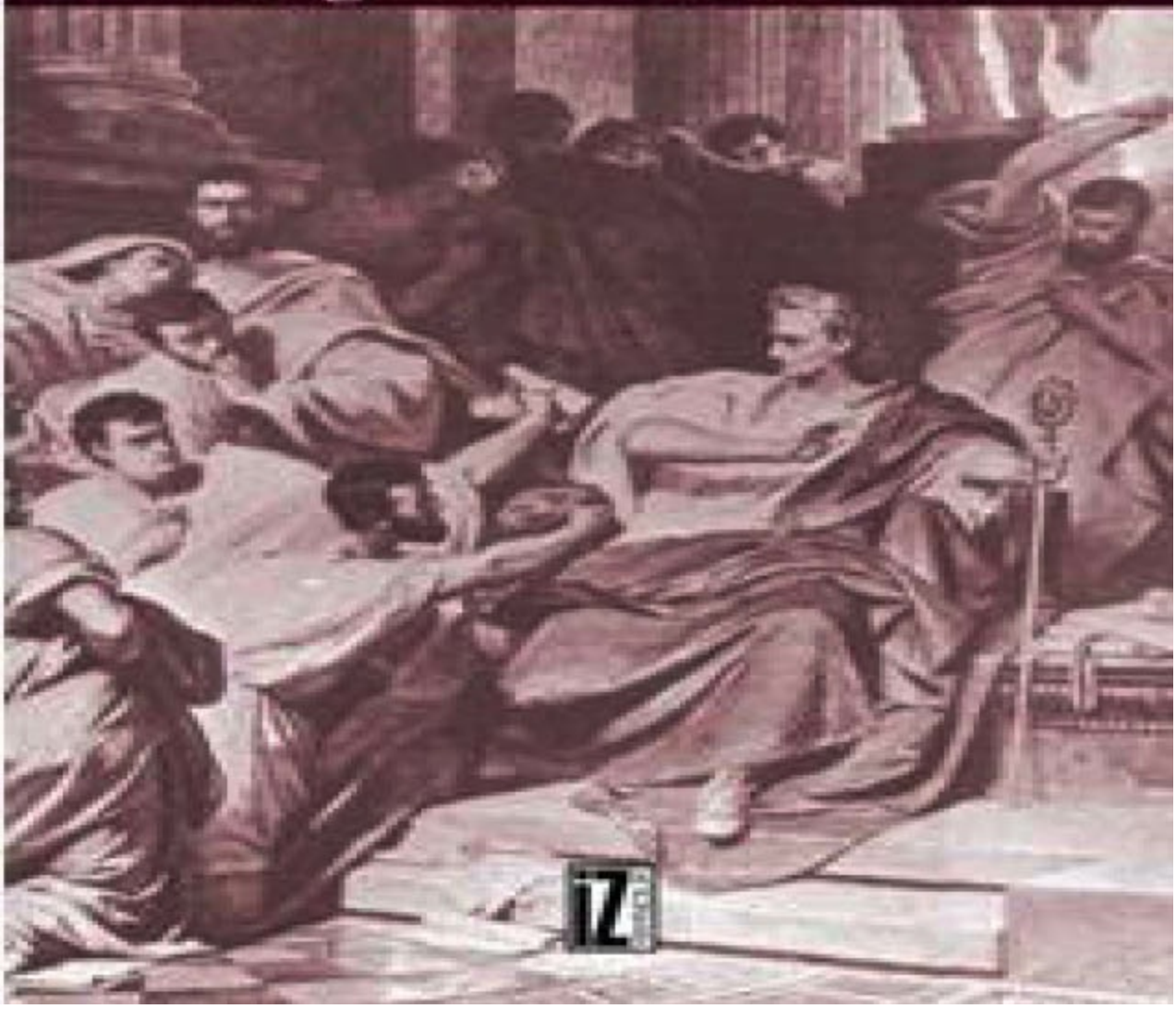
ROMALILAR

Reginald H. Barrow

© İz Yayıncılık
İZ YAYINCILIK: 378
İnceleme-araştırma dizisi: 092
ISBN 975-355-502-4
2. Baskı; İstanbul, 2006
Çatalçeşme Sokağı, Defne Han, No: 27/2 Cağaloğlu 34410 İstanbul
telefon: (212) 5207210
faks: (212) 5115791
www.izyayincilik.com
e-posta: bilgi@izyayincilik.com
kapak: Medine Efe
Basıldığı yer: Şenyıldız Matbaası. Gümüşsuyu Caddesi No:3 Topkapı-İstanbul

Reginald H. Barrow

ROMALILAR

Çeviren
Ender Gürol

Romalılar

Reginald H. BARROW

BÖLÜM I

Hatırlayamayacağınız kadar eskiden, geleneksel
davranışlar ileri gelenlerini çekip kendilerine
bağlarlarmış; yüksek ahlâklı kişiler de,
eski davranışlara, atalarının kuruluşlarına
sımsıkı sarılırmış.

CİCERO

a) Ne Biçim İnsanlardı?

Romalılar ne biçim insanlardı? Kişi, ettiğiyle tanınır derler; bu yüzden, bu soruya cevap vermek için, ilkin, yapılan işler için Roma tarihine, sonra, bu işleri yaptıran düşünceyi anlamak için de, Roma edebiyatına başvurmamız iyi olur. Romalılar, tarihleriyle yargılanmaya gönülden râzı olurlardı, çünkü tarih onlar için yapılan işlerdi *res gestae* terimi Lâtince'de 'yapılan işler' anlamına gelir ve tarih kelimesini ifâde eder. Edebiyatları konusunda ne güzel söylenmiştir: 'Lâtin edebiyatını incelemedeki başlıca amaç, Roma'nın tarihini anlamaktır, oysa Yunan tarihi, Yunan edebiyatını anlamak için incelenir.' Demek oluyor ki, SORUYA CEVAP ANCAK Roma tarihinin incelenmesiyle verilebilecek, cevabın da, kitabın bu ilk bölümünde değil, son bölümünde olması gerekecek. Ama bu kitap bir Roma tarihi değil, Roma tarihi üzerinde ileri incelemeler yapmaya değer mi, değmez mi, bunu düşünmeye bir çağrıdır; bu çağrı da, Roma'nın eserinin türlü yönlerinin birkaç çizgisiyle belirtilmesiyle olacaktır.

Romalılar tarihleri boyunca, bireyin ya da insan topluluğunun dışında, insanın gözden

kaçırmaması gereken bir ‘kudret’in varlığını derinden duymuşlardır. İnsanın bir şeye boyun eğmesi gerekti. Bundan kaçınmak felâketi buyur etmekti; buna istemeyerek boyun eğmek, üstün kuvvetin kurbanı olmaktı; gönülden râzı olundu mu da, o kuvvetle işbirliği yapacak seviyeye yükselebilmek demekti; işbirliğiyle o üstün kudretin eğilimini, hattâ amacını sezebilmek imkânı vardı. Gönülden işbirliği, insana kendini dinsel bir amaca adıyormuş duygusu veriyordu; amaçlar daha bir açık vermeye başlıyordu. Daha yüksek bir seviyedeyse kendine ve devleti teşkil eden kendi gibi kimselere verilen, tanrısal bir görev duygusu belirecektir. Romalı general, zaferle biten bir muharebe dönüşünde ‘zafer’ini, şehrin kapılarından Jüpiter’in (daha sonra İmparatorluk devrinde Mars Ultor’un) tapınağına kadar, şehri bir baştan bir başa geçerek, tapınakta, “Roma halkının sâyesinde Jüpiter’in başarısını” tanrıya sunarak kutlardı.

Roma’nın tâ başından beri, Romalıda, kendini tanrısal bir amaca adama duygusu görülür. Bu, ilkin belli belirsiz, olgunlaşmamış, korkuyla karışık bir duygudur; sonraları iyice belirir ve çoğu zaman onları harekete geçiren baş sâik olur. Son zamanlarda Roma’nın tanrısal görevi artık iyice açığa çıkmıştır; tam Romalı olmayan kimseler bunu daha da belirtirler, üstelik görevin yerine getirildiği belli olan bir zamanda, bunun üstünde daha çok dururlar. Bu kendini adama duygusu, ilkin ev ve aile içinde belirir; Şehir-Devlet’inden daha açığa çıkar, İmparatorluk ülküsündeyse en yüksek noktasına erişir. Zaman zaman türlü düşünce kategorileri ve ifâde biçimleri kullanılır; ama temeli dine dayanır, çünkü deney alanının ötesine atlayıştır bu. Görev yerine getirildiğinde temeli değişir.

Roma karakterinin ve tarihinin anahtarı işte buradadır.

Romalı kafası bir çiftçi, bir asker kafasıdır; ne sadece çiftçi ne de sadece askerdir, çiftçi-askerdir; bu Romalının ne çiftçi ne de asker olduğu sonraki çağlarda da böyledir. “Sürekli çalışma”dır çiftçinin alınyazısı, çünkü mevsimler insanı beklemez. Yine de kendi çalışması hiçbir şey sağlamaz ona; o, tasarılar, hazırlıklar yapar, toprağı sürüp, ekin eker; ama bunları kontrol altında tutabilmek şöyle dursun, aklın almayacağı güçlerin yardımını sabırla beklemesi gerekir. Bu güçleri kendi yararına çevirmek için elinden geleni yapacaktır, ama çoğu zaman, o kuvvetlerle ancak işbirliğinde bulunabilir; amacına erişebilsin diye, onu bir âlet olarak kullansınlar diye o güçlere katılır. Hava değişmeleri ve felâketler onu hayâl kırıklığına uğratabilir; ama boyun eğip, beklemekten başka çâresi yoktur. Ömrü belli bir düzen içre geçer; ekim zamanı, ekinin büyümesi, hasat belli aralarla birbirini izler. Tarlada geçer ömrü. Sonradan bir vatandaş olarak siyasal hayata atılacak olursa, bu, toprağını, malını ya da oğullarının işlerini savunmak içindir. Onca deneye dayanan bilginin karmaşık kuramlarından daha çok değeri vardır. Erdemleri: Namus, iktisat, ileriyi görüş, sabır, çalışkanlık, dayanıklılık, cesâret, kendine güven, basitlik ve kendinden büyüklere saygıdır.

Bunlar aynı zamanda, askerin erdemleridir. Disiplin icabı, düzenli hayatın değerini o da bilir, çünkü içgüdüsel olarak âni bir çağrıya cevap vermesi gerekmektedir. Kendine güveni olmalıdır. Çiftçinin gücü, dayanıklılığı askerin işine yarar; el ustalığı Romalı asker olmasına yardım eder, yapıcı olması, hendek kazmayı, yol ve tahkimât yapmayı bilmesi gerektir. Tarla ekmesini, taş oluklar kazmasını bildiği gibi, bir ordugâh düzenlemesini, tahkimât yapmasını da bilecektir. Açık havada yaşayabilmelidir, zaten ömrü boyunca işi gücü bu olmuştur. Asker de, bir tarımcı gibi, önceden yapılan bütün tasarıları altüst edebilecek beklenmedik olayları, gözden kaçırmamak gerektiğini bilir. Umulmadık güçlerin varlığından haberlidir ve kaderin, ya da talihinin bir aracı gibi yardım ettiği başarı kazanan bir generalin “talihli” bir general olduğunu bilir. Toprağına, çevresindekilere ve dostlarına bağlıdır. Günün birinde bir siyasal tartışmada kanı beynine hücum edecek olursa, savaş sona erdiğinde sürebileceği bir toprağı ve içinde yaşayabileceği bir çiftliği olsun diyedir. Bu

bağlılığı, emrinde bulunduğu generale kayıtsız şartsız sunar. Türlü türlü insanlar, çeşitli ülkeler gören Romalı, yurduna faydalı ve iyi gördüğü şeyi getirir; ama onun için "bütün öteki topraklardan daha çekici gelen bir yer" vardır, bu, değişmesini istemediği eviyle, doğduğu yerdir.

Roma tarihini incelemek demek, Yedi Tepe üstüne kurulan Devlet-Şehri zamanından, dünyanın hâkimi durumuna gelinceye dek, görevini bir an için olsun gözden kaçırmayan Roma'nın gelişmesini incelemek demektir; sonra da üstünlüğe sahip olmasına ve bu üstünlüğü koruyabilmesine sebep olan şeyleri görmektir; bu sebeplerin ilki ve en etkini, Roma'nın şu gücünde beliriyordu; düşmanlarını dost ediniyor, onlar da eninde sonunda Romalı olup çıkıyorlardı, Romalı olmaları, onların İspanyolluğuna, Galyalılığına veya Afrikalılığına halel getirmiyordu. "Romanitas" kelimesi, Tertullianus'un Romalı zihniyetini, Romalı görüşünü ve Romalı düşünüşünü ifâde etmek için kullandığı uygun bir kelimedir. Bu kelime, sınırlı ve dar anlamında "Roma uygarlığı" terimine yaklaşır. Bu uygarlık terimi, insanların düşündüklerini, duyduklarını ve başardıklarını içine aldığı gibi, düşündüklerine, duyduklarına ve başardıklarına verdikleri değerleri de ifâde eder. Yaratıcı düşünceleri ve bu düşüncelere verdikleri değerler, maddî nesneleri kullanışlarını derinden değiştirecek olan birtakım eylemlerle belirebilir, ama işin maddî tarafı bir uygarlığın en az önemli yanıdır, çünkü uygarlık, aslında insanların kafasında ve rûhundadır. Tacitus'un dediği gibi, "Bilgisizlerdir (Büyük Britanya'dakilerden söz ediyordu) uygarlığın güzel yapılarla, rahat ve lüksle belirdiğine inananlar." "Tacitus'un kullandığı Lâtince kelime, *humanitas* Cicero'nun sevdiği ve Roma dilinde özel bir anlamı olan Roma'nın yarattığı bir kelimeydi. Bu kelime, insanın kendi kişiliğine olan saygısını ifâde ettiği gibi, -insanın kişiliği tektir; onu sevmek alabildiğine geliştirmek gerektir- başkalarına ve onların özgürlüklerine karşı olan saygıyla, onların kendi kişiliklerini sevme haklarını da ifâde ediyordu; böylece bu karşılıklı bir ödün, sevgi ve saygı anlaşması gibi bir şey oluyordu.

Bununla birlikte, uygarlığın çoğu zaman benimsenen anlamı ve daha somut ifâdesi "Roma barışı" terimindedir. Romalının karakteri, tecrübesi ve kudretiyle yavaş yavaş bilincin üst mertebelerine gelen görevin yapılmasını, bu fikirde kolaylıkla görüyordu. Başlangıçta hükümdar, Devlet tarafından alınan kararların, dünyayı yöneten tanrıların irâdesine uygun olup olmadığından emin olmak için, dinsel törenlerle açığa çıkan belirtileri gözlemliyor ve kuşların davranışlarının geleceği tâyin edeceği fala başvuruyordu. Devletin dayanması gereken bütün ilkelerin başında, Cicero "Din ve Kuş falı"nın geldiğini söylemektedir; onun için, bu "Kuş falı", Romulus'dan beri, tanrıların buyruğunu anlama gibi kutsal bir ödevi olan insanları ifâde eder. Kuş falları, kutsal kolejler, ve Vesta rahibeleri Symmachus'un (İ.S. 340'da doğmuştur) mektuplarında ele alınan konulardır. Symmachus bir putperest olup, o zaman İmparatorluğun resmî dîni olan Hıristiyanlığın amansız düşmanıydı. Cicero, Roma'nın gelişmesini ve gücünü muhafaza etmesini, inançlara ve dine bağlamaktan çekinmiyor; Horatius, Romalıların geniş imparatorluklarını kurmuş olmasını tanrılara boyun eğmelerine yorar. Saint Augustin, dört yüzyıl sonra muhteşem eserinin birinci bölümünü, bu teze saldırmağa ayırmıştır, nicedir geçerli olan bu teze göre, Roma, büyüklüğünü putlara borçluydu, bu putlaşmış tanrılar kurtarabilirdi ancak Roma'yı. Şüpheci filozof Yunanlı Polybius'un (İ.Ö. 205-123) şu sözlerini hatırlayalım: "Roma devletinin karakterini belirten ve ona kesin bir üstünlük veren, her şeyden önce tanrılara karşı davranışıdır. Öyle geliyor ki bana, başka devletleri bozan şey, yani tanrılardan yılmak, tersine, Roma devleti için bir birleşme sebebi olmuştur." Daha sonra Atina'nın Yargıçlar Kurulu'nda Saint Paul'ün ağzından aynı sözler çıkacaktır. Polybius, barbar sürüler en sonunda Roma'yı istilâ ettiğinde, tanrılara olan inancı sağlam tutan şeyin, Roma'nın büyüklüğü ve sonsuzluğu fikri olacağını fark edemeden ölmüştü.

b) Gelenekler

Roma dîni bir aile dîniydi, sonradan genişleyerek bir devlet dîni olmuştur. Aile gibi, devlet de bir kutsal kuruluştu, ailenin son derece basit dinsel törenleri vardı, bunlar yavaş yavaş yeni ihtiyaçlara kendilerini uydurdular, en sonunda da Roma şehrini teşkil edecek olan, koloniler halinde toplanan türlü ırk ve toplumlarla temasa gelerek değiştiler.

Her nesnede ve her varlıkta bir "kuvvet", "rûh", veya "irâde" gören ilkel dîne, antropologlar animizm (rûhçuluk) demişlerdir. İlkel Romalı için *numen* ya da tanrısal kudret veya irâde, her yerde ve her şeyde vardı, daha doğrusu her yerde ve her şeyde kendini belli ediyordu. Bütün bilinebilen şey bunun bir eylemde bulunmasıydı; ama nasıl oluyordu da eylemde bulunuyordu? Bu ancak meydana çıkardığı sonuçlarla biliniyordu. İnsan aynı zamanda eylem ülkesi olan rûh alanına haksız olarak girmişti; onu kavrayan korkuyu nasıl yatıştıracaktı ve kendine "tanrıların sükûnunu" bağış etmesi için numen'in etkisini istediği yöne nasıl çevirebilecekti?

Bu karanlık irâdenin karşısında, insanın ilk tepkisi bunu sınırlamak ve kendi için hayatî önemi olan filân nesneye falân amaca onu yöneltmektir. Bazı özel olayların yer almasında, bu irâdenin karışmasına bir ad vermenin, onu istenen amaca çevirmeğe yeteceğine inanıyorlardı. Ailede ve çiftlikteki işler de çok olduğundan –toprağı işlemek, dokuma yapmak, yiyecek hazırlamak, çocuklara bakmak- bu kuvvet türlü adlar altında türlü sembollerle belirmekteydi. Doğanın bütün eylemleri, insanın bütün çalışması karanlık ama, etkin ve belli belirsiz tanrılar hâline gelen bu kuvvetlerin huzurunda yer alırdı.

Bu yardıma çağırmalarla birlikte dualar söyleniyor, süt, bal, yiyecek ve hattâ kurbanlık hayvanlar sunuluyordu. Aile başkanı, belli törensel sözler söyleme ve törenleri yönetme ayrıcalığına sahip olup, rahip rolü oynuyordu. Bu sözler ve dinsel törenler, babadan oğla geçiyordu ve hiç değişmiyordu. Tören sırasındaki bir yanlışlık *numen*'in eylemini, yani tanrısal irâdeyi bozmaya ve aileyi hayâl kırıklığına uğratmaya yetiyordu. Bu aile tanrılarının çoğunun adı bizim Avrupa dillerine geçmiştir: Aile ocağının rûhu olan *vesta*, evin kilerinin bekçileri *penat*'lar, aile tanrıları anlamına gelen *Lares*'ler ve daha birçokları vardı. Her gün dua edilirdi; aile yemeğinde tanrıların hakkı için yere şarap saçılır, günlük yakılır, yemek dînî bir hava içinde yenirdi. Bazı törenler ölülerle ilgiliydi, ölülerden bazıları düşman sayıldıklarından özel törenlerle evden dışarı atılıyorlardı; geri kalanlarınsa –iyi rûhların- törenlerde ve yıldönümlerinde bulunmaları gerekiyordu.

Aileler biraraya gelerek, topluluklar kurmağa başlayınca devletin dîni aile dîninden örnek aldı. Kral, hem hakan, hem de rahipti. Krallık ortadan kalktıktan sonra bile, bu unvan kaldı: "Kutsal şeylerin kralı" deniliyordu. Kralın çevresinde rahipler "Kolejleri" vardı, bunlar hiçbir sınıfa ait

olmayan fakat dinsel tören ve bayramlara katılan kimselerdi. En önemli "Kolej" *pontifices* kolejiydi, görevi gelenekleri korumak, yasalar koymak ve önemli bayramlar ile, önemli dinsel olaylarla ilgili evrakları saklamaktı. Bu kolej kutsal bir yasa koydu (*jus divinum*). Öteki kolejler *pontifices*'lerle işbirliği yapıyordu. Vesta bakireleri Devlet ocağının bekçileri oldular, falcılar kuşların uçuşlarına, ya da hayvanların karınlarına bakıyor ve ileriyi görmeğe çalışıyordu. Tarım bayramları ulusal bayramlardı. Hasat, sınırların güveni, kurt avı şehirde genel ilgi çeken konulardı.

Eski bayramlara yenileri eklendi, böylece bir takvim üstüne liste halinde yazıldı. Başlangıçta Mars, tarlalar tanrısıydı; ama savaşı bilen tarımcı-askerler, onu savaş tanrısı yaptılar. Deney alanları genişledikçe, Romalılar yeni tanrılar benimsiyorlardı, böylece Etrüsk şehirlerinin ve İtalya'daki Yunan şehirlerinin tanrıları takvimde yer aldılar. Jupiter, Junon ve Minerva Etrüsklerden alındı; Vulcain, Yunan tanrısı Hephaistos'un yerine geçti. Şimdiye dek sadece Roma tanrılarından söz ettikse de, birçok "Eski İtalya" tanrısı da vardı; nitekim Roma, her birinin kendi dîni olan, ama aralarında bir aile havası olan birçok "Eski İtalya" oymaklarından müteşekkildi.

Tanrıları yardıma çağırma formülleri ve duaları yazmak, muhafaza etmek ve yaymak kolejlere düşüyordu. Daha sonra rahipler dinsel törende söylenen sözleri kendilerinkinden başka bir dilde söyleme yetkisi aldılar; derin anlamlarını saklamakla birlikte, dinsel törenler anlaşılmaz duruma geliyordu. Devlet kültü, vatandaşların zihninde bayramlar, halk eğlenceleri ve kurbanlar sayesinde gelişiyordu. En sonunda, Roma'ya akın halinde gelen birçok Yunan ve doğu dinlerinin, onlara kendilerinde olmayan pitoresk bir hava veren, hikâyelerini ve efsânelerini Roma dînine nasıl getirdiğini göreceğiz. İ.Ö. IV. ve III. yüzyılda özellikle, Devlet dînine yeni alışkanlıklar aşılandı, Devlet dîni bunları kabûl edip Roma törenlerine kattı. Bununla birlikte, yabancı unsurların bu bolluğu, ırk ve edebiyata iyice kök salmış olan eski Roma dîninin temelini, hiçbir zaman büyük çapta değiştirmemiştir, çağın yazıtları bu dîne köylerde olduğu gibi, şehirde de sâdık kalındığını inkâr edilemeyecek şekilde tanıtlamaktadır. Elbette İ.Ö. son yüzyılın Yunan felsefesiyle yoğrulmuş zihin adamları, boş ve değersiz dedikleri bu efsâneleri hor görüyorlardı belki, ama bu zihin adamlarının kendileri kutsal kolejlerdendi ve Devlet ile aileyi, dinlerine devam etmeleri için destekleyen kimselerin başında geliyorlardı. İlk İmparator Augustus, Devletle birlikte batma tehlikesi geçirdiğinde, onu boşuna kurtarmamış ve içindeki ahlâk yapısıyla birlikte, saygı duyulacak bir kuruluş haline yeniden boşuna getirmemişti.

Bu kişiliksiz ve soğuk din, mitosların efsânevî karakterinin hiç değiştirmediği sağlam bir ahlâkla destekleniyordu. Ölümsüz mısraları arasında, bazen insanlardan daha aşağı davranışları olan tanrıların hikâyelerini anlattı diye, sonradan Homeros'a çıkışılmıştır. Romalıların dua formüllerinden başka, Yunanlılarınki gibi dinsel edebiyatları yoktu, bu yüzden hayâlci unsurların, yerleşmiş ilkelere halel getirme tehlikesi yoktu. Herkesin ödevi tanrılarıyla iyi bağlar kurmaktı, oysa onların metafizik nitelikleri üstünde fikir yürütme denen şey söz konusu değildi. Şehrin bütünüyle, vatandaşlarla aynı ödevlere sahipti, zaten vatandaşlar, istedikleri şeylere bağlanmalarını sağlayan tam bir davranış özgürlüğü içindeydiler. Roma'nın davranış özgürlüğü hiç değişmemiştir. Âmme ahlâkına ve Devletin kendisine halel gelmemesi şartıyla tanınan bir hoşgörüydü. Romalı, tanrılarında hep kendi erdemlerini görmüştür; ahlâksal evrimi de tanrıları temsil ediş şeklinde paralel bir evrim getirmiştir.

Güneş ışığıyla gök, Romalının bir tek ve aynı tanrıda kişilendirdiği ilk doğal unsurlardır; bu tanrı, Jupiter'dir, bununla birlikte Jupiter, bütün *numina*'ların kendinden çıktığı her şeyin biricik ilkesini temsil etmezdi. Hiçbir şeyin yüce kudretten saklı olamayacağı gök kubbenin altında, açık havada andiçmek ilkel çağların bir âdetiydi. Kendini bir türlü and'ın tanığı yapan bu niteliği yüzünden

hercule fidius (iyi niyetle ödevli) sıfatını almıştır. Kişileştirme eğilimi burada bir kez daha görülüyor, *fides* iyiniyet anlamına gelen bir sıfatken, soyut bir kelime oluyor ve benzer bir yolla *fides*'in işin içine karıştığı türlü durumlarda *fides* kelimesine türlü sıfatlar ekleniyor.

Bir "Soyut Kendilik" durumuna getirmek için, özü meydana çıkarabilme yeteneği, hukukçunun diyalektik'inin özelliklerinden biridir. Romalılar, bunda ustaydılar, hukukları da bunu gösteriyordu. Zaten. Buna karşılık, hayâl kurma işlerine pek yatkın değildiler. Fakat ahlâk düzeninde, metinden önemli ilkelerini çıkarmalarını sağlayan yöntemleri zihinleri etkiliyordu. Ailede olsun, Devletin kendi içinde olsun, ahlâksal fikirler "tanrısal kuvvetler"in yanında yer alıyordu, bunların nesnel bir değeri vardı. Bu erdemlerin ne dereceye kadar soğuk ve tutkudan yoksun olduğunu belirtmek gerekmez burada, "tanrısal kuvvetler"de yoksundu bunlardan. Uzun bir "Asîl Romalı" sülâlesi, bu erdemleri kendi varlıklarında cisimleştirmişti. Daha sonra gelen ve ilk çağların erdemlerinden sık sık söz eden yazar, hatip ve tarihçileri iyi anlamak için ahlâkın, dînin kutsal bir özelliği olduğunu unutmamalıdır. Bu ahlâk, tanrılar için yapılan kült gibi, aileye ve Devlete kendini zorla kabûl ettiriyordu. Romalının en başarılı yanı olan ve onu hayâl ve çekicilikten yoksun yapmasına rağmen, bir ülkü uğruna kendini fedâ edecek derecede ileri götüren bu ödev duygusu, bundan doğmuştur. Onun için şeref ve adâlet tartışılacak konular değildi, bu kavramlar onda demir atmış, içgüdü ve gelenek halatlarıyla bağlanmıştı, hemen hemen dinsel bir inatla bu bağı koruyordu.

Ne uluyan kalabalık
Ne zorbanın öfkesi, ki bir hareketi yeter
ölüme mahkûm etmeye.

Sarsar cesâretini,
İrâdesi sağlam, doğru insanın.

Romalı sert bir kimseydi.

Roma zihniyetini en iyi belirten tabiî *genius* kavramıdır. Bu kavram, *paterfamilias* (ataerkil)'den türemiştir, böylece çocuk olur olmaz, erkek ailenin başı oluyordu. Bu temel göreve soyut bir özellik, mânevî bir varlık verilmektedir, *paterfamilias* ailenin devamını sağlar, aileyi korumak zorundadır. Oğul-baba-oğul-baba esrarlı zincirinin üyesi olan birey, yeni bir anlam kazanmaktadır; kendisinin de şekillerden birini teşkil ettiği, taştan yapılmış bir fresk'in içine kazılmış olduğunu fark etmektedir. *Genius*'u onu ailesinden ölenlerle, doğacaklar arasında bir yere koyar. Esrarlı ve güçlü bir zincir, nesilleri birbirine bağlar ve –et ve kandan yapılı bir insan olan o- *genius*'u sayesinde, bu görülmez zincirde bir bağ teşkil eder.

Asîl ailelerin âdetini, daha doğrusu ayrıcalığı olan şeyi hatırlamalıyız; evin girişine onlara şeref veren ve Devlete iyi hizmeti dokunmuş atalarının ilkin başlarının, sonra da büstlerinin balmumundan heykellerini koyarlardı. Bu evde yer alan önemli dinsel törenlere, büstlerin başkanlık etmesi içindi. Ne atalara tapıştı bu, ne de göçmüş olanların gazaplarını yatıştırmak içindi, onların daimâ yaşadıklarını, o kimselerin kendilerinin ve onların değer verdikleri şeylerin yaşadıklarını ve ailenin mânevî hayatını sürdüren şeyin, onlar olduğunu göstermek içindi.

Kuvvede olan bir *paterfamilias*, erkeğe bir *genius*, kadına da bir *Junon* tanınıyordu demekle; *genius* hakkında tam bir bilgi verilmiş olmaz; çünkü Roma'nın *genius*'undan önce bir *genius* vardı; böylece Roma'da *genius*'un ilk anlamı genişlemiş ve gelişmiş oluyordu. Bir ailenin *genius*'u, nasıl birbirini izleyen nesillerin temelini teşkil eden birliği ve devamlılığı ifâde ediyorduysa, *genius,* sonradan aralarında kan bağı olmayan, birbirini izleyen safhalar boyunca, ortak menfâat ve amaçlarla bağlı bir insan topluluğuna ait olmuştur. Bu topluluk kendi başına bir vücut haline gelmiştir; bir bütün

halindedir, ama sadece kısımlardan meydana gelen bir bütün değildir, kısımlardan daha fazla bir şeydir, bu esrarlı şeyse, *genius*'tur. Böylece İmparatorluğun başlarında, ordunun, alayın *genius*'undan söz edilirdi; günümüzün bir subayına soracak olursanız, "alayın gelenekleri"nin duygularını pek ifâde etmediğini söyler; *genius* daha çok, kişiseldir. Böylece, bir şehrin, bir kulübün ve bir ticaret topluluğunun *genius*'unu görmekteyiz. Darphane ve gümrük gibi Devlet idâre teşkilâtı kollarının *genius*'undan söz edilir; Roma sosyal topluluklarının *genius*'unu, "bizim idarî teşkilâtımızın yüksek gelenekleriyle" karşılaştırası geliyor insanın. Romalılarda bir "şirket veya topluluğun" kişiliğinin hayret verici bir hayâl gücü vardı; topluluğun ardındaki *rûh*'a karşı çok hassastılar diyebiliriz, ve *genius*'tan çıkardıkları anlam işte buydu. Roma hukukunda, "Şirketler Kanunu"nun üstünde, inceden inceye çalışılarak meydana getirilmesinde şaşılacak taraf yok.

O sırada yol göstermekte olan güç, gelecekte de kılavuzluk edecektir; böylece Roma'nın *genius*'u, onu koruyan bir "İlâhî Takdir", yerine getirmekte olduğu kutsal bir görev gibi bir şey oluyor.

Çiftçinin evinde kadın eşin, yetkili ve sorumlu bir mevkîi olduğu açık. Romalılarda, kuramsal olarak, kadın, kocanın himâyesi altındaydı ve kanunî hiçbir hakkı yoktu. Ama Yunan ailelerindeki gibi eve kapatılmış değildi; kocasının hayatını paylaşırdı, daha sonraki çağlarda da gıpta edilecek derecede, karılık ve annelik erdemlerinin örneği olmuştur. Baba şiddetli değilse de, sıkı bir disiplin uygulardı; tarlada, kasabada ya da evin içinde, kendileriyle birlikte türlü işlerde çalışan çocuklarından saygı görürlerdi. Eğitim anne-baba tarafından yapılırdı, "pratik bilgiler verilirdi çocuklara; geçmişin hikâyelerinden alınan örneklerle ahlâk aşılanırdı, Oniki Levha Kanunu'nu ezbere bilirlerdi.

Sonraki çağlar ilk zamanların ilkel basitliğine bakıp, bu basitliği idealleştirmişlerdir tabiî. Ama efsâne değildi bu; İ.Ö. üçüncü ve ikinci yüzyılda buna tanıklık eden edebiyat vardı, çünkü o sıralarda böyle yetişmiş kimselerle temasa gelerek yazmıştı yazanlar. Eski "gelenekler" birer gerçek olarak, hattâ ülkü gibi yaşıyordu. Romalıların, tarihleri boyunca tamamıyla Roma'ya öz gördükleri bazı erdemlerden söz ederken, bunların yaratılıştan gelen bir eğilimden, hayat amaçları ve yaşayış biçimlerinden, sağ kalabilmek için başlangıçtaki mücadelesinden ve Cumhuriyetin ilk yüzyıllarındaki dinden ileri geldiğini de söylememiz gerekir.

İlkin her erdemin başında, insanın kendinin dışındaki, onu "bağlama gücü" olan bir şeye boyun eğmeyi kabul ettiği göze çarpar; bunu ifâde eden *religio* teriminin de geniş bir uygulama alanı vardır. "Dindar Kişi" için "Yüksek *pietas*'lı kimse" denir çoğu zaman, *pietas* ise sözünü ettiğimiz boyun eğişin bir bölümüdür. Üzerinizde hakkı olduğunu kabul ederseniz, tanrılara karşı *pius* olursunuz; annenize, babanıza, büyüklerinize, çocuklarınıza, dostlarınıza, memleketinize, size iyilik edenlere ve sizin saygınızı, muhtemelen de sevginizi çekmesi gereken her şeye *pius*'sunuzdur, onların, üzerinizdeki haklarını kabul edip de ödevinizi gerektiği gibi yerine getirirseniz *pius*'sunuzdur; bu haklar vardır, çünkü aradaki bağlar kutsaldır. *Pietas*'ın ve *officium*'un gerektirdiği şeyler, kanunun dışında olan ve ancak son barınak olan, hususî hukukun sert kurallarını pratikte değiştirecek kadar kuvvetli, yazılı olmayan, başlı başına koca bir duygu ve davranış külliyatı meydana getiriyordu.

Gravitas kelimesi "eldeki işlerin önemli duygusu"nu ifâde eder, bu bir sorumluluk ve ciddîlik duygusudur. Her seviyedeki insana uygulanan bir terimdir –sorumluluklarından memnun bir devlet adamına veya generale, önemini bile bile oy veren vatandaşa, tecrübesine dayanarak ve iyiliğiniz için öğüt veren bir dosta uygulanabilir; Propertius sevgilisine "niyetlerinin ciddî" olduğuna teminât verirken kullanır. Romalıların nefret ettikleri bir nitelik olan *levitas*'ın karşıtıdır; levitas ciddî

olacağınız yerde, kaygısız ve kararsız olmayı ifâde eder. *Gravitas* ile birlikte ekserî *constantia* (amaçta sebat) veya *firmitas* (tuttuğunu bırakmamazlık) da vardır; bunun yanında *comitas* da olabilir, bu da fazla ciddiyeti hafifletecek bir gevşemeyi, keyifi ifâde eder. *Disciplina*, karakterin değişmezliğini sağlayan eğitimdir; *industria* çok çalışmayı ifâde eder; *virtus* metinlik ve kuvvettir; *clementia*, insanın hakkından gönüllü olarak vazgeçmesi demektir; *frugalitas* ise basit zevkler anlamına gelir.

Bunlar, Romalıların en çok hoşuna giden özelliklerdendir. Bunlar, ahlâksal özelliklerdir, hattâ tatsız ve nâhoş şeyler de olabilir bunlar. Zihin veya hayâl gücünün, güzellik duygusunun, çok cepheliliğin veya sihrin –ki bugün en üstünde durulan kelimedir- Romalılar için yüksek ülküler olduğunu gösteren hiç bir şey yoktur bu ahlâksal özelliklerde. Tabiatla ve komşularıyla olan ilk mücadelede, Romalılara yardım eden bu nitelikler en önemli erdemler olarak kalmıştır. Şehir - Devleti'nin çevresinde bulunan eski uygarlığa üstün gelmesini, bunlara borçludur- kendisinin zorlukla elde ettiği erdemlerle düzeltilmeden ona aksak ve güçsüz gelen bir uygarlıktı bu. İnsanın kendine karşı ciddî olmasını ifâde eden *severitas* kelimesi bütün bunları özetleyebilir belki.

Burada anlatılan yaşayış biçimi ve karakter özellikleri, Roma tarihindeki en güçlü kuvvetlerden olan, kişinin atalarının âdetlerini *mores maiorum*'u teşkil etmektedir. Her ne kadar genel olarak kuruluşlar anlamına gelen *instituta* ve kanunlar demek olan *leges* gibi kelimeler eklenirse de buna, bu deyim, geniş anlamında devletin siyasal kuruluşunu ve hukukî çerçevesini de içine alabilir. Dar anlamında bu deyim hayat görüşü, ahlâksal özellikler ile biraraya gelince muazzam bir ilke ve alışkanlık geleneği hâline gelen yazılmamış hukuk, görev ve davranış teamülleri anlamına gelir. İsyancılar politika yönetimine, dinsel alışkanlıklara ve kabul olunmuş ahlâk ve eğlence kurallarına saldırdığı zaman, bu geleneğe başvurulurdu. Hatip, şair, asker ve devlet adamı tarafından buna başvurulması, en karışık zamanlarda dahi, ya da son çağlarda bile gücünden bir şey kaybetmediğini gösterir. Devrimciler, geleneği görmemezlikten gelebilirdi, ama ciddîye almamazlık edemezdi; hiçbir Romalı da, sırf eskiliği yüzünden bir şeyi yıkmayı aklından geçirmezdi. İkinci Kartaca Savaşı'ndan sonra, bu asîl geleneği temsil eden asîl Romalılara karşı olan saygının arkasında, yeni bir hava duyulmağa başlandı –o sıradaki bozuk çağdan yerine konamayacak derecede uzak, değerli bir şeyin geçmiş olmasına duyulan esef havası. Roma şiirinin Chaucer'i diye bilinen Ennius (İ.Ö. 239-169) ile başlar bu, "Roma, eski yaşayış biçimleri ve adamları üstüne kurulmuştur." *Mores Maiorum*'a sık sık cân-ı gönülden başvuran Cicero, Brütüs tarafından şöyle övülür: "Erdemleri herhangi bir atamızın erdemiyle karşılaştırılabilir." Bir kadına, "eski biçim hayat sürüyor" (*antiqui moris*) demekten daha övücü bir şey olamaz. Babasına karşı sevgi gösterisi gerçek olan Horatius, kendi eğitimi için şöyle der:

"Bilgeler" derdi, "söyleyecektir size nedenini,
Filânı yapıp falânı yapmayacağınızın:
Bense sizleri eğitebilirsem gittiği yolda
Eski günlerin bilge kişilerinin,
Ve yönetilmeniz gerektiği süre
Adınızla, canınıza halel getirmezsem, erdim demektir
amacıma:
Yıllarla olgunlaşan beyinlerinizle uzuvlarınız güçlenince
Öğüt gerekmeyecek artık, kendi başınıza yüzeceksiniz.

Gelenek, hiç olmazsa bir ülkü olarak İmparatorluğun son günlerine kadar yaşamıştır.

Geriye bakınca, eski Roma dîni gibi bir dînin insanın dinsel gelişimini arttırma imkânı olduğunu söyleyemeyiz; zihinlere çekici gelmez, bu yüzden de bir teoloji kuramamıştır. Ama çevresinde toplanan alışkanlıkların ve bunların yarattığı bağların Romalı karakteri üstünde büyük etkisi olmuştur; öyle bir kalıp meydana geldi ki, daha sonraki çağlarda, daha eski Akdeniz kültürlerinden gelen, yeni ve biçim bulmamış fikir karışımları bu kalıpla biçim buldu. Büyük adamlar, karakterleri veya başarıları yüzünden, azizlik seviyesine yükseltiliyordu. Romalıların sonlarına kadar şu veya bu biçimde beliren özelliği o dış kudrete –bu, ister bir tanrı, ister bir ahlâk kuralı, ister bir ülkü olsun- bağlılığın ve boyun eğiş duygusunun bu inançlardan ve yaşayış biçiminden ileri gelmesi gerek. Yeniyi kendi içine almasına rağmen, örneği muhafaza eden ve geçmişle olan bağını koparmak istemeyen o süreklilik duygusunun da aynı kaynaktan gelmesi gerek; çünkü geçmişin değerleri korunduğu takdirde, geleceğe daha bir güvenle bakılabilirdi. Resmî dinsel törenlerin tâ başlangıçta "kutsal yasa" durumuna gelmesi, Roma'nın bize bıraktığı büyük mirası Roma hukukunun gelişmesine yardım etmiştir; devletin hukukuysa, kutsal yasadan etkilenerek dinsel bir havaya bürünmüştür. Hukuk her şeyden önce itâati şart koşuyordu, bunda da hayâl kırıklığına uğramadı. Aile başkanının durumu, anneye saygı, çocukların eğitimi bu hukukla gerçekleştirilmiştir. Ahlâksal düşünceler iyice yerleşmişti, dostlara ve bağlı olduğu kimselere tabiî sevgi ve hizmet bağları, kanunî bir zorunluluğun dışında olan davranış kurallarıyla, sağlam bir hale konmuştur. Dinsel yasalara itâatin resmiyeti, kişisel duyguların samimiyetine büyük yer vermemişse de, Roma dîninin, Doğu vecdinin koyuluğuna bulaşmasını önlemiştir; Cumhuriyet ve İmparatorluk devrindeki dîne karşı hoşgörür davranışın, devlet-dînine büyük önem veren bir halktan gelmesi tuhaftır.

Roma'nın dinsel, ahlâksal ve siyasal geleneği, sonunda Roma dünyasının dengesini sağlayacak bir karakter sabitliği yaratmıştır; geriye bakmak yaradılışında olan bir ulusun, ileri gittiğini ve ilerlemeyi başkalarına mümkün kıldığını da gözden kaçırmamak gerekir.

BÖLÜM II

Epey ilerledik, bize yol gösterecek bir tarih çerçevesi olmadan belki de fazla yol aldık. Şimdi, önümüzdeki birkaç sayfada, birbirine eşit olmayan üç bölümden müteşekkil, bize kılavuzluk edecek bazı ana çizgiler görülecektir. Bunların ilki, Roma tarihinin genel olarak bölündüğü devreler üstüne kısa bilgileri içine almaktadır; derken, daha sonraki sayfalarda Roma'nın belli bir zamanda ve durumda olduğunu anlamak için, Akdeniz'deki gelişmesine kısa bir göz atılacaktır. Üçüncü iş olarak da, Roma hükümetinin gelişmesinin kısa bir özetlemesi yapılacaktır; Romalıların geniş siyasî fâaliyetini iyice belirtmese de, yavan olmasına rağmen bundan söz edilmeden geçilemez.

a) Krallar, Cumhuriyet, İmparatorluk

İlk yapılanı ilk olarak ele alırsak, olayların zaman sırasını gözetirsek, hikâyemizi açıkça anlatmış oluruz.

"*Ad Herennum*"un bilinmeyen yazarı

Türlü sebeplerden başka, bir ayırma yapılabilirse de, Roma tarihi, çoğu zaman üçe ayrılır: I) Krallar, II) Cumhuriyet, ve III) İmparatorluk devirleri.

I. Çoğu kimseye göre Roma, İ.Ö. 753'de kurulmuş, kralların sonuncusu olan Tarquinus Superbus

ise, İ.Ö. 510'da tahtından indirilmiştir. Bu devrin olayları bize ekseri efsâne halinde gelmiştir, ama bu efsânelerin tarihsel anlamda gerçek yanları vardır: Olaylar, arkeolojiyle ve "en uygun olanın sağ kalması" metoduyla ve başlangıçların karşılaştırılmalı incelemesiyle elenerek tesbit edilmiştir. Bu devir bizi ilgilendirmemektedir.

II. Cumhuriyet devri İ.Ö. 509-27 tarihleri arasında olup, bu devirde; Roma önce İtalya'da, sonra Akdeniz'deki mevkîini elde etmiştir; bu devirde başarı ve yenilgiyle siyasî ve idârî tecrübesini kazanmış ve başka ulusların uygarlıklarından çok şey öğrenmiştir. Son yüzyıl (İ.Ö. 133'den sonra) siyasî karışıklık, ticarî ve malî genişleme ve ahlâk bozukluğu yüzyılıdır. Bu sırada merkezî idâre ve eyâlet idaresi konusunda, savunma, iktisat ve toprak dağıtımı konusunda, orduların desteklediği devlete kafa tutan askerî başkanlar, güçlü ticarî işlerin gelişmesi, felsefe ve dinde yeni fikirler ve yeni davranış biçimleri konusunda ortaya yeni meseleler çıkmıştır. Bu devirde herkesin tanıyacağı şu isimler vardır: Gracchi, Sulla, Pompeius, Crassus, Julius Caesar, Brutus, Antonius, Cicero ve daha başkaları. Bu devir hakkında elimizdeki kanıtlar, önceki yüzyıllardan daha tamamdır.

III. İ.Ö. 27'de başlayan üçüncü devir "İmparatorluk"tur, daha doğrusu "İmparatorluk Roması" devridir. Bu adı açıklamak gerek. Roma İmparatorluğunun araziye ait büyük kısmı ikinci devir sırasında elde edilmiştir; üçüncü devri ifâde eden "İmparatorluk", İmparatorun buyruğu altındaki devleti yönetme yöntemi anlamına gelir. Ama Roma dünyasını İ.Ö. 27-İ.S. 14 yılları arasında kontrolü altında tutan Augustus, "Cumhuriyeti" geri getirdiğini iddia etmiş –bu iddiasında da ciddîydi- ve kendinin baş vatandaş anlamına gelen *princeps* diye anılmasını istemiştir; bu yüzden İmparatorluğun ilk kısmı ekseri "prenslik" diye, tek tek imparatorların "Saltanatları" diye ayırmamız bizim işimiz olup, yanıltıcıdır.

Bu devrin ilk iki yüzyılı, genel olarak İmparatorluğun yapıcı yıllarıdır, Romalıların Roma dünyasının ulusları üstünde silinmez izler bıraktığı devirdir. *Antonin* İmparatorları çağıyla sona erer (İ.S. 138-193); bu konuda büyük Alman tarihçisi Mommsen şöyle demiştir: "Tanrının bir meleği Severus Antoninus tarafından yönetilen toprağın, o zamanki hâliyle şimdiki hâlini tutup karşılaştıracak olsa da, iki devrin hangisinde daha akıllıca ve insanca yönetildiğine ve genel olarak ahlâkın ve mutluluğun o günden bu güne ilerlemiş veya bozulmuş olduğuna karar verecek olsa, kararın şimdiki zamanın lehine olacağı şüphelidir." Bizim Gibbon da hemen hemen aynı şeyi söylemişti.

Derken 306'ya kadar süren bir kargaşalık devri başladı, Konstantin imparator oldu, sonradan Constantinople adını alacak olan, şimdiki adı İstanbul olan Bizans da, 330'da İmparatorluğun doğu yarısının başkenti oldu, bundan da Yunan ve Roma geleneğinin mahsulü, Doğu Roma İmparatorluğu doğmuş oldu.

b) Yedi Tepe'den Yeryuvarlağına

...Yedi Tepe'den gönenen tanrılara şükürler olsun!
Ey her şeyi besleyen güneş, sen ki ateşten arabanla günü getirir götürürsün, derken
yeniden eskisi gibi doğarsın,
bu Roma şehrinden daha büyük bir şey görmeyesin.

HORATİUS

Eski yeryuvarlağını bir tek şehir haline getirdin.

RUTİLİUS CLAUDİUS NAMATİANUS

İtalya dağlık bir yarımadadır, sırtını batı kıyısından çok, doğuya doğru uzanan ve ekserî denize kadar varan Apeninlere dayamıştır. Limanlar batıda ve güneydedir. Alplerden çizmeye kadar aşağı yukarı 960 Km'dir. Yarımadanın açısı öyle bir biçimdedir ki, Ravenna'daki kuzey-doğu kıyısına nazaran 450 Km daha uzaktadır. Çizmenin topuğundan Yunanistan'a ortalama 80 Km olup, Sicilya'nın batı köşesinden Afrika'ya 160 Km'dir.

Mısırı, zeytinyağı ve şarabı bol, yüksek vadili Romalıların ebedî sevgilisi İtalya dağları, yüzyılların sevgisini kazanmışsa da, tarihte rolü hiç de az olmayan üç de ova vardır. Kuzeyde, Torino'nun güney-batısındaki Batı Alplerinde yükselen Po (Padus) ırmağı vadisinin geniş ovası olup, bu ova yarımdağı bir baştan bir başa keser. Romalılar ilk olarak bu ovaya vardıklarında, orada Galya oymaklarını buldular; Gallia Cisalpina diyorlardı buraya; Alplerin üst yanındaysa Galya vardı. Batı kıyısının ortasında Latium ovası vardır; Kuzeye doğru Apeninlerden çıkan İtalya'nın ikinci büyük ırmağı Tiber bu ovanın kuzeyinden geçer; ırmağın aşağısında küçük tonajlı tekneler seyredebiliyordu. Üçüncü ovaysa batı kıyısında aşağı güneye doğru olan Campania'dır; Neapolis (Napoli) ve Cumae eski zamanlarda Yunanlıların kurduğu ünlü şehirlerdi; Vezüv yanardağı çağlar boyunca buraya korku salmıştır.

Bu ovaların ikincisini alalım ele. "Eski İtalya" oymaklarının, Alplerin ötesinden geldiğini ispata çalışan arkeologların bütün teşebbüslerini, şimdilik bir yana bırakalım ve Latin ovasının güney-doğusundaki Albe tepeleriyle Tiber ırmağının ağzını görelim. Burada; Alba Longa'da Latinlerin ilk şehri kurulmuştu, efsâneye göre bu şehir; Truvalı Aeneas'ın oğlu Ascaniius tarafından kurulmuştur, Romalılar Truvalılardan geldiklerini buna dayanarak ileri sürerler; Romulus ile Remus çocuklarıydı. Çevredeki köylerin tanrısının, Latium'lu Jupiterin tapınağı buradaydı. Ortak savunma, tapınma ve ticaret ihtiyaçları yüzünden "biraraya gelmek" zorunda kaldığı köyler düşünmeliyiz, bunların tipik bir örneği de şüphesiz Alba Longa'dır.

Daha sonra, bu dağlılar ovalara inmişler ve Roma'nın "Yedi Tepe"sinin bulunduğu yere yerleşmişlerdir. Bunlar köylü halktı; ilk bayramları çobanların menfâatleriyle ilgiliydi; şarap değil süttü ilk sunguları, zenginlikse hayvan sürüleriyle ölçülüyordu; "para" anlamına gelen *pecunia* sözü "Sürünün başı" demektir. Aynı ırktan olan Sabelli ve Sabine'lerin ovanın üzerinden geçip daha yüksek topraklarda yerleştiğini gördüler; bu insanların karışımından da Roma doğdu. Ortada olması yüzünden askerleri kuzeye, doğuya ve güneye doğru hareket edebiliyorlardı – kuzey ve doğu vadileri boyunca, ve güneye doğru uzanan ovada ilerleyebiliyorlardı; çok geçmeden "kara yollarının" değerini anladılar. Nitekim bazılarına göre, Roma'nın işgâl ettiği yer, ilkin kuzeydeki Etrüsklere karşı bir ileri karakol olarak seçilmişti. Burada, şimdilik, çevrelerdeki insanlarla birleşmekte olan Romalıları bırakıp, Etrüsklü ve Yunanlı tüccarlarla giriştikleri ticarete ve tarımsal amaçlarına bakalım.

Tiber'in kuzeyine doğru Etrüsk imparatorluğu uzanıyordu. Etrüsklerin sonunda, Etruria'da veya

Tosca'da yerleşmiş olan (doğudan gelme ihtimalleri vardı) denizciler olması muhtemeldir – bunlar zalim, küstah, "alt" dünyanın karanlık tanrılarına tapan ve öldürülen hayvanların iç organlarını inceleyerek geleceği okuyan kimselerdi. Şehirlerinin savunması için son derece sağlam duvarlar yapmışlardı. Yunan şehirleriyle, Afrikadaki Kartaca'yla ticaret yapıyorlardı, böylece kendilerine üstün olan uygarlıklardan bazı şeyleri "ödünç" alıyorlardı. Denizden Campania ovasına süzülmüşlerdi, yedinci yüzyılda da, bataklıklardan kaçınmak için doğuya doğru, tepelerin çevresinden dolaşarak ve yüksek topraktaki bazı Lâtin kolonilerini ele geçirerek ovayı almak için, güneye doğru harekete kalkmışlardı.

Latinlerin "Yedi Tepe"ye göçmeye başladığı sıralarda, Yunanlılar, İtalyanın batı ve güney limanlarının en güzellerini ve Sicilya'nın doğusunu işgâle başlamışlardı. Yunanlılar ilkin ticaret uğrakları aramak için girişmişlerdi bu işe, ama zamanla, Akdeniz'in en güzel şehirlerini kuracak koloniler göndermeğe başladılar Yunanistandan. İlk Yunan kolonisi belki de Napoli koyunda, VIII. Yüzyılda kurulan ve Avrupa için büyük önemi olan Cumae'dir; çünkü Cumae'li Yunanlılardan, Latinler alfabe öğrenmişlerdir. Etrüskler de aynı harfleri kendilerine uydurup, kara oymaklarına öğretmişlerdi. İtalya; Herakles ve Apollo gibi Yunan tanrılarını ilk olarak Cumae'den öğrenmiş olabilirler. Ama Yunanlıların başlıca kolonileri İtalya'nın güney ucuyla Sicilya'da olmuştur. Sicilya'daki Siraküz ve Agrigentum ve Güney İtalya'daki Tarentum, Sybaris, Croton ve Rhegium Yunanlılardan gelmedir. Bunların Roma tarihindeki önemi büyüktür, çünkü Roma bunlar yoluyla Akdeniz dünyasıyla tam temasa gelmiştir.

Etrüsklerle Yunanlılar Roma'nın başlangıcındaki iki büyük kuvvetli etkidir. İtalyanın geri yanı, çoğu Latinlere benzeyen dağınık oymaklarla kaplıydı. Oldukça yalnız, tepelerde yaşıyorlar, hayvancılık yapıyorlar, toprağı işliyorlar; savunma, ticaret ve tapınma gibi coğrafî şartların izin verdiği kadar topluluklar meydana getiriyorlardı.

Şimdi yine Romalılara dönelim. İlk üç kral Latin, son üçüyse Etrüsklüydü. Bunların en sonuncusu zorla tahtından indirilmiş olup (İ.Ö. 510 sıralarında olduğu söylenir) "kral" kelimesi Romalılar için küfür gibi gelmeğe başlamıştı. Bununla birlikte Etrüsk etkisi sürmüştür. Tapınaklar ve dinsel törenler ayakta duruyordu; Jupiter'in tahtı hâlâ Kapitol, Diana'nınkiyse Aventine tepesinde duruyordu. Etrüsk hakanlarının alâmetleri olan "fildişi koltuk", iki balta bağlı çubuk demeti *fasces* Romalı yargıçlara geçti. Ama daha da önemlisi, Roma'nın onu bir İmparatorluk kudretine yükseltecek olan bir teşkilât elde etmiş olmasıdır.

Aşağı yukarı İ.Ö. 270'e kadar Roma, ayakta durabilmesi için durmadan savaştı, önder bir kuvvet olarak tanınıncaya kadar mücadelesi durmadı. Yüksek cesâret ve beceriklilik gerekiyordu; oymaklar bir bir yeniliyor ve türlü şartlar altında Roma devletine katılıyor, ya da etkisi altına giriyordu. İttifaklar, muahedeler yapılıyordu. Bir buhran sırasında –Roma'nın İ.Ö. 390'da serseri Galyalılar tarafından yağma edilmesinde- Latin şehirleri ona yardım etmeyerek; federasyon teklif ettiler, Roma da güvenin ancak fetihle sağlanabileceğini düşündü. Büyük fedakârlıklara girişerek onları dize getirdi, oymaklılar Roma'dan yardım dileyedursunlar, ittifak tekliflerine ve Roma'nın "hakları"nın şehirlerine teşmil edilmesine kulak asmadan, Roma ilerlemesine devam etti. Sonunda "çizme"deki Thurium, Tarentium'a karşı Roma'dan yardım diledi. Roma tereddüt etti ama kabul etti. Epir kralı Pyrrhus Adriatik'i geçti; İtalya'yı işgâl etti ama hükmü altına alamadan, Roma Güney İtalya'daki Yunan Devletleri'nin başı hâline gelmişti. Böylece ticareti, Sicilya denizlerinin ve Batı Akdeniz'e uzanan Kartacalıların etki alanına girdi. Elli yıllık (İ.Ö. 264-202) mücadeleden sonra, Roma'nın bir "Dünya kuvveti" durumuna gelmesi ve batı topraklarının Sami değil de Aryen ırkı tarafından

yönetilmesi kesinleşmiş oldu.

Kartaca savaşları özetlenmeden (Kartacalılar Finikelilerdi) iki özelliğe dikkat çekmek iyi olur. Roma her ne kadar durmadan savaş ediyor gibi görünüyorsa da, savaşta olmasına sebep, olayların böyle gerektirmiş olması ve kendi yaradılışının mantığındandır. Çevresinde kendisinden daha eski ve daha tecrübeli kuvvetler vardı; bunların arasında açgözlü olanlar vardı, komşuları da korkuyordu: Roma'nın müttefiklerine yönelen tehdit, kendine yönelmiş demekti; genel olarak savaşa girmesi, bu tehditleri ortadan kaldırmak içindi. Kartacayla olan mücadelesinden sonra, istemeye istemeye başka tehlikelere atılmak zorunda kaldı. Daha sonra fetihler çekici gelmeğe başladı, çünkü, doğunun baştan çıkartacağı yeni bir Romalı tipi doğuyordu. Bundan başka yetkisi sadece müşavirlik yapmak ise de, siyâsetin kendisine bağlı olduğu bir müşavere meclisi olan Senatonun desteklediği Roma halkı, bir bütün olarak hiçbir zaman geçici ve aksak hâl çareleri kabul etmemeğe kararlıydı. Bu devirde Senato siyâsî ve ahlâkî üstünlüğün zirvesine erişti; sonuna doğru etkisi azaldı, çünkü imparatorluğun genişleyen ufukları niteliğini gittikçe bozdu.

Roma'nın savaşa giriştiği, Batı Akdeniz'in geleceğini tayin edecek kuvvet Finikelilerden gelmeydi. Başka Finike kolonilerine benzemeyen Kartaca, bir kara kuvveti hâline gelmişti, çünkü Cebelitarık'a kadar geniş topluluklara yayılmış ve bunları zengin toprak sahiplerinin çiftlikleri yapmıştı. Deniz gücünü Sicilya, Sardinia ve Güney İspanya'da küçük bir imparatorluk sağlamıştı. Romalılar İtalya'nın batısındaki, denizlerdeki üstünlüğünden korkuyorlardı, şimdi de Sicilya'da karşı karşıya gelmişlerdi. Daha o sıralarda Kartaca ve Siraküz'le ittifak halindeydiler; ikisinden birini seçmek gerektiğinde Siraküz'ü seçtiler. Birçok deniz yenilgilerinden sonra, Regulus bir Roma ordusuyla Afrikaya çıktı, yenilgiye uğradı ve esir düştü; sonunda bir deniz muharebesi kazanıldı ve Kartacalı general Hamilkar, Sicilya'dan ayrılmak zorunda kaldı. Düşmanlık sona erdi. Savaş her iki tarafa da değerli dersler vermişti. Romalılar İtalyan müttefiklerinin bağlılıklarını denedi ve deniz muharebe tekniği üstünde epey bilgi edindi. Kartacalılar, ücretli askerlerin Romalı alaylarla boy ölçüşemeyeceğini anladı ve İspanyol askerlerini eğitmeğe başladı; ama bunlar savaş alanındaki kendi generallerinden ve Afrikalı vatandaşların tehditçi itaatsizliğinden şüphe etmekten bir türlü kurtulamadı.

Yeni bir savaş çıkmadan Roma, güveni için Sardinya ve Korsika'yı kendine kattı, böylece ilk "eyâletler" kurulmuş oldu; bunu Sicilya izledi. Böylece Roma'nın eyâletler sisteminin temeli atılmış oldu. Galya oymaklılarının saldırıları püskürtüldü, Po vadisi de Roma'nın hükmü altına girdi. Roma İtalya'nın başı oluyordu.

Bu arada Hamilkar'ın akıllılığı ve gücü, Kartaca'nın İspanya'daki kontrolünü genişletmişti; Roma'nın eski bir müttefiki olan Massilya (Marsilya) tehdit edilince de, ikinci Kartaca savaşının belirtileri ortaya çıktı.

Bu büyük mücadelenin hikâyesi burada anlatılamaz, Hannibal Pireneleri, Ron'u, Alpleri aşıp İtalyaya indi ve ordusu ondört yıl İtalya kırlarında yaşadı. İtalya'nın müttefiklerini ayırmağa çalıştıysa da, bu işi başaramadı. Başlangıçtaki yenilgiler yüzünden Roma savaş açmağa cesâret edemedi.

"Fabian"vari taktikleri yüzünden, "Oyalayıcı" denen Q. Fabius Maximus işgâl ordusunu yavaş yavaş yıpratıyorduysa da, büyük bir sonuç elde edilmiyordu. Roma'nın sinirleri artık dayanamaz olmuştu. Bir general seçildi ve işgâl ordusuna son vermesi istendi. Cannae'de İ.Ö. 216'da Roma ordusu ezildi – ama Roma hiçbir zaman bu denli yücelmemişti. Sabırla, yitirdiği toprağı almaya başladı, Hannibal de şehre ilerlemesi için kışkırtılmıştı. Ama beş kilometre kala yolundan döndü;

çünkü hiçbir müttefik ona katılmamış, karşısına ordu çıkmamış ve hiçbir barış teklifinde bulunulmamıştı. Geri çekildi, kardeşi Hadrobal İspanya'dan İtalya'ya acele geldiyse de, yenilgiye uğradı ve öldürüldü; Roma'da P. Cornelius Scipio Afrikayı işgâl etmek için çırpınıp duruyordu. Zama'da İ.Ö. 202'de zafer kazanıldı; Kartaca'nın sonu gelmişti.

Bu savaşın çok ilginç yanları vardır. Roma bu savaşın Afrika veya İspanya'da olacağını umabilirdi; ama İtalya'da savaşıldı ve İtalya'yı bir bütün hâlinde kaynaştırdı. Roma bu zaferden sonra biraz dinlenmek isteyebilirdi; Kartacalıların İspanya'da kuvvetlenmesine engel olmak için, yıllar boyu çetin savaşlara girişmişti; İspanya'nın da İ.Ö. 197'de iki "Eyâlet"e bölünmüş olmasına rağmen, yapılacak çok işi vardı daha. İspanya'daki savaşlardan sonra Kartaca'nın artık baş ağrıtmayacağını bekleyebilirdi; ama Kartaca Numidia'ya saldırdı. Roma büyük çarelere baş vurdu; "Kartaca yok edilmelidir" deyip duran M. Porcius Cato'nın devamlı talepleri sonunda boyun eğerek, şehri İ.Ö. 146'da yok etti, Afrika da bir Roma eyâleti hâline geldi. Nihayet Roma gelecek nesillerin teşekkürüne mazhar olmayı ve 65 yıl süren savaş ve dayanıklılığı için onlardan hayranlık bekleyebilirdi. Ama böyle kuru erdemler; Dido ve Hannibal'in romantik kişilikleri yanında söner; Horatius'un ölümsüzleştirdiği ne Regulus, ne de Afrikalı Scipio, bizim kafalarımızda haklı dengeyi sağlayamaz. Augustus çağının şairi Virgilius, Yedi Tepe üstünde yeni bir Truva kurmak üzere, daha dumanları tütmekte olan Truva'dan yola çıkan Aeneas'ın hikâyesini *Aeneid* adlı eserinde anlatmış ve kraliçesi Dido tarafından Kartaca'nın kurulduğu Afrika kıyısında, kahramanını durdurmuştur. Truvalı tanrılara karşı ödevi onu, bir kez daha vaat edilen toprağı aramak için yola çıkarmadan Aeneas, Dido'nun konuğu ve âşığı olarak kalmıştır. İhanete uğrayan ve terk edilen kraliçe kendini öldürmüştür, Virgilius'un bütün dramı ortaya koyduğu heyecanlı sahneler, günümüzün kişisine Kartacalı kraliçeyi acındırmaktadır; Aeneas'ı ise bugünün okuru pek anlayamaz. Dido'nun davet ettiği iki ulusun üstüne çöken lânet, ancak Kartaca'nın kendisinin ortadan kalkmasıyla sona ermiştir.

Hannibal'in davranışı başkadır. Çocukken, Roma'ya karşı büyük bir nefret besleyeceğine, Moloch'un huzurunda yemin etmişti. Alpleri geçişi, İtalya'yı uzun süre sabırla yıpratışı, Roma'ya yaklaşıp sonradan almaktan vazgeçişi, yenilgiye uğramış bir Kartaca'da düzeni hemencecik sağlayışı ve kralî iktidarı ele almayı reddedişi, en sonra da Roma'nın düşmanlarının yorulmaz müşaviri gibi, eski düşmanlarına her şeyi göze alarak atılması ve intiharı – bütün bunlar daha az çekici gelen, Romalıları gölgeleyen bir kahramanın maceralarıydı; yine de ayakta durup, dünyaya kimsenin veremediğini verenler Romalılar olmuştur.

Roma imparatorluğunun genişlemesine dönelim. Batıda İ.Ö. 125'e kadar başka bir harekât olmamıştır. Doğuda durum başkadır, bunu anlamak için de Büyük İskender'in imparatorluğuna dönüp bakmamız gerekir.

Büyük İskender İ.Ö. 323'de öldü, imparatorluğu da parçalandı: Bozulmayan en geniş bölümleri, Makedonya, Suriye ve Mısır'dı. Yunanistan Makedonya'nındı; Suriye'nin Bâbil ile Asur'u vardı; Mısır'ın da Finike ve Yunan adaları; Anadolu'daki Pontus ile Bergama ve Hindistan, bağımsızlıklarını yeniden ilân etmişlerdi. Bütün bu ülkelerde, türlü nisbetlerde bir Yunan ve Doğu kültürü karışımı vardı. Anadolu'nun kıyıları çoktandır Doğu düşünce ve âdetlerinin etkisi altında kalmış, Yunanlılar tarafından işgâl edilmişti; Yunan şehirlerinden daha az kültürlü olan Makedonyalılar, daha büyük bir uygarlık öğrenmişlerdi; bu arada türlü uluslardan gelen insanların kaynaştığı Mısır'daki İskenderiye, yeni bilimsel, edebî ve felsefî incelemeler merkezi hâline gelmişti. Bütün bu dünya üzerine, Helenistik (Yunan) dediğimiz bir kültür yayılmıştı. Bu ölmek üzere olan bir kültür değildi, çünkü yeni şeyler doğuruyordu, böylece birçok alanda 1000 yıl kadar sürdü. Ancak

kendiliğinden gelişen güçlü bir kültür değildi bu; fazla incelmiş, kendi beni çevresinde dolaşıp duran duygusuz, hayâl kırıklığına uğramış bir kültürdü. Bunu söyleyince de insanın aklına bu kültürün orijinal unsurları geliyor, ama hiç olmazsa siyâsî bakımdan çürümüştü; çünkü bunlarda ya, tanrısal bir saygı gören bir mutlakiyetçi hakan ile, ihtiraslı ahlâksız asillerden bir divanı olan Doğu monarşileri tipinde krallıklardan müteşekkildi, ya geçmiş tarihlerinde yaşayan ve kendilerini veya bunlara bağlı olanları kontrolden aciz, kavgacı şehir devletlerinden, ya da daimî bir birleşme veya bozulma hâlinde gevşek konfederasyonlardan müteşekkildi. Roma işte bu durumlarla karşı karşıyaydı şimdi. Doğuda, çoktan yerleşmiş olan bir uygarlık bulmuştu, İtalyanlara, İspanyollara, Galyalılara, Afrikalılara ve daha birçok kimselere kendilerininkinden üstün bir uygarlık getirdi. Doğuyla batı arasındaki davranışının farklı olması bu yüzdendi.

Ekserî hiç istemeden, bazen gönüllü olarak kâh kendi menfâati uğruna, kâh müttefiklerine olan bağlılığından ve hayran kalmağa başladığı kültürlerin bulunduğu şehirleri kurtarmak için duyduğu içten gelen bir tepkiden, Roma, ordularını Doğuda gittikçe ileriye, savaşa sürükleyerek tehlikeye atıyordu. Birbiri ardından devletlere yardım ediyordu; ittifakları destekliyordu; çevresindeki barışı bozmamaya ve dengeyi sağlamağa söz veren tampon devletlerin çemberini gittikçe genişletiyordu. Ama bütün bu çabaları Doğuda olmayan meziyetler gerektiriyordu; sonunda İ.Ö. 146'da düzen uğruna ve barış içinde yürümesini istediği ticaret için, 167'de Makedonya'yı, 146'da da Yunanistan'ı işgâl etmek zorunda kaldı. Anadolu'da düzeni sağlayacaklarına inandığı Ermenistan sınırlarına ve Fırat ırmağına kadar uzanan mahmi devletler kurdu. Roma'nın araya girmesiyle kurtulan Mısır da üstünlüğünü tanımıştı. Böylece, Ege'den daha doğudaki hiçbir devlet üstünde, doğrudan doğruya kontrolü yoktu, bu hoşgörüsünden de sonraları pek pişman olmuş değildir. Ama sıkı idaresine ve doğuda kurduğu eyâletlere rağmen, orada karşılaştığı uygarlığa ve dîne dokunmamış, bunlar yüzyıllarca sürmüştür.

Esas savaş İ.Ö. 64-62 sırasında olacaktı. İ.Ö. 88-84 yılları arasında Pontus kralı Mithridates, Ermenistan kralı Tigranes ile birlikte, Anadolu'nun birçok yerine saldırmış ve binlerce Romalı tüccar öldürmüştü; Pontus donanması Ege'ye hâkimdi, kuvvetler karaya çıkmış ve Atina'da hoş karşılanmıştı. Bütün Yunanistan'daki Yunan şehirleri işgâl eden ordulara katıldı ve bütün Yunanistan elden gitmiş gibiydi. Ama Sulla, Pontus ordularını İ.Ö. 86-85 yıllarında yendi, Yunanistan'ı temizledi, ertesi yıl da Lucullus'un kumandasındaki Roma donanması Hellespont (Çanakkale) Boğazına hâkimdi. On yıl sonra Mithridates, Doğuyu yeniden ateşe verdi. Lucullus'un savaşları onu Doğuda epey ilerletti. Ama denizde Romalılar için işler iyi gitmiyordu; Akdeniz korsanlarla doluydu, Roma donanmalarıysa, düzenli ikmal almadıklarından sıkıntı içindeydiler. Bu yüzden İ.Ö. 67'de Pompey'e büyük yetki verildi; Pompey, Cebelitarık'tan başlayarak Akdeniz'i düzenli bir şekilde tarayarak korsanlığı ortadan kaldırdı, Pontus ile Ermenistan'ı işgâl etti. Kudüs'ü muhâsara etti, Roma kudreti, ilk olarak Yahudi halkıyla temasa geliyordu; zor meseleler ortaya çıkaracak bir temastı bu. Derken, Pompey, Doğuyu "teşkilâtlandırdı"; sınırlar, hükûmetler, maliye ve ticarî bağlar yeniden düzenlendi. Kilikya genişletildi, Bithynia, Pontus, Suriye ve Girid eyâlet hâline geldiler; Kapadokya, Ermenistan ve daha birçok küçük devletler bağımsız krallıklar halinde kaldılar. Pompey'in kumandanlığa tayininin, Cumhuriyetin devrilmesine giden ilk adım olduğunu da söylemek gerekir.

Artık Batıya dönmek sırası geldi. Burada, İspanya ve Afrika'da yer alan savaşlarla İtalya'daki esirlerin başkaldırmasının üstünde durmayıp, dört ana özelliği ele alacağız: Bunların birincisi, Alplerin batı ucunun güven altına alınması; ikincisi, İtalya'yla Roma arasındaki bağ; üçüncüsü de Julius Caesar'ın fetihleri ve eyâlet siyasetidir.

Alpler geçilemeyecek güçte tabiî bir korunma çaresi olarak görülebilir. Ama Hannibal, daha sonra da kardeşi bu dağları aşmışlardı. İçerde Kuzeye ve Doğuya doğru bir süredir büyük göçler olmaktaydı; toprak arayan başka topluluklar tarafından, Batıya doğru gitmelerine zorlanıyordu. İ.Ö. 113'de başka oymakların da katıldığı büyük bir Germen sürüsü Alplerin Batı ucunda ortaya çıktılar. İlirya'da bir Roma ordusunu yenmiş bulunuyorlardı. İtalya'ya dönmeden Batıya doğru ilerlemeğe devam etmişlerdi: Bu geçici bir sükûn devresi sağlamıştı. Ama İ.Ö. 109'da Roma'nın üç yıl önce kendine kattığı ve bir eyâlet haline getirdiği Güney Galya'da yeniden ortaya çıktılar. Önlerine geleni yenen bu insan sürüleri, Arausio'da iki orduyu yenilgiye uğrattı. Üç yıl içinde Marius ilk muvazzaf Roma ordusunu eğitti, yeniden teşkilâtlandırdı ve Kuzey İtalya'yla Galya'daki en tehditkâr oymakların üstüne yürüdü. İnsan sürüleri daha Batıya doğru aktı, böylece korkunç bir tehlikeden kurtulunmuş oldu.

İ.Ö. 91'de yine ondan aşağı kalmayan bir tehlikeyle daha karşılaştılar. İtalya'daki müttefikleri başkaldırdı. İkiyüz yıldır savaşın yükünü taşımışlar ve tehlikelerine maruz kalmışlardı; o âna kadar reddedilmiş bulunan bir şeyi, vatandaş olarak kabul olunmayı istiyorlardı. Çünkü göreceğimiz gibi, Roma vatandaşlığının değeri gittikçe artıyordu. Bununla birlikte, değeri arttıkça, Roma vatandaşlığı bağışlamada daha cimri davranıyordu, başkentli vatandaşlar, vatandaşlığın yayılmasına kıskançça engel olmak istiyorlardı, yıllardır İtalyanların kalbinde kin vardı. Başkaldırma manifestolarında Corfinium'da İtalica denen, yeni bir başkent ilân edilmişti, ileri sürülen anayasa da, gelecekte vatandaş olacakların reddetmekte olduğu siyasî gelenekleri yakından izleyen bir anayasaydı. Vatandaşlığa kabul etmemek kısa görüşlülüğünü affettirmezse de, Roma başka türlü davranamazdı. Çevik ve kararlı bir muharebeyle isyan, Sulla tarafından bastırıldı ve birtakım kanunlarla, bütün İtalyanlara vatandaşlık hakkı tanındı. İtalya bir konfederasyon olmaktan çıktı. Şehir-Devleti gününü doldurmuştu, yeni bir fikir doğuyordu. Bunun nasıl geliştiğini ve neler kapsadığını daha sonraki sayfalarda göreceğiz.

Üçüncü özellik, Galya'nın, güçlüklerle geçen İ.Ö. 58-49 yılları arasında, Julius Caesar tarafından fethi ve teşkilâtlandırılmasıdır; yaptıklarının kendi hikâyesi, ünlü Galya savaşı adlı eserinde görülür. Galya'ya girdiğinde, idare ettiği yer küçük bir Galya eyâletiyken, Galya'dan çıktığında eyâletin içine Fransa, Belçika girmiş ve Britanya'nın yolunu açmıştı.

Dördüncü özellikse şuydu: Doğu tarafının işi daha bitmemişti, sonradan İmparator olan Tiberius, Ren'de ve Aşağı Tuna'da uzun yıllar savaştıktan sonra, ancak bu tarafta güven sağlanabildi; Kuzeydoğu istihkâmını Raetia eyâleti (Doğu İsviçre ve Tirol), Noricum (Avusturya) ve Pannonia (Carinthia ve Batı Macaristan) teşkil ediyordu.

Şimdi Roma eyâlet siyâsetinde bir dönüm noktasına gelmiş bulunuyoruz. Augustus, böylece İmparatorluğun içine Galya'yı tehdit eden Germen oymaklarını alarak, sınırı Elbe'den çizmek ve Kuzey sınırını kısaltmak istiyordu. Ama İ.S. 9 tarihinde, üç alaydan müteşekkil bir Roma ordusu, Osnabrück'e yakın Teutoberg ormanının derinliklerinde Arminius (Hermann) tarafından darmadağın edildi: XVII, XVIII, XIX uncu alaylar, ordu safında bir daha görünmediler. Augustus ölümünde bıraktığı evraklarda, İmparatorluğun artık genişletilmemesini öğütlüyordu.

Bir var ki, ihtiyaçlar ortaya çıktığında, İmparatorluk genişletiliyordu. Balkan yarımadasını korumak için, aşağı Tuna'nın güneyindeki arazî parçaları (Güney Bulgaristan, Türkiye ve Ege Denizi'nin başındaki Yunan kıyısı) Trakya'nın, (Sırbistan, Kuzey Bulgaristan ve Dobruca) da Moesia'nın eyâleti hâline geldiler. Britanya eyâleti de ilâve edildi. 107'de Trajan, Moesia'yı koruyacak bir kale gibi, Dacia (Romanya) eyâletini yarattı ve halefinin vereceği Doğudaki başka

yerleri de kattı. Böylece, II nci yüzyıl sonuna doğru "Roma Çemberi" çizilmiş bulunuyordu -Ren, Tuna, Anadolu, Suriye, Filistin, Mısır, Afrika, İspanya, Fransa, İngiltere- Roma'nın idaresi altında da 43 eyâlet vardı. 270'de Dacia boşaltıldı ve Diocletian (284-305) bütün İmparatorluğu İtalya da dahil olmak üzere, 120 idarî bölgeye ayırarak teşkilâtlandırdı.

Roma İmparatorluğu'nun genişlemesi tarihinde, savunmayı baş saik olarak görmemiz gerekir; ama bunu, ister istemez ticarî kaygılar izlemiştir, böylece ilk sebep de ticarî işletme kaygılarına karışmıştır; İ.Ö. II nci yüzyılda zaman zaman ileri sürülen güveni sağlama kaygısı, açgözlülük ve tutkuyu saklamak içindi. İ.S. ilk iki yüzyıl bir sindirim çağıydı, sonradan kendini savunma en önemli şart olarak yeniden başa geçmiştir. Roma, hiçbir zaman siyasal bir ülkü, dinsel bir inanç kabul ettirmek için savaşmamıştır; eşsiz bir hoşgörüyle mahallî kuruluşlarına, düşünce ve yaşayış biçimlerine dokunmamıştır. "Barışı zorla kabul ettirmek" için savaşmıştır; barıştan anladığı şeyse, yerleşmiş düzenin, can ve mal emniyeti ve bunların getireceği müsbet iyiliklerdi.

c) Şehir-Devlet'inden Cumhuriyetin Yıkılışına

Cato, devletimizin anayasasının bütün öteki devletlerinkine üstün olduğunu söylerdi; başka devletlerin anayasalarının çoğu, tek bir kimse tarafından yapılmış olup, o kimse; kendi devlet fikrini yasalarla, kuruluşlarla kabul ettirmiştir…
Bizim devletimiz, tersine, tek bir insanın değil, birçok kişinin dehasının ürünüdür, bir tek insan ömrünün değil, birçok çağ ve yüzyılın eseridir. Hiç bir şeyi gözden kaçırtmayacak derecede, hiçbir zaman, kimsede eşi olmayan bir dehadır bu; bütün dehâ, tek bir insanda toplanacak da olsa, herhangi bir anda her şeyi kavrayacak kadar ileri görüşlü olamaz; çağların tecrübesi gereklidir.

CİCERO

Adı olup da kendi olmayan Cumhuriyetin gerçekliğini yitirmemizin suçu, talihsizliğimizden değil, ahlâksal eksikliklerimizdendir.

CİCERO

Şu ana çizgiler, Roma'nın dıştaki iktidarının gelişmesini gösterir. Şimdi şehrin, İtalya'nın ve eyâletlerinin yönetilmesine döneceğiz ve ancak kaçınılması imkânsız olduğu zaman toplumsal konulara dokunacağız. Anayasanın gelişmesini ve denizaşırı memleketleri idarenin gerektirdiği ihtiyaçlar yüzünden nasıl değiştiğini şöyle bir göreceğiz; böylece inceden inceye meydana getirdiği anayasanın, niçin yıkıldığını ve yerine nasıl bir başkasının geçtiğini görmüş olacağız. Yani, Roma'nın bir şehir-devleti'nden İmparatorluğa geçişini anlatmağa çalışacağız. Bunu anlatırken, Cumhuriyetin başlangıcından yıkılışına kadar süren bazı unsurlar göze çarpacaktır. Bunlar, Senato, Halk, Yargıçlık ve daha sonraki (Pro-Yargıçlık)tır. Genel olarak icrâ organı, türlü rütbedeki türlü yargıçlardan müteşekkildir; pro-yargıçlar, sabık yargıçlardı, eyâlet valilikleri, özellikle de ordudaki generallikler gibi, Roma dışındaki özel mevkîlere tâyin olunurlardı. Roma anayasasının tarihi, genel olarak, bunların, ödev, iktidar ve görevlerindeki yavaş değişmelerin ve aralarındaki bağların tarihidir. Polybius, Roma anayasasının, kuvvetler dengesine dayandığını ifâde eden sözlerinde haklıysa, bu denge türlü çağlarda ve türlü şekillerde muhafaza edilmiştir. Sonunda yıkılmanın önüne geçilememiştir. Cumhuriyetin yerini İmparatorluk alınca da, yapıyı meydana getiren maddelerin çoğunun aynı unsurlar olduğunu göreceğiz. Romalılar, görünürdeki anormalliklere, hattâ saçmalıklara göz yummayı, sağduyuya, anlayışa, kendini tutmaya, güvenmeyi, işin görünüşünü değil, esas rûhunu gözlemlemeyi ve denenmiş, alışılmış kuruluşları korumayı tercih ediyordu. İşleri mantıkî ve uygulanması imkânsız sonuçlara götüreceklerine, anayasanın hükümlerinde uyuşma neticesi alınan en iyi kararı, yazılı olarak inceden inceye tanımlayacaklarına, ya da o anda akıllarına esen yeni kuruluşlar kuracaklarına böyle davranmayı tercih ediyorlardı, geleneğe bürünmüş, duygu ve yaşantıyla yuğrulmuş bir şeyi yeni amaçlara uyguladıklarında, keyiflerine pâyan yoktu.

Aşağıdaki hikâyeye anahtar olarak, şu safhaları kabaca belirtmek iyi olur. Bir kere, Kartaca savaşlarına kadar yargıçların müstebit iktidarları, bir yandan "halk"ın muhâlefetiyle, öte yandan Senato yüzünden yavaş yavaş ezilmişti; üstelik "halk tabakası" ya da "pleb" aileleri, Senato veya asılzâde ailelerine karşı çıkarak, varlıklarını belli ediyorlardı. Sonra, Kartaca savaşlarında, herhangi bir hakka dayanmamasına rağmen, üstünlüğü doğru görülen Senato'nun yetkisi sonsuzdu: yargıçlık (pro-yargıçlıktan) üstündü. Bir de en kuvvetli iktidar, yargıçlıktı; anayasada yetki verilmediğinden, Senato hemen hemen iktidarsız bir duruma gelmişti, halk, haklı olarak kendini belirtmeğe çalışıyordu. Ama fırsatını kaybetmiş, niteliği değişmişti; ayrıca yeni unsurlar işin içine sokulmuştu –bunlar, etkili bir iş adamı sınıfı ve bir zamanlar eski aristokrasideki halkın kıskandığı ve saldırdığı ayrıcalıkları daha çok tutan yeni bir aristokrasi. Ve nihayet, ilk *princeps* (ya da, imparator) üç yüzyıllık Roma anayasa tarihini öğrenmiş ve çöken Cumhuriyetin yıkıntılarından, (hiç olmazsa temelde) Romalı olan iki yüzyıl süren bir hükûmet kurmuştu.

Roma şehrini kuracak olan türlü oymakların küçük kolonilerinin "toplaşma"larından, ya da "birlikte oturma"larından söz etmiştik. Bunun nasıl olduğunu ve onu teşkil eden unsurların etkinlik dereceleri konusunda, kimse bir şey söyleyemez. Geleneğe ve tümdengelime dayanarak, bu ilkel birleşmeyi meydana getiren şeyin genel olarak, ortak dinsel "tören"ler "kutsal şeylerde bir araya gelme" *communio sacrorum* ile sembolik bir biçimde ifâde olunan ortak menfâatler olduğunu söyleyebiliriz. Ataerkil bir hükümdâr, seçilmiş kumandan, yargıç ve bütün halkın rahibi olan bir kral tarafından yönetiliyordu topluluk. En önemli görevlerinden biri, "kuş falına bakmak" idi; bu, işlerin tanrılarla topluluk arasında iyi yürüdüğünden emin olmak içindi. İleri gelen ailelerin başları (*patres*) tarafından yeni bir kral tâyin olunuyordu; muhâfaza etmekte olduğu "kutsal şeyler", *patres* tarafından ona devroluyor ve seçim bir bütün olarak topluluk tarafından onaylanıyordu. Kralın yetkisi sonsuzdu

(*imperium*), memur tâyin eder, adâleti yerine getirir, savaş açar, ve dinsel törenlere başkanlık ederdi. Senato ileri gelen aile başkanlarından meydana gelmiş bir kuruldu; ömür boyunca Senato üyesi kalırlardı, ve kral olmadığı zaman "kutsal şeyler, onlar tarafından muhâfaza edilirdi. Ancak başvurulduklarında krala öğüt verebilirlerdi; yeni bir kral teklif edebilirler, ama bütün halk onaylamadan tâyin edemezlerdi. Halk, bir bütün olarak, ancak, kralın söyleyeceklerini dinlemek, dinsel törenlere katılmak, sonradan hususî hukuka geçecek olan, kişinin, isteyerek malını tasarruf etmesi gibi bazı durumlara tanıklık etmek üzere çağırıldığı zaman toplanırdı. Bu ilk zamanlara ait bütün bilgiler belli belirsizdir. Etrüsk'ün üstünlüğünün Roma'ya getirdiği değişiklikler konusunda da pek bir şey bilmiyoruz. Kendilerini silâhlandırabilecek imkânlar olduğundan, toprak sahipleriyle zengin vatandaşların ön saflarda hizmet ettiği, bütün halkın askerî eğitimi konusunda yeni bir teşkilât olduğunu anlıyoruz. Ama Etrüsk krallarının müstebit idaresi, yabancı sülâlenin tahttan kovulmasına sebep oldu, "kral" ünvanı da bundan böyle bir küfür oldu çıktı.

Kralın yetkisi, ilkin "praetor-konsül" (yani, "meslekdaş" "başkan") sonradan sadece konsül denen iki yargıç'a geçti; buhran anlarında sonsuz yetki, ender de olsa, bir "diktatör"e verilirdi, bu diktatör, belli bir amaç ve süre için yetkiyi elinde tutardı; yargıçlar bu sırada işlerine devam ederlerdi. Konsüllerin ortaya çıkmasıyla, Roma yargıçlığı tarihi boyunca süren acayip "meslekdaşlık" ilkesi başlar. Birbirinin teklifini vetolamak yetkisi olan meslekdaşlar ilkesidir bu; müsbet hareket böylece, birlikte hareket eden meslekdaşlara dayanıyordu. Bununla birlikte, değişiklik zincirde bir kopukluk yaratmadı; konsüller "fallara bakıyor" iktidarlarını (*imperium*) doğrudan Romülüs'den gelen silsileden alıyorlardı. Konsüller bir yıl süreyle iş görürlerdi, meclis halindeki bütün halk tarafından seçilir, *imperium*'u onlardan alırdı, seçim, Senato tarafından onaylanırdı. Senatonun durumu değişmemiştir. Ama yeni aile başkanlarının ilâvesiyle, üyelerin sayısı muhtemelen gittikçe artmıştır; konsüllerin bir yıllık bir süre için seçilmesi, ve işlerinin "meslekdaşlık" niteliği, Senato'ya gittikçe artan bir yetki veriyordu; yargıçlar değişiyordu, oysa bu iş devamlıydı.

Bundan sonra gelen ikiyüz yılın tarihi, mevkî elde etmek için mücadeleler ve entrikalar tarihidir. Son kralın kovulmasından hemen sonra, çoktandır kuluçkada bekleyen bir hoşnutsuzluk patlak verdi. Bu mücadeleye, yanlış olarak, bir "sınıf mücadelesi" denmiştir. Görmüş olduğumuz gibi, Roma topluluğunun ilk teşkilâtını kesinlikle bilmiyoruz. Ama açık olan bir şey varsa, o da bu teşkilâtı meydana getiren unsurlar arasında, geleneklere bağlı ve geçmişte savaşta hem başkanlık etmiş, hem de yüklerini taşımış olduğundan, seçkinliğini ileri süren, mal-mülk ve hayvan sahibi zengin ailelerin oluşuydu. Bu ailelerin kökleri topraktaydı; üyeleri çiftçi ve askerdi; bunlar "patrisyen" asılzâde sınıfı diye bilinir. Ama başka aileler de vardı; bunlardan bazıları ileri gelen ailelere bağlıydı ve onlara dayanıyordu; toprak sahibi, tüccar ve zenaatkâr aileler de vardı, çünkü Roma, Etrüsk'ün hükmü altındayken, deniz ve kara ticaretini geliştirmiş, ticarî bir merkez hâline gelmişti. Çevredeki kolonilerden kaçıp gelenler ve komşu oymaklara bağlı kimseler de, savaşların sebep olduğu karışıklığın sonucu olarak veya ticarî gâyelerle içeri süzülüyorlardı. Bunlar, "plebler" denen halk tabakasıydı, ama hepsi de vatandaş olup, meclis üyeleriydi; fethedilen ile fetheden, imtiyazlıyla, imtiyazsız arasında bir ayrılık yoktu. Onları ayıran çizgi, âdet ile çizilmişti. Böylece, Anayasaya göre, asılzâde yargıçlar, meclis tarafından kabul edilecek asılzâde halefler seçiyorlardı; asılzâde yargıçlar tarafından ileri sürülen şartların *patres* tarafından onaylanması gerekti. Hoşnutsuzluk patlak vermekte gecikmedi, "pleb"ler, "Plebler Kurulu" dedikleri bir yerde toplanmağa başladılar, buysa resmî olmayıp, anayasaya aykırıydı. En çok yakınılan şey, konsüllerin sonsuz yetkisiydi. Bundan doğan mücadelenin ancak temellerinin ana çizgileri çizilebilir ama, pleb'in saldırmasının herhangi

bir ayrıcalık elde etmek için değil, kendilerini savunmak için olduğunu bilmemiz önemlidir. Hiçbir Romalı vatandaşın, halka başvurmadan şehrin içinde ölüme mahkûm edilemeyeceği konusunda söz verilmişti; ordudaki disiplin başkaydı; sözü tutmada gecikme, pleblerin kısmen yerine getirdikleri rakip bir şehir kurma tehlikesini doğurdu. Bu hareket, ordu için insan gücüne ihtiyacı olan asılzâdelerin, önemli tâvizler vermesine sebep oldu. Pleb'lerin kendilerinin yıllık yargıçları olacaktı, tribün, "halkın temsilcisi" denen bu kimselerin sayısı ilkin ikiyken, sonradan 10'a yükseldi. Bunları "Plebler Kurulu", yani yalnız plebler seçecekti. Ama kurul gibi tribünlük de ilkin anayasaya aykırıydı; ona *imperium* değil, özel, sınırlı bir yetki olan *potestas* verilmişti ki, bir asılzâde yargıçın kişisel yargılarına karşı plebleri korumak içindi; dokunulmazlığı vardı; "kurul'u" toplayabilir ve kararlar almağa çağırabilirdi. Göreceğimiz gibi, daha sonra tribünlük, bütün idarî teşkilâtta büyük veto hakları elde etti; daha sonra da, tribünün yetkisi İmparatorların iktidarının temel bir unsuru hâline geldi.

Derken, kanun yoluyla konsülün yetkisinin azaltılması istendi. Buna karşılık, bir kanun külliyatı yapılacağına söz verildi. Bu, ünlü Oniki Levha Kanunu'dur, buysa, zaten var olan teamülün resmen ilânından başka bir şey değildi. Ama hukuk ve Avrupa tarihi bakımından bir önem taşır.

Yeni bir mücadele daha çıkmıştı ortaya, tribünler pasif "hâmi" rolünü bırakıp, anayasayı değiştirecek fâal çabalara başlamak istiyorlardı; çünkü Roma genişliyor, pleb unsuru da daha önem kazanıyordu. Değişiklik için yapılan en güçlü çaba İ.Ö. 449'da oldu, tribünlerin kendi pleb kurullarının kararlarını (yani, büyük çapta da olsa, devletin bir kısmını, bizim bilmediğimiz bazı şartlar altında) bütün devlete uygulama çabasıdır; ilk yapılan "plebisit" tribünlüğü, devlet mekanizmasının devamlı bir kuruluşu hâline getirmiştir. Çok geçmeden, sınıflar arası evlenme de tanınmıştır.

Bundan sonra, halk tabakasından bir konsül çıkması istendi. Asılzâdeler, buna karşılık, konsüllüğün kaldırılmasını ve her sınıftan konsül yetkisini haiz, altı "konsül-tribün" seçilmesini ileri sürdüler. "Konsüllük" kurtulmuştu, ama geri kalan 78 yılın 50 yılı (yani, İ.Ö. 366'ya kadar) plebler, konsül-tribünlük üstünde durdular; ve konsül yardımcılığı olan, *quaestor* mevkîini ele geçirmeye başladılar. Asılzâdeler bunun üzerine, *censor* mevkîini yarattılar; nüfus sayımı, nüfus ve savaşta kazanılan toprak arttıkça, şüphesiz ki, önem kazanıyordu; ama tabiî asılzâdeler, pleblerin eline geçmeden, konsüllük yetkisini azaltmak istiyorlardı.

Hikâyenin geri kalan kısmı, kısaca şöyledir: İ.Ö. 367-287'de plebler şu imtiyazları elde ettiler: Pleblere bir konsüllük verilecek, rahiplerin "kutsal koleji" onlara açılacaktı; plebisitlerin *patres* tarafından onaylanması gerekmiyordu. Mücadele bitmişti, çünkü plebler kurulu, prensipte "egemenliği" kazanmıştı. Asılzâde aileler kalmıştı; ama, iktidarları kanundan değil, itibarlarından ve mânevî etkilerinden ileri geliyordu. Hem sayıca, hem de zenginlik bakımından devlette ileri gelen artık pleblerdi. Gelecekte, iktidarın onlarda olacağı görülüyordu.

Esas amacı yerine getirildiği için, artık gereksiz olmasına rağmen, tribünlük bozulmadan kaldı. Ama 150 yıl sonra, çoğunluğu plebler teşkil eden yeni bir idareci sınıfla, yeni aşağı bir halk tabakası arasındaki mücadelede, bu temsilcilik yeni ve fâsit amaçlar için bir silâh olarak kullanıldı.

İ.Ö. 287'de halkın idaresi için her şey hazır gibi görünüyordu. Ama iş öyle değildi. Kartaca savaşları çıkmıştı Roma'nın karşısına; kuvvet ister istemez siyâsî değişiklikten başka taraflara yönelmek zorunda kaldı. Uzun bir barış devresi olmuş olsaydı. Senato'nun elde etmiş olduğu üstünlüğü kazanıp kazanmayacağı şüphelidir; çünkü durumu kuvvetliydi, yöneticiliği de güçlüydü. Ama her ne halse ikiyüz yıl süren savaş başladı, tehlikeli ve güç zamanlarla uğraşmak için

Senato'nun tecrübesi, dirayeti ve çalışkanlığı gerekti. Mânevî üstünlüğü bütün işlerin yönetimine uzanıyordu.

Çünkü ilk Kartaca savaşı sırasında, kuruluşu ve teşkilâtı Cumhuriyetin ilk günlerinden beri değişmişti. Senato'ya tâyinler kralın yerini alan konsüller tarafından yapılıyordu; "Kolejlilik", "meslekdaşlık" prensibi buna biraz güven veriyordu. Bu görev daha sonra *censor*'a verilmiştir; sonradan bir senatör olarak başvuracağı kimseyi, konsülün seçmemesi gerektiği açıktı. Çok geçmeden, sonradan bir hak olarak dondurulacak olana bir teamül ile bütün sabık yargıçlar – konsülünkinden daha aşağı birçok seçilmiş yargıç rütbeleri vardı- Senato'ya geçti, böylece plebler için Senato yolu açılmış oldu. Böylece Senato, türlü yargıçlık mevkîlerine, genellikle halk tarafından seçilen bir insan topluluğuydu, bu topluluk tabiî halkla temas hâlindeydi; âmme hizmetleri sona erdiğinde tecrübelerini devletin hizmetine sunmak için, istişare meclisine giriyorlardı. Böylece, Senato'da devamlı bir sandalye elde etmek, yıllık işe tâyin olunan başarılı adaya açılmış bulunuyordu; iş, hem bir gâye, hem de bir âlet oluyordu; bu yüzden, eskisinden başka türlü değerlendiriliyordu; bununla birlikte, konsüllük başlı başına istenen bir şeydi. Böylece yeni bir rütbe veya mevkî ortaya çıktı; doğuşla ilgisi yoksa da, bir çeşit yeni bir mevkî asâletiydi bu. Asılzâde ailesinden gelmek, sadece kişisel bir gurur konusuydu; yeni "asâlet" halkın sevgisini kazanmış olup, ekserî yeni yükselmişin gururuyla sorumluluklarından ve mevkîinden gurur duyuyordu. Bu arada, yargıçlık Senatoya daha yakından bağlandı, çünkü yargıç, günün birinde senatörler arasına katılacaktı; bu yüzden Senatoya saygıyla başvuruyordu.

Savaş konusunda emir verecek olan yalnız Senatördü. Halkı bir araya getirmek güç oluyordu, Senato öyle değildi, üstelik halk gibi kalabalık da değildi. İzlenen siyâsetin devam etmesi ve çabuk kararlar alınması gerekiyordu; ekserî acele andlaşmalar yapılması ikmâl temini gerekiyordu. Senatörler arasında dış siyâsetten anlayan tecrübeli askerler ve devlet adamları vardı. İşler birbirini izliyordu. "Senatonun fikri" artık, "Senatonun kararı" hâline gelmişti; bir vücut olarak sadece yargıç tarafından sunulan meseleyi tartışmakla yetinmiyordu, tartışmayı açan kendisi olmuştu, böylece bütün devlet meselelerinin halli, hemen hemen onlar tarafından oluyordu. Savaşın en zor yılları süresince işleri çok iyi çevirdi; sonradan yüksek etkinlik derecesini ve mânevî bütünlüğünden kaybettiyse bu, şimdi ele alacağımız sebeplerden ileri gelmiştir.

Roma, İtalya'daki üstünlüğünü kısmen savaşlarla, kısmen de türlü oymaklar arasındaki ayrılıklardan iyice faydalanarak, onları konfederasyonlar halinde kendine bir bir bağlamakla elde etmiştir. Elinden geleni yaparak, bu konfederasyonların birbirinden menfâat beklemeyip, kendi kendileriyle yetinmelerini sağladı. Yakın komşularını siyâsî bünyesine vatandaş olarak kattı; daha uzakta bulunanlara kanunun desteklediği ticarî haklar ve Romalı vatandaşlarla evlenme özgürlüğü gibi sınırlı haklar tanıdı. Yine öyleleri de vardı ki, türlü ittifak andlaşmalarıyla ona bağlanmışlardı. İçte bağımsız olmalarına rağmen, birtakım görev ve imtiyazlara sahiptiler.

İtalya'nın birkaç yerinde, kıyıları ve yolları korumak üzere Romalı vatandaşlardan müteşekkil koloniler kurulmuştu, bunlar merkezî iktidarın kolları sayılırdı. Bağımsız şehirler olan "Belediyeler" de vardı, bunlara tam bir imtiyaz tanınmıştı; bu toplulukların ikisi de büyük muhtariyete sahipti. Mahallî yargıçların kararları Roma'ya gönderilebiliyordu. Şehir ve kasabalarda duruşmalarda bulunmak üzere valiler gönderiliyordu; Roma'daki başyargıç olan *praetor*'un temsilcileriydi bunlar.

Ama İtalya ötesinde topraklar ilâve olununca, başka tedbirlere başvuruldu. Başlangıçta Roma genel olarak bir "eyâlet yaratma"yı pek istemiyordu; ilkin silâhsızlandırmakla ve vergi koymakla yetiniyordu, İ.Ö. 167'de Makedonya'da olduğu gibi. "Eyâlet" demek, Roma'ya bağlanmak demekti,

bağlanmak da bir Roma vâlisinin başa geçmesi demekti. Ama

İ.Ö. 146'dan sonra artık tereddüt etmedi. Sardinya ve Sicilya fethedildikten sonra, bir praetor'un hükmüne verilmişti. Oysa, vatanda praetor'lara ihtiyaç vardı. Bu yüzden daha önceden de var olan, yeni bir yola başvuruldu. Konsüllerin *imperium*'ları askerî bir tehlikeyle uğraşacak derecede genişlemişti, kumandayı elinde bulunduranlarsa, mevcut konsül adına, yani *proconsule* hareket ediyorlardı. İ.Ö. 146'da pro-konsüller ve pro-praetor'lara tam bir *imperium* tanınıp, eyâletleri idare etmeleri için oraya buraya gönderdiler. Bu kimselerin "Eyâletin imtiyaz fermanı"na göre idare etmesi gerekiyordu, bu ferman Senatoya ait bir kurul tarafından yapılmış olup, türlü toplulukların durumunu tesbit ediyor, sınırları çiziyor, vergi nisbetlerini belirtiyor, mahallî idarenin yöntemlerini açıklıyor ve mahallî kanunun uygulanmasını onaylıyordu. Bu ferman, bir cömertlik havası içinde yapılmıştı, buna sebep bir bakıma, Roma'nın fazla teferruatlı bir idarenin yükünü istemeyişi, bir bakıma da yürekten cömert oluşuydu. Her şey, vâlinin, fermanın hükümlerinin gözetmesine, tefsirine ve namus duygusuna dayanıyordu; çünkü kötü idare etmesi ve kendi yetkisini genişletmesi için sonsuz fırsatlar vardı elinde; hesap verdirtilmesi çok güçtü.

Şimdi Roma'ya dönüp devrim çağını, Cumhuriyetin (İ.Ö. 31'e kadar) son yüzyıl kadarının esas özelliklerini çizelim.

Anayasaya, Kartaca'nın İ.Ö. 146'da yıkılmasından 13 yıl sonra karşı gelindi. Bu, o sırada, tribün bulunan Tiberius Gracchus tarafından oldu. Köylerin nüfusunun azalmasını ve tarımın bozulmasını önlemek için –bunlara meydan veren savaşlardı- bir program yapmışlardı. Ama programını uygulamak için bir yıldan çok bir zamana ihtiyaç vardı, Senatonun kendi yanına çektiği tribünlükteki meslekdaşlarının veto hakkını, ister istemez kaldırması gerekiyordu. Bunları gerçekleştirmek için teamüle karşı gelinmesi gerekiyordu. Meslekdaşlarını azletti, böylece, düşmanlarının müstebit bir iktidar istiyor diye itham etmelerine sebep oldu. Sonradan söylendiğine göre, kendi açtığı kuyuya kendi düştü. Onu izleyen başkaları, onun başına gelenlerden ders aldı, çünkü "Egemenlik kimin?" sorusunu sorar sormaz, mahvolmuştu. Dokuz yıl sonra, Caius da aynı şeyin kurbanı oldu; o da ilkin yeni unsurlar ithaline girişerek, Senatoyu genişletmek istemiş ve yetkiyi etkili iş adamlarından mürekkep yeni bir toplum sınıfına vermeğe kalkmış, aynı zamanda, düşük fiyatla buğday satarak halkı yumuşatmak istemişti. Eyâletleri kötü idare eden vâlilerin de Senatodan başka bir mahkemede yargılanmasına çalışmıştı. İlk iki yıl tribün olmuştu, teklifini de ilkin büyülediği halka doğrudan doğruya söylemişti, ama o da öldürülmüştü. Böylece bir ders daha alınmış oluyordu: Halk ayaklanabiliyordu, ayaklandı mı da, şimdilik istediğini elde edebiliyordu; ama askerî bir kuvvet tarafından desteklenmeyen tribünlüğün, baskıya karşı elde edilen bu başarıları tutması boşunaydı.

Bunu izleyen çağ, eski temel unsurları elden geldiği kadar sabırla saklayarak, yeni durumlara hükûmet idaresini uydurmağa çalışan büyük kimselerin çıktığı çağdır. Ama ekserî sabırsızlık üstün geliyordu, tutkuyu veya sadık orduların iddialarını tatmin için, hükûmete yeni bir biçim vermek konusundaki çatışan iddiaların sebep olduğu kişisel rekabetler de sabırsızlığı körüklüyordu. Çünkü vahşî tutkular sırasında, eski günlerdeki devlete bağlılık unutulmuştu; uzun süren askerlik ve muzaffer ordular yüzünden generale bağlanılmıştı, o da ordusunun isteklerini yerine getiriyor, onlara toprak bağışlıyordu. Devletin ihtiyaçları ikinci derecede geliyordu; hükûmet, orduyu generallere, generalleri de iktidara bağlayan tehlikeli bir zincire dayanıyordu. Hükûmet kendisine bağlanmaya lâyık olmadığından ve generallerin de düşünmeleri gereken başka rakip generalleri olduğundan, böyle bir zincir her zaman olmuyordu.

Ordunun davranışındaki değişiklik genel olarak, Marius'un Alplerin ötesindeki Germen oymaklarının tehdidine karşı, yeni metodlara göre eğitilen ve teşkilâtlandırılan uzun süreli hizmet

gerektiren muvazzaf ordunun yaratılmasıyla meydana geldi. Akdeniz'den toplanmış ordu artık generale bağlı oluyordu; genellikle vatandaşlardan meydana gelmiş olan eski İtalyan ordusu artık tarihe karışmıştı.Yeni ordu her zaman için güçlü bir silâh olmuştur, ama başlangıcında devletin korktuğu ikiyüzlü bir bıçak gibiydi; Augustus'un zamanında ancak, orduyu idare etmenin yolu bulundu.

Sulla, orduyu iki amaç için kullanırdı; hem yabancı düşmanların ve İtalyan müttefiklerin tehdidini ortadan kaldırmak için, hem de o âna kadar olmayan bir şeyi Roma'ya kabul ettirmek için, bu da yazılı bir anayasayla Senatonun üstünlüğünün kanunen tanınmasıydı. Derken, kendi, emekliye ayrılıp, anayasanın işleyişini seyre başladı. Ama Senato, Kartaca savaşları sırasındaki resmî olmayan yetkisini haklı çıkaracak bir durumda değildi artık. Bozulmuştu, kendi menfâatleri peşine düşmüştü, eyâletleri sömürerek kendi cebini doldurmaya çalışıyordu. Anayasa değişiklikleri lâğvoldu, bununla birlikte Sulla'nın hukukî ve idarî mekanizmasından haklı olarak çok şey kaldı.

İ.Ö. 62'de Pompey, Doğudan döndü, Roma halkının özel olarak verdiği yetkiyle hüküm sürmüştü. Orada meydana getirdiği teşkilâtın sürmesi için hareketlerinin tasvip edilmesi gerekiyordu: Delilik edip (zamanının gerektirdiği bir şeydi bu) ordusunu terhis etmişti. Bu yüzden ancak Julius Caesar yardımına koşup hükûmete baskı yaptıktan sonra, yaptığı iş tasvip olundu. Ama Caesar, mükâfatını istiyordu. Pompey, Marius'un kendi tarafından başlanan sınırın desteklenmesi için, Galya'da uzun bir süre kumandanlık yapacaktı. Julius Caesar bu cephede dokuz yıl kaldı; Fransa ve Belçika, İmiparatorluğa katıldı ve uygarlaşmaları için ilk adımlar atıldı. Bu, Roma halkının ve Senatonun değil, askerî kumandanın işiydi. İdareyi üstüne alacak kim olacaktı bu durumda? Sulla gibi Caesar da bu soruya bizzat kendi cevap verdi; ama Sulla ancak birkaç kişi tarafından destekleniyordu; Pompey de, yaptığı işler onu bu mevkîye gelmesi için teşvik edebilirdiyse de, bu fırsatı ele geçirmek istemedi. Caesar, tasarılarını çoğunlukla kabul ettirdiği takdirde, kazanabileceğini düşünerek her şeyi göze alarak bu işe girişti.

Galya'dayken, Senato, gittikçe artan yetkisine korkuyla bakmış ve birtakım manevralarla iktidarını elinden almağa çalışıp durmuştu. Ajanları, tribünleri ona bağlıydı, dostları, zenginlik ve ilerleme amacıyla ona bağlı ve borçlu olanlar, bu manevraları savmışlardı. Ama sonuna doğru, Senato, Pompey'i kazanmıştı, savunacak olan Pompey'in emrine bir ordu verilmişti. Caesar durumu anladı ve ordusuyla Kuzey İtalya'daki Rubicon ırmağını aşıp sivil savaş açtı.

İnanılmayacak derecede kısa bir zaman içinde de Pompey'in ordusunu dağıttı, bir kısmını İspanya'ya kadar izledi, geri kalanı da İ.Ö. 48'de yenilgiye uğrattı. "Büyük Yürekliliği" bütün dünyayı şaşkına çevirmişti.

Caesar, devleti dört yıl yönetti ve İ.Ö. 44'de, kendi kendini Cumhuriyetin başına "Kral" gibi oturtuyor diye öldürüldü. Casius Gracchus da 90 yıl kadar önce aynı şekilde öldürülmüştü. Teşriî hareketinden burada söz etmeyelim, ancak eyâletler konusunda yeni bir politika gerektiği vatanda idarenin ve İtalya'nın iktisadî teşkilâtının genişletilmesi gerektiğini anlamış ama, kendi iktidarını veya halefini haklı çıkaracak yeni bir anayasa yapmamış, bir kuram ortaya atmamıştır; üstelik, zamanının sevgisini kazanacak bir şey yapmamıştır. Sonradan Augustus diye bilinecek olan büyük yeğeni ve evlâtlığı Octavianus 45 yıl devletin başında kalmıştır.

Bu son yüzyıldaki siyâsî, toplumsal ve iktisadî meseleler çok ilginçtir, bunların çoğu Cicero'nun mektuplarında ele alınmıştır. Esas meselenin, eyâletlerde yurttaki idarenin arzularını yerine getirmekle ödevli eyâlet valileri üstünde ,merkezî hükûmet kontrolünün yetersizliği olduğu açıktır. Paylaşılan iktidar, yani meslekdaşlık ilkesinin yargıçları, yani icrâ organının kanun vazıyla olan

bağlarını zayıflattığını gördük. Eyâlet valisinin artık *imperium*'u vardı, vatandaki konsüllerin elindeki yetkiyle aynıydı bu, ama meslekdaşı yoktu, yalnızdı; böylece biricik kontrol; a) İşin bir yıllık olması ve, b) Yanındaki eyâletteki aynı güçteki komşusuydu, bu ikinci şık, bir kontrolden çok, teşvik içinde olsa. Ama işin kısa süreliliğinin kontrolü halk tarafından kaldırıldı, halk, generallerin uzun süre kalması için oy veriyor, onları yücelterek büyük başkumandan mevkîine getiriyor, her fırsatta kahraman gibi onlardan hizmet bekliyor ve kötü idareden doğacak müeyyideleri uygulayacak artakalan biricik kontrolü, kanun kontrolünü de zayıflatıyordu. Parti mücadelesi, gözdelerini destekleyen halkın çığırışı ve vâlilerin açgözlülüğü, tutkululuğu karşısında bunlar pek işe yaramıyordu. Cumhuriyetin yıkılmasının sebebi bu olabilir. a) Söz dinleyen vâlilerin nasıl bulunacağı ve b) Roma'nın eyâletlerinin kendilerine karşı politikasının sömürmek değil, Roma'ya bağlı mahallî muhtariyet olduğu, ancak İmparatorlukta öğrenilecekti. Önemli başka meseleler de vardı, özellikle de azalması ve şehirlere akışı gibi –özellikle de işsiz bir sürünün, birtakım tazminat ve yardım talebinde bulunduğu Roma'ya- savaştan dönenlerin yeniden kendi işine dönmesi (askerî çiftliğe ve toprağın kısırlığına döndürmek çok güçtü) gibi meseleler vardı. Bu son mesele, İtalyan "Müttefiklerine" yakından dokunduğundan, "Müttefikler Savaşı"na yol açmıştır. Çünkü, İtalya'nın oy vermeğe filân aldırdığı yoktu, derdi zamanı dolan bir askere, toprağının elinden gitmemesiydi. Ancak Roma vatandaşlığı onu bundan kurtarabilirdi, bu yüzden, savaşıp kazanıyordu. Sonunda süratli bir zenginlik artışıyla birlikte, âmme ve şahıs davranışlarındaki eski gelenekler çabucak bozulmağa başladı; siyasî hayatta eskiden kendinden uzak olan bir bozukluk tattı.

Bunu izleyen 12 yıl, rakip generaller ve partiler tarafından birbiri aleyhine teşkilâtlanan ayrılmalar gördü. Zamanın binlerce ileri gelen değerinin ölümüne sebep olan ve Batıyı yorgun düşüren mücadele, İ.Ö. 31 yılında Actium Muharebesi'yle sona erdi; Octavianus, sonunda Marcüs Antonius ile Kleopatra'yı yenmişti. Nihayet halkın yüzyıllardır beklediği barış ve düzen çağı gelmişti. Daha sonra, ilkin Actium Muharebesi'nin niçin tarihteki dönüm noktalarından biri olduğunu; sonra da bundan böyle, Augustus diyeceğimiz Octavianus'un uzun saltanâtı sırasında ne işler yaptığını göreceğiz.

BÖLÜM III

a) Yeni Âdetlere Eski Âdetler

Ennius'un Roma devletinin temeli dediği
eski âdetlerden hangisi kaldı?

CİCERO

Nasıl oldu da eski Roma âdetleri eski gücünü yitirdi?

Yeni âdetler tabiî Yunan düşünce ve yaşayış biçimlerinin etkisinden ileri geliyordu; bir şey var ki, "Yunan" kelimesinden İ.Ö. V ve IV yüzyıllarda dört, beş büyük yazarın eserinde görünen Helen dehâsının en yüksek ifâdesini değil, Doğu Akdeniz'de yayılmış kültürü anlamamız gerek, bu kültürün kendisi de, ilhamının büyük bir kısmını Atina'nın altın çağından alıyordu. Birçok bakımdan önemsiz yanlarına bağlandığı için, büyüklüğe erişememiştir; Yunan dil, edebiyat ve karakterini bozmuştu. Yunan şâheserleri yaygın bir durumda olup, birçok kimse tarafından okunuyordu; ama Romalıların günlük hayatta karşılaşmağa başladıkları Yunanlıların çoğu, V. yüzyıl Atinalılar çapında değildi. Romalılar "Yunancık"ların meslek ve sanat alanındaki ustalıklarından faydalanıyorlardıysa da, genellikle karakterlerinden nefret ediyorlardı; eski büyüklüklerine yaraşır davranmadıkları için de, nefretleri bir kat daha artıyordu.

Bir kültürün başka bir kültürle olan bağını ele alırken, tehlikeli de olsa, mecazlardan kurtulamayız. "Etki" kelimesi, tabiî "nüfûz" anlamına gelmektedir; ama Romalı kafalar tarafından bile

bile alınan fikirler, onlara çekici gelen fikirlerdi. Bazen başka birinin fikirlerini "sindiren" kimselerden söz ederiz; bunun gerçek anlamı, insanın yabancı fikirler alıp, onlara aslından başka bir nitelik vermek ve alacağını seçerek veya şuursuz olarak benimseyerek kendi dokusuna katmak ve yaradılışının yeteneğince, kendiyle bir vücut haline getirmektir. Bu tahvil işi uzun sürebilir, ilkin dışardan alınan fikirler kitlesi "ham" halde kalabilir, Lâtince'de *crudus* kelimesi "sindirilmemiş" anlamına gelir; ama en sonunda – mecazı değiştirelim. Yabancı fikirler, yaratılıştan olan kendine öz unsurla birlikte dokunur ve elde edilen mamûl, yeni bir varlık olur. Yunan düşüncesinin bir kısmına Romalıların ihtiyacı yoktu, örneğin metafizik düşüncelere, yine de matematiğin kuramsal temellerini değil, pratik bazı şeyler almışlardır; müsbet ve sağlam zihinlerin yönettikleri halkın emrine verdikleri değiştirdikleri birtakım kavramlarla zenginlenmişti. Bu yüzden "alma", "sindirme" "etkileme" gibi terimleri kullanırken ve "alanı" "aldığı için" mahkûm ederken dikkatli olmamız gerek. Almasaydı daha da kötü olurdu; bile bile bir borca girmek ve bunun bir borç olduğunu tanımak bir duygululuk, anlayış ve namus ifâde eder. "Alma" yanlış bir terim olabilir, çünkü bir fikir başka bir fikir doğurur ve sonunda fikrin nereden çıktığı belli olmaz. Üstelik bir fikri alıp da gelecek nesillerin hizmetine uydurarak vermek, yabancı bir bütünü boşuna almağa çalışıp sonradan tamamıyla çürüyerek ortadan kalkmasına sebep olmaktan daha iyidir. Roma'nın sağlam –ya da vurdumduymaz- karakterine rağmen, Yunan dehâsı izini üstünde bırakmıştır; Yunan "etkisi"ne rağmen, Roma'nın rûhu kişiselliğini ve *genius*'unu saklamıştır; böylece, Greko-Romen uygarlığı Avrupa uygarlığının temeli olmuştur.

Eski ve yeni görüşlerin belli bazı kimselerde daha iyi görüleceği muhtemeldir. Africanus denen P. Cornelius Scipio, yeni tip Romalının, Marcus Porcius Cato eski tip Romalının örneği olabilir. Scipio Africanus'un oğlu tarafından, Aemilianus ailesinden alınarak evlât edinilen Scipio Aemilianus ise, eski ve yeni âdetleri uzlaştırmağa çalışan birçok kimsenin öncüsü sayılabilir.

Cornelius ailesi, devlet hizmetine birçok önemli kimseler yetiştirmişti. İkinci Kartaca savaşı sırasındaki bir buhran ânında halk meclisi, dayanılması güç gerginliğe son verebilecek cesur bir önder aradığında, 24 yaşındaki Scipio Africanus, kendine güvenerek ileri atılmıştı. Görev kendisine verilmiş ve başarılmıştı. Bütün hayatı bu hareketine benzer. O andan sonra kendine dramatik bir veçhe vermiştir; olağanüstülüğe bayılırdı, kendisine de tanrısal irâdenin gözdesiymiş gibi dinsel bir hava vermişti. İspanya'daki başarısı göz kamaştırıcı derecedeydi; âlicenaplığı oymaklıları kendine bağlıyordu; kendisine krallık teklif ettiler, onu tanrı-gibi gördüklerini söylüyorlardı; bunu reddedince ona asker verdiler. Afrika'da Kartaca'nın komşu krallarını teshir ederek eline geçirmişti, Roma da yabancı hükümdârlarla böyle sıkı fıkı olmanın pek doğru olmadığını düşünüyordu. Söylendiğine göre, Hasdrubal'in konuğu olmuştu, sürgün Annibal ile Büyük İskender'le kendinin meziyetleri üstüne tartışmıştı. Anavatanda âdetlere ve kanunlara aldırdığı yoktu, yaşına bakmadan büyük mevkilere el atıyor, ve kendine hayran bir halkın teşvîkiyle karşılaşıyordu. Büyüklük taslıyor ve her hareketini inceliyordu; sonunda bile, yarı-sürgün halde ölmek üzereyken "nâşının nankör bir vatana gömülmesini istememiştir." O âna kadar Roma'nın büyük adamları, buhran ânında sabanını bırakıp devlete hizmete koşan, işi bitince de yeniden sabanına dönen Cincinnatus gibi kimselerdi. Scipio ile Roma halkı yeni bir tip kahramanla karşılaşıyordu; geleneğe meydan okuyarak şahsiyetini belirten, önderliği şahsiyetin kudretine bağlayan ve normal Romalıda uyanmakta olan hayâl gücüne romantik olarak hitap eden bir kahraman. Böyle bir kahraman tipi nasıl çıkar ortaya?

"Davranışlar" ve "etkiler" için bir örnek daha, bu kahraman; Tarentum'da esir düşen bir Yunanlı olan Livius Andronicus'un, efendisinin çocukları için, Homeros'un Odysseus'unun vezinli Lâtince çevirisi olan bir okuma kitabı yazdığı sıra ortaya çıkmıştır. Eser esas amacını aşmıştır; bu, yeni bir

edebiyatın başlangıcına işarettir; bir zamanlar hem insan, hem de tanrı-gibi olan kahramanları anlatmaktadır. Görev esiri olan ilk Roma'nın heykelimsi, korku saçan kahramanı yerine, sıcak kanlı, hareketli, canlı, rûhlu kahramanlar çıkmaktadır ortaya. Bunlar, ardlarından büyük insan sürüleri sürükleyecek, şehrin ve ordunun geleceği onların bilgelikleriyle yönetilecektir. Homeros'dan sonra Yunan komedileri çevrilmiş, bunlar yerli İtalyan, Fars ve Burlesk'lerle karışmış, böylece Roma komedisi ortaya çıkmıştır. Üstelik, Homeros'un Agamemnon, Odysseus gibi kahramanları ele alınmıştı, şimdi Romalı kahramanlarının işlenme sırası geliyordu; Campania'lı Naevius ise Yunan ve İtalyan efsâne ve konularını karıştırarak ilk Kartaca savaşını anlatan, altı tefileli mısrayla yazılmış, Enenius'un destanı izledi. *İliada*'yı almıştı örnek olarak, ama kendi güçlü Romalı karakteri, baştanbaşa görülmektedir; trajedilerinde de, Yunan trajedi yazarı Euripides'e çok şey borçluysa da; ahlâksal davranışı ve felsefî tartışması Roma'nındır. Büyük İskender'in başarıları ve adı çevresinde toplanan efsâneler, Scipio gibi kimselerin hayâlini okşuyor ve onun seferleri gibi seferler hayâl etmelerini teşvik ediyordu.

Bu edebiyatın doğuşu ve trajedilerle komedilerin sahneye konuşu, Roma halkı karşısına kişiyi ayıran ve özel noktalar üstüne dikkat çeken yeni tip insan karakteri koyuyordu. Toplum ve devletin yaşayışını etkilemek için güçlü karakter sahibi kimselere fırsatlar çıktığı, akıllı kimselerce görülüyordu; Yunan efsâne ve tarihi üstünde yeni bilgi bunun örneklerini vermişti; aynı şeyin Roma'da da olmaması ve durumu haklı çıkarmak için, Yunan felsefesinden kanıtlar getirmemek için bir sebep yoktu. Yunan düşüncesinin yeni fikirleri Yunan diliyle yayıldı, ve Scipio Africanus gibi canlı ve hayâli geniş bir zihin, bu fikirleri kavrayıp, yeni tip bir Romalı başkan rolü oynamağa başladı.

M. Porcius Cato İ.Ö. 234'de doğmuş ve tevarüs ettiği, babasının Sabin bölgesindeki çiftliğinde yetişmişti. Yirmi yaşındayken, Annibal'e karşı Q. Fabius Maximus'un emrinde savaşın sonuna kadar başarıyla savaşmıştı. 80 yaşındayken Sicilya'da Scipio'ya *Quaestor*'luk etti ve onunla birlikte Afrika'ya gitti; İ.Ö. 198'de Sardinya'da praetor, üç yıl sonra da konsül, İ.Ö.184'de de *censor* mevkîine geçti. Hem asker, hem hukukçu, hem devlet adamı, hem çiftçi, hem yazardı ama, her şeyden önce başlı başına bir "karakter"di.

Genç bir çiftçiyken, mahallî mahkemelerde komşularının dâvalarını savunurdu; haklıyı savunmağa hazır, iyi bir hatipti. Halk tabakasından olmasına rağmen, bir dostu, ona gücünü ve ustalığını daha geniş çapta kullanması için Roma'ya gitmesini öğütleyince, Roma'ya gitti. 85 yaşında ölünceye dek durmadan çalıştı; yılmadan, savaş alanında gösterdiği aynı güçle her yere el atıyordu, mahkemeye, Senatoya, edebiyata; bu mücadele sonunda adı da, bedeni de birçok yara almıştı. Özel yaşayışı pek basitti, kendini riyâzet hayatına alıştırıyordu; generalken bile yaya yürüyen, silâhını kendi taşıyan bir asker gibiydi. Eyâlet idarecisiyken amansızdı, bununla da iftihar ederdi; idare edilenin menfâatine olmak üzere masrafları kıstı, vatan hükûmetinin hesabına geçecek her bir kalemi inceden inceye incelerdi, "vatan hükûmeti kendi idaresindeyken, bundan daha sıkı ama, yine de daha yumuşak" olmamıştır. Âmme işleri için müteahhitlerin fiyatlarını indiriyor ve toprakların kiralarını yükseltiyordu. Bir düşman ya da namussuzca davranan bir dost fark etti mi, "Birleşik İmparatorluk uğruna onunla kavga etmekten çekinmiyordu." Söylevleri ün salmıştı, bunlardan 150'den çoğunu okumuş olan Cicero: "Büyük hitabetin bütün nitelikleri var" demiştir. Keskin vecizeleri atasözleri hâline gelmiştir; bütün diyalektik oyunları bilirdi, vecizelerdeki mahâret bunun örneğidir. Oğlunu kendi eğitmiştir, gramer, hukuk ve tarih ders kitaplarını kendi yazmıştır; çünkü "öğrenim gibi büyük bir şeyin" başkası tarafından verilmesini istemiyordu. Oğluna aynı zamanda ata binmesini, boks ve

kavga etmesini, yüzmesini ve çiftçiliği öğretmiştir. Sıkı bir baba olduğuna şüphe yok ama, "kendi eşini ve çocuğunu döven bir adam, en kutsal şeye el kaldırmış demektir" diye düşünürdü, iyi bir kocanın da "büyük bir senatörden övülmeğe lâyık olduğunu" söylerdi; onun için bundan daha büyük övgü olamazdı. Censor iken, Roma'ya zenginliğin akışıyla teşvik gören lüksü, yüksek vergi ve kesin yasaklarla önlemek için ferman üstüne ferman çıkarıyordu. Etkisi şaşkınlık verecek derecedeydi; her şeyde ona danışılırdı; çünkü, diyor Livius, elini attığı iş için biçilmiş kaftandı sanki. Yaşlılık bile zihin ve beden gücünü kıramamıştır; sonlarında bile "ününü daha sonradan elde edecek olan kimselerin çoğunun işe başlarkenki gücü" gibi bir güce sahipti; ün kazanmış olmasına rağmen, işleri gevşetmemişti.

Roma'daki Helen etkisine karşı savaşan, tabiî olarak da kaybeden bir kimseydi – yine de çağlar boyunca adı, birlik ve düzen için geçen bir adama kaybetti denemez. Cato'nun karikatürünü çizmek kolaydır, çünkü buna elverişlidir; karakterinde de bizi tiksindiren birçok taraf vardır. Esirlere karşı davranışı insafsızcaydı; riyâzetini övüyordu; başkalarının zevklerine de set çekmek istiyor, bundan da zevk duyuyordu. Dar kafalı, uzlaşmaz, duygusuz, kendini beğenmiş, sofuluk taslayan; mizahî davranmadığı zamanlar son derece kibirli, bir ülkü için savaşırken istisna olmak üzere kendini salih zanneden bir kimseydi. Kendisine bir rol tâyin edip, bu rolde fazla ileri gitmiş olabilirse de samimî bir kimseydi. Yunan'a ait şeylere karşı günün merakına karşı durması, yanlış yoruma sebep olabilir; lehinde söylenecek söz de vardır. Yunancayı iyi bilirdi, çünkü Yunanca Doğuyla ilgisi olan her devlet adamı için gerekliydi. Yunan hatip ve tarihçilerinin eserlerini iyi bilirdi; tarım üstüne yazdığı kitapta örnek olarak, bir Kartaca eserinin Yunan çevirisini almıştı. Oğluna Yunan edebiyatına şöyle bir bakmasını, ama üstünde durmamasını öğütlerdi. Yunanlılar için "Edepsiz ve iflâh olmaz bir ırk" derdi. Cato'nun nefret ettiği zekâ değildir, karakteri bozmak için zekânın çağdaş kullanılışıdır. Ülküsü yüksek ahlâk ilkeli, geleneklere bağlı kendini ve işini Birleşik İmparatorluk çerçevesi içinde gören, böylece aydın bir politika ve kütlenin katıldığı bir birliği gerçekleştirecek, muzaffer bir hükûmet yaratan vatandaştı. Karşılaştığı Yunanlılar, siyasî bakımdan ölüydü; yine de Roma'ya gelir, durmadan konuşurlardı. Her ikisi de filozof olan Carneades ile Diogenes'in, Roma'da söyledikleri söylev büyük yankılar uyandırdı, "şehrin civarında gürleyen bir kasırgaydı sanki", Cato ürkmüştü. Ona göre, Yunan hitabeti lâf kalabalığı demekti; kendi hatib'i *vir bonus dicendi peritus* diye tanımlardı, iyi konuşabilen yüksek karakterli bir kimse. Socrates'in günlerindeki sofistler, kötüyü iyi gösterebilmekle övünmüşlerdi, III ve II nci yüzyıldaki Yunanlılar da onların mirasçılarıydı. Scipio'nun sevdiği bireysel kişiselliğin kendini belirtmesi, Cato'nun ülküsünün tam tersiydi; onca mânevî bir saike dayanan bir topluluk içinde meydana getirilen işti esas şey: Kişisel etkinlik ve hoşluk'u tehlikeli gören Cato, öteki uca gitmişti. Çağdaş kişisel kültür, sanat, bilim ve moda uğruna, insanı kendi nefsinin arzularına bırakmasına sebep oluyordu. "En asil Romalılar"ın eylem kaynağı böylece kurumuş oluyordu; Cato için bütün gerçek bilgi, eylemde beliriyordu, eylemse insanın ne olduğunu çıkarıyordu ortaya. İnsanın kendi içine ve kültürüne kapanması, ortak bir ahlâk sisteminin yok olması demekti; o zaman bir "önder" çıkacak ve karaktersiz bir halkı lâf kalabalığı ve vaadlerle teshir edecekti.

Cato'nun ileri sürdüklerini en iyi gösteren, belki de ondan 150 yıl önce yaşamış bir Yunanlı olan Aristo'dur. Siyasî bilgelik kaynağı olan *Politika* adlı eserinde, bir anayasanın istikrarı için yapılabilecek en büyük şeyin, her ne kadar "günümüzde herkes bundan nefret ederse de", anayasa için "yetişmek" veya eğitilmek olduğunu söyler. Aristo, şehir-devleti'nin bozulmakta olduğunu görmüştü. Devletin üyeleri, anayasa için eğitilmemiş ve yetiştirilmemişse, kanunlar bir işe yaramaz demektedir.

Ama böyle bir eğitim, oligarşik veya demokratik hükûmetin hoşuna gidecek hareketleri gerçekleştirmek amacıyla değil, oligarşi veya demokrasinin, kendi özel anayasalarının üzerine kurabileceği birtakım davranışların gerçekleşmesi içindir. Genç oligarşler, lüks içinde eğitilmemelidir, demokratlar da, özgürlüğün insanın isteğini yapması fikriyle yetiştirilmemelidir. "Bir insan, anayasaya göre yaşamanın esirlik olmadığını anlamalıdır; tersine, bunun kendi kurtuluşu için olduğunu fark etmelidir."

Roma anayasası oligarşikti, hukuk ve teamül üstüne kurulmuştu: Oligarşların oğulları, lükslerini arttırıyorlardı: Hiçbir şeye kulak asmayan bireyin, zevk ve kaprislerine kendini vermesine özgürlük deniyordu: Kanunların, teamül hukukunun faydası gittikçe azalıyordu. Cato, kendini eğitmiş, başkalarını da eğitmek istiyordu, en iyi okul da Roma okuluydu.

Scipio savaşları sırasında, âmmenin parasını zimmetine geçirmekle suçlandırıldığında, halkın kendisiyle birlikte savaş alanına gelmesini, sonra da tapınaklara giderek zaferleri için şükürde bulunmasını istedi; çünkü Zama muharebesinin yıldönümüydü. Kişisel etkinliği ve halkın duygululuğu yüzünden bunda da kazanmıştı. Cato tevekkeli korkmamıştı.

Scipio sonunda suçlu görüldüyse de, kimse onu tevkife cesâret edemedi. O da yarı-sürgün bir halde öldü. Cato ondan çok yaşadı; ama kendisinin de dediği gibi, insanın kendi içinde yaşadığı çağdan başka bir çağın hayatını anlatamaz.

Cato başarı elde edemedi; Roma şehir-devleti olmak üzereydi. Dünyanın zenginliği, zenginliğin kullanılışı konusunda Asya kavramları Roma'ya akıyordu.

Scipio Africanus'un ülküsüyle, Cato'nunki birbirine açıktan açığa zıttı. Cato yaşlı bir adamken, Scipio da ölmüşken, amcası Scipio Africanus'un ailesi tarafından evlât edinilen Aemilius Pavlus'un oğlu Scipio Aemilianus, bu ilk ülküyü bağdaştırmak için teşebbüse geçmişti. İlkin Aemilius Paulus'un kendisi, oğullarının eğitimini üstüne aldı, büyüdükçe onlara Yunanlı öğretmenler, dilbilgisi öğretmenleri, filozoflar ve ressamlar tuttu. Scipio büyüdüğünde, gününün en kültürlü kimsesi sayılıyordu; kendi ve dostu Laelius; çevrelerine şairler, sanatçılar, tarihçiler topladı ve onları teşvik ettiler; Scipio olsun, Laelius olsun ikisi de güzel, yapıcı eleştirmeler yazıyorlardı. Phautus, Yunan temaları üzerine tam bir Romalı havasında, kahkahalı Farslar olan komediler yazmış bulunuyordu: Terentius Afer düzgün bir dille, psikolojik incelemeler, ahlâksal düşüncelerle dolu ve Avrupa komedisini çok etkileyecek olan, karakter komedileri yazıyordu. "İp cambazlarını ve glâdyatörleri" tercih eden halk, bu komedileri beğenmiyor ve tiyatroyu boş bırakıyordu. Ama okumuş çevrelerde derin izlenimler uyandırıyordu, Lâtin dili yeni ihtiyaçlara göre kalıp değiştiriyordu. Roma'ya alıp götürülen Afrikalı bir çocuk olan ve Yunan komedisiyle Romalı karakterini inceleyen ve Lâtin dilinin dehâlarından olan Terence, günün baş vatandaşının dostu olmuştur. Âzat edildikten sonra Roma'da oturan ve Scipio ile birlikte savaşlara katılan, Yunan esiri Polybius da aynı durumdaydı; Yunan bağımsız gözüyle yazdığı Roma tarihi, değerli ve âdil bir tarihti.

Scipio, Yunan edebiyat ve sanatına karşı olan aşkını, Romalının basitliğiyle ve eski ülkülerle karıştırmış, böylece Cato'nun kendisinin hayranlığına sebep olmuştur. –"Ondadır ancak bilgelik, gerisi boş gölgeler– Homeros'un bir mısraı. Cato gibi Scipio da Censor'du, kanunla olsun, ibretle olsun, lüksün artışını kontrol altına almak istiyordu. İmparatorluğun fazla gelişmemesi için çalışıyordu; orduyu disipline soktu, sık sık kızdırdığı Roma halkına iltifat etmeyi reddediyordu ve Tiberius Gracchus'un öldürülmesinde haklı davranıldığını söylemek cesâretini gösteriyordu. "Öyle davranan herkesin başına öylesi gelsin", Homeros'dan başka bir mısra daha. Scipio'nun da sırası geldi ve siyasî düşmanları tarafından İ.Ö. 129 öldürüldü, der Cicero.

Yeni fikirlerle eski ilkeleri bağdaştırmak için bir teşebbüste bulunulmuş oluyordu böylece. Bu, zenginlik ve iktidarın çekiciliği karşısında, ister istemez suya düştü. Asîl aileler şerefli geleneklerini bıraktılar; Roma'nın yeni halk tabakası ve İmparatorluğun içindeki büyük şehirler, idareci sınıfınki gibi bencil amaçlar için, baskılarını gittikçe arttırıyorlardı. Ama Roma rûhunun tezatı ve çevresindeki kültür devam etti; Roma tarihinde daha küçük çapta da olsa, her iki tipten birçok Cato ve Scipio çıkacaktı. Her şeye rağmen, Romalı rûhu kendini batırmağa çalışan her şeyi atarak, sağ salim kurtulmuştur.

b) Cicero

İnsan soyu yeryüzünden silinse de,
Cicero'nun ünü kalacaktır.

Vellius PATERCULUS

Cicero, Roma'nın çatışma ve ayrılma çağının sonuna yakın bir zamanda yetişmiştir. Sayfalarında, aristokrasinin bir üyesinin görüş açısından, zamanının tarihini okuyabiliriz. İ.Ö. 106'da doğdu, İ.Ö. 44'de de, Julius Caesar'ın katlinden bir yıl sonra, Antonius tarafından öldürtüldü. Bize kalan eserleri; 1823'de basılan cep kitapları serisinin 18 cilt tutmaktadır: Üçü "Retorik" (ya da edebî eleştirme ve "eğitim") üstünedir; altısı Senato veya mahkemede söylenmek üzere yazılmış söylevlerdir; dört cilt mektup, dört cilt felsefe, bir cilt de Parçalardan mürekkeptir. Bütün bu sayfalarda çoğunluğun sürdüğü hayatı anlatan pek az şey vardır; Yunan edebiyatında olduğu gibi, Lâtin edebiyatında da görüşler, azınlığın görüşleridir. Roma'da hükûmet, devlete hizmetle asilleşmiş ve aralarında günün en yüksek kültürüne sahip olanların bulunduğu ailelerden gelen kimselerin teşkil ettiği bir oligarşinin elindeydi. Cicero'nun yazılarında kuvvet, zayıflık, kör bencillik, geniş kültür ve halkla, kişinin namusunun bozulmakta olduğu iyice görülmektedir. "Yeni biri"ydi, yani, eski ailelerden değildi; Arpinum'dan gelmişti, kendinden öncekiler gibi, o da Roma'ya göç etmiş ve idarî mevkîye geçmek amacıyla işe girişmişti. Büyük başarı kazanmıştı. İ.Ö. 63'deki ünlü konsüllüğünden sonra, Kilikya'da pro-konsül olarak kısa süren bir işte çalıştı. Senatör çevrelerinde –tabiî kendi de bir senatördü- rahat rahat dolaşıyordu, çünkü ileri gelen bir avukat, politikacı ve edebiyatçıydı. Zaman zaman, geçmişi konusunda biraz kaygılandığı göze çarpar. Roma'ya âşıktı: Roma'dan uzakta bir türlü edemiyordu. Onun için olsun, çevresi için olsun iş denen şey, sadece devletin hizmetiydi (*negotium*); geri kalan bütün başka şeyler, ne kadar acele ve gerekli olursa olsun, "vakit geçirmek" içindi, bu iş insanın yiyeceğini sağlasa bile. Bu sınıf için biricik değerli iş, toprakla uğraşmaktı; ticaret ve zenaatkârlık makbul işler değildi. Bu adamlar, paraya değer vermiyor değildi, tersine,

başlarına belâyı para getirmişti; aralarında Lucullus ve Crassus gibi tarihin en büyük zenginleri olan kimseler de vardı, bunlar paraları ekserî kötü, lüks için boşa harcıyorlar, har vurup harman savuruyorlardı; üstelik Cumhuriyet'in sonlarına doğru senatörler, ticaret ve sanayîde menfâatleri olmalarını engelleyen kanunlardan yan çizerek, aracılar yoluyla her türlü iş çeviriyorlardı. Sevmedikleri, perakende satışla, imalâtın yeknesaklığıydı. Ama müteahhitlerle, büyük imalâtçılarla pek sıkı fıkıydılar; malikânelerini, köşklerini satıp yenilerini alıyorlar, arazî ve gayri menkûl piyasalarında spekülasyonlar yapıyorlardı.

Bu senatör sınıfından olanlar Roma'da, İtalya'da ve eyâletlerde sanki ayrı bir ırktanmış gibi dolaşıyorlardı. Roma için duydukları iftihar büyüktü, kendilerini de pek beğeniyorlardı. Onlara göre, Roma, dünyanın başkentiydi, bunu böyle gören başkaları değil, kendileriydi. Mesleklerine askerlikle başlamışlardı, Roma'da bazı mevkîlerde bulunduktan sonra eyâletleri idare etmeye gitmişlerdi. Kral saraylarında ağırlanmışlardı, edebiyatçılar ve yüksek kimseler, onlarla görüşmüşlerdi; kurullar, meclisler onları taltif etmiş, onlara birtakım ayrıcalıklar tanımıştı, hattâ onlara kendi kral ve kahramanlarına gösterdikleri dinsel bir saygı bile göstermişlerdi. Savaş, onların, Roma'nın haşmeti önünde dize gelmişti ve teşkilâtlanma güçleri, kargaşalıktan bir düzen çıkarmıştı ortaya. Roma'nın kudreti ve itibarı batıdan doğuya, ve kuzeyden doğuya bir imparatorluk uzatan atalarından geliyordu, bunlarsa bekçileriydi. En yüksek geleneklere dahi bazen itâat etmeyişleri ve ekserî kaygısızca ceplerine para akıttıkları gerçek. Başlarını döndüren iktidardan çok, paraydı. Yine de *imperium Romanum*'un ağır ödevlerini kavrayan ve bunu Romalının *gravitas*'ıyla düşünen birçok kimse vardı. Ayrı bir ırktan oldukları gerçekti, çünkü doğru yöntemi bulmamış bile olsalar, kendilerinin yaptıkları iş için yaratılmış olduklarını biliyorlardı. İ.Ö. 477'de Fabian ailesinden 306 kişi devlet uğruna mahvolmamış mıydı, ve ailenin geleceği sadece bir tek oğlan çocuğuna kalmamış mıydı? Başka ailelerden de alınabilirdi böyle örnekler.

Bu "sınıf"ın altında "Şövalyeler" (*equites*) sınıfı vardı. Roma'nın ilk günlerinde, askerlik hizmeti, malına-mülküne göre herkesin kendini silâhla techiz etmesini gerektirdiği zaman, vatandaşlar mala-mülke göre sınıflandırılıyordu. Belli bir vergi veren sınıfın üyesi, savaşa katılırken, bir at getirmesi şart koşuluyordu, böylece süvari birliğine katılıyor, sonunda şövalye oluyordu. Askerlikten çok sonra da devam eden bu unvan, başka bir anlam kazandı, 400.000 sesters (bugünün parasıyla aşağı yukarı 300.000 lira) kadar malî serveti olanlar giriyordu bu sınıfa. Cicero'nun zamanında bu "şövalye" sınıfı büyük bir kuvvet olmuştu; senatörü hırpalayan, iş hususundaki yasaklara tâbî değildiler, onlar kadar şeref duygusuna da önem vermiyorlardı; devlet mukâvelelerinde, eyâletlerin ticarî genişlemesinde, gelişmesinde veya sömürülmesinde menfâat arıyorlardı. Kendisiyle uzun yıllar mektuplaşan Cicero'nun büyük dostu Atticus (bu mektuplar elimizdedir) bir şövalyeydi, edebî ve felsefî kaygıları olan zengin, gösteriş düşkünü olmayan ve Cicero'dan, ya da Senato üyelerinden çok daha fazla boş zamanı olan kültürlü bir adamdı. İ.Ö. 130'dan beri devlet ve politikada şövalyelerin etkisi çok artmıştı; belli ayrıcalıkları, görevleri ve itibârı olan bir "sınıf" olarak tanınmıştı. Şövalyelere Roma iktidarının geleneksel yönleri, herhalde pek çekici gelmiyordu; istikrara inanıyorlardı; ilk İmparator, yeni "İmparatorluk sivil hizmeti"ni kurarken, bu sınıfa çok güvenmiştir.

Roma'da geri kalan halk, (nüfus aşağı yukarı 750 bin kişi kadardı), tacirlikle, zenâat işleriyle uğraşıyordu, ayrıca birtakım işler peşinde koşan "küçük adamlar" vardı, bir de acele bir şey olmadığı süre, hemen hemen boş gezen binlerce insan vardı. Nüfusun büyük bir kısmı, yabancı ülkelerden gelmeydi, çünkü Roma, her memleketten erkek ve kadın çekiyordu; âzat edilen köylüler de nüfusu arttırıyordu. Bu âzatlılar, etkisi artan, büyüyen bir sınıftı. Köleler de vardı. Roma'da her türlü

uyruktan insan vardı; gelecek yüzyılda daha da artacaktı bu; ama daha Cicero'nun zamanında bunların sayısı alabildiğine yükselmişti –aralarında; Yunanlılar, Suriyeliler, Mısırlılar, Yahudiler, Germenler ve Afrikalılar vardı.- Tabiî bütün bunların hepsi de Roma vatandaşı değildi.

Cicero'nun tutkusunun yüzyıllık bir mücadeleden sonra bir çeşit toplumsal istikrar gerçekleştirmek için bir araya getirmek istediği Senato, şövalye ve halk sınıflarıydı. Devletin her tarafında "Yüreği pek" kimseler olduğunun farkındaydı; bunlar bir araya getirilecek olursa, sağlam bir âmme fikri doğmuş olacak, buysa, sorumsuz isyancılara karşı ve sonradan diktatör olabilecek tek bir adamın "başkan" olmaması için iyi bir durum yaratmış olacaktı. Bu ülküsüne sağlam unsurlardan meydana gelmiş "Birleşik Cephe" dedi *Concordia ordinium*. Bazı yazılarından anlaşıldığına göre, bir çeşit başkanlığa ihtiyaç olduğunu farketmiştir, ama ne denecekti buna, oynaması gereken rol neydi, daha da önemlisi, bu kim olacaktı? Bütün bunlar düşündürüyordu onu. Son felsefî eseri, Caesar'ın katlinden sonra yazdığı *De officiis*'tir - yıllarca her kültürlü Avrupalı tarafından okunmuş olan bu eser, bugün hemen hemen hiç okunmamaktadır. Bu kitapta Cicero'nun hayat, siyâset ve insan davranışı üstündeki son düşünceleri vardır, aynı zamanda hiçbir Yunanlının tanıklık etmediği siyâsî tecrübelerini içine alan bir bilgelik kitabıdır; Avrupa düşüncesi üstünde büyük etkisi olmuştur. Hayatına bile mâl olmuştur denebilir bu eser için, çünkü Caesar'ın öldürülmesini tasvip ettiğini açıktan açığa belirtiyordu, Antonius ise onu sağ bırakmazdı.

Ama Cicero'nun çabaları boşa çıkacaktı; İ.Ö. 63'de konsülken ve Catiline'in yönettiği yıkıcı ve sorumsuz fesatçı gürûhu ortadan kaldırmak için devleti birliğe çağırmağa kalktığında, "sağlam" unsurların desteğini sağlamıştı. Ama İ.Ö. 63'den bu yana çok şey olmuştu. Toplum parçalanmıştı. Bir yanda sıkı ahlâk kuralları olan eski aristokratik ülküler, devlet hizmeti, halel getirilemeyen namus ve bir çeşit mânevî ve fizikî riyâzet vardı; bu tatsız tuzsuz, temiz kılıklı ve az bulunan bir sınıftı belki, ama hatırlatıcı bir şey olarak, bir ülkü olarak önemliydi; Pompeius ile Caesar arasındaki sivil savaşta kendi eliyle ölen baba Cato, torununda yaşıyordu. Aynı zamanda çoğu yabancı kandan olan, tevarüs edeceği bir mülkü, anıları, ya da gururları olmayan, devlet tarafından beslenmeye veya oylarını vicdansız politikacılara satmaya hazır kimseler vardı. Aristokrat aileler, eyâletlerde yüksek mevkîlere geçmelerini sağlayacak yargıçlıklar için, aralarında çekişip duruyorlardı; ama bu mevkîler herkesin isteğini karşılayacak kadar çok değildi. Tüccarlar, bankerler ve tefeciler her türlü kârlı iş için sermaye sağlamağa hazır olup, kendi menfâatlerinin korunmasına yardım eden politikacıları destekliyorlardı. Ortaya konan paraların miktarı büyüyordu, büyük paralar kazanılıyor ve kaybediliyordu; kaybolan şahsî ve aile servetlerinin yerine, yenisinin konması gerekiyordu. Şimdi başlı başına bir meslek haline gelmiş olan ordunun görünmeyen alayları, başkentteki büyük kumandanlarının ardında bulunuyordu. Geniş askerî gücü, yeryüzündeki geniş topraklarından gelen kaynaklar, iktidar, itibar, ve ekserî büyük kişisel nitelikler, bu başkanları, çok geçmeden "kral", "diktatör", "efendi", "hükümdâr" gibi, bildiği en büyük küfürlerin, dudaklarından fısıltı hâlinde çıktığı normal vatandaşların kat kat üstünde bulunuyordu.

Tuhaf ama, Cicero haklıydı; sağlam unsurlardan bir âmme fikri meydana getirmek, gerçekten mümkündü. Ama daha on yıllık bir iç savaşın kan döktürmesi ve insanları mahveden veya aklını başına getiren savaş bıkkınlığının ortaya çıkması gerekiyordu; o zaman da Roma'nın değil, İtalya'nın âmme fikri gerçekleşmiş olacaktı. Şimdilik açgözlülük, bozulma, ihtiras, tembellik, entrika ve sorumsuzluk, Cicero'nun hayâlini boşa çıkarıyordu. Yine de bütün bunlara rağmen, kültür, ülkücülük, amaç ve davranışta gerçek bir asillik vardı; ancak bunlar bir noktada toplanamıyordu.

Cicero'nun partilere hitaben, devletteki bütün sağlam unsurların iyi niyeti üstüne kurulmuş bir

birliğe çağırışına kulak verelim. Sağcılar, solcular, hattâ isyancılardan beri gelen birçok siyasî partinin sloganı olmuştur bu.

"Devlet gemisini yürütecek, sözünü ettiğim bu kimse, - hangi amaçla hareket edecekler? Amaçları bütün ötekilere üstün olan, ve sağduyulu, özlü ve bağlı bütün insanların ciddî dileklerini yerine getirecek kimse olmalıdır – yani, yerleşmiş ve şerefli güvenden bahsediyorum. Bu amaca yönelenler, gerçekten vatan partisindendirler; bunu destekleyenler, yüksek erdemlerini göstermiş ve vatanlarının belkemiğini kurmuş olurlar. Güven sorununu gözetmeden bir hareket adamının başarıyla sarhoş olmaması gerekir, ve şerefe karşı olan bir güveni de hiçbir şekilde benimsememesi gerekir.

"Güven ve şeref – temelleri, ya da isterseniz bunları meydana getiren şeyler diyelim, ki hayatı pahasına dahi olsa, her devlet adamının bunları gözetmesi ve savunması ödevidir, şunları içine alır: Dîne ve tanrısal irâdeye bağlılık, yargıçların yetkisi (sivil yetki), Senato başkanlığı, yasa, gelenek, adâlet ve yönetilmesi, iyi niyet, eyâletler, müttefik devletler, imparatorluğun güzel adı, askerî bakımdan hazır olma, malî istikrar. Böylece asil ve türlü fikirleri savunmak ve desteklemek için, sağlam bir yürek, yüksek yetenek ve eğilmez bir irâde gerekir. Çünkü bizimki gibi büyük bir vatandaş topluluğunda, suçlu olduklarını bildikleri şeyler için hazır bekleyen, cezâlardan korkan ve bu yüzden, siyasî karışıklık ve isyan için çabalayan yığınlarla insan vardır; bazılarında doğuştan bir çılgınlık, onları iç savaşa ve karışıklığa sürükler; işleri çıkmazda olan öyleleri de vardır ki, yalnız başına batacaklarına, devleti de birlikte batırmak isterler. Farzedin ki, bu çeşit kimseler kötü tutkularını destekleyen ve koruyan kimseler buluyor; o zaman fırtına kopar işte, o zaman devletin dümenini elinde bulunduranlar çok tetikte durmalıdır, bütün ustalık ve çalışkanlıklarıyla devletin temelini teşkil eden kuruluşlardan ve ülkülerden ayrılmayarak, gemiyi, seyrini değiştirmeden güven ve şerefin barındığı bir limana sokmalıdır. Beyler, yolun çetin, sarp, tehlikeli tuzaklarla dolu olmadığını söyleseydim sizi aldatmış olurdum – daha da kötü olurdu, çünkü ömrüm boyunca bu gibi durumlarla hepinizden çok karşı karşıya gelmiş bulunmaktayım. Devlete saldırmak üzere bekleyen silâhlı kuvvetler, onu savunanlardan sayıca daha çok; bir baş işareti cüretlilerin ve çılgınların iplerini koparmalarına yetecektir – öyle ki, kendi kendilerini devlete karşı kışkırtmaktadırlar. Sağlam unsurlar daha yavaş olarak yükselmektedir; belânın ilk belirtilerine dikkat etmezler; belâ, kapıyı çalınca da durumun gerektirdiği çabuklukla geç kalmış bir harekette bulunurlar; yazık ki, şerefleri uğruna güveni muhâfaza etmek için çırpınırlarsa da, gecikmeleri, duraklamaları sık sık şereflerine de mâl olur, güvenlerine de.

Vâlisi olduğu Kilikya eyâletinden dönerken Yunanistan'ın batı kıyısında Patrae'de, âzat edilmiş kölesi, dostu Tiro'yu hastalığı yüzünden bırakmak zorunda kalmıştı. İ.Ö. 50 yılında mektuplarda kaygısı görülmektedir. Bu mektuplardan biri:

"Çok özledim seni, bu ayrılığa daha kolay dayanabileceğimi sanırdım, meğer öyle değilmiş; her ne kadar Roma'nın benim için (geri gelen bir vâli olarak) hazırlayacağı karşılayış töreni için acele dönmem gerektiyse de, yine de seni ardımda bırakmamalıydım. Ama tam ayağa kalkmadan gemiye binmek ister gibi görünmediğin için, ben de peki demiştim; yine de aynı fikirdeysen, peki derim. Ama şimdi yemeğe başladığına göre, artık bana yetişebileceğini sanıyorsan, hemen karar ver. Mario'yu sana gönderiyorum, ya seni alıp gelecek, ya da kalmak istiyorsan, kendi hemen geri dönecek. Eğer sağlığına dokunmayacaksa, inan ki seninle birlikte olmak beni çok sevindirecek, ama iyileşinceye kadar Patrae'de kalmak istiyorsan kal, benim biricik isteğim; senin iyi olman. Hemen yola çıkacaksan, bana Leucas'da yetişebilirsin, ama daha bir güç-kuvvet bulmak için kalacaksan dikkat et, yolculuk arkadaşlarını, havayı ve gemini iyi seç. Senden bir tek ricam var Tiro, beni sevdiğini

bildiğim için söylüyorum, Mario'nun gelişi ve bu mektup seni etkilemesin; sağlığının gerektirdiğini yapıyorsan, benim istediğimi yerine getiriyorsun demektir. Doğruyu görecek kadar aklın var, ne olur kullan onu. Seni görmek istememe rağmen, sevgim üstün geliyor bu işte; bir yanım seni görmek için çırpınırken, bu sevgi senin bekleyip iyice iyileşmeni istiyor. Bu yüzden birinci şıkkı seç. Yapacağın ilk iş, iyileşmektir, bana karşı göstermiş olduğun sayısız iyiliklerin en iyisi bu olacaktır. (Kasım 3, İ.Ö. 50)."

Marcus Tullius Tiro, Cicero'nun âzatlısı ve kâtibiydi, kendi de oldukça edebiyat alanında ilerlemişti. Söylendiğine göre, Cicero'nun söylev ve mektuplarını biraraya getirip yayımlayan o'dur; Cicero'nun hayat hikâyesini de yazmıştır.

Caesar, Roma'ya inince, Senatörler Partisi, savunma gücü toplamak üzere acele acele şehirden ayrılmıştı. Cicero, Campania'ya gitmiş, oradan henüz Roma'da bulunan karısı ve kızına şöyle yazmıştır:

"Terentia'ya (kocası) Tullius'dan,
Tullia'ya babasından
Kıymetlileri;
Sevgili annesine
Ve tatlı kızkardeşine Cicero'dan (oğul)
Sevgi dolu selâmlar.

"Yapmamız gerekeni düşünmemiz; sadece benim için değil, aynı zamanda kendiniz için de. (Caesar) şiddet ve tehdite başvurmadan Roma'ya gelecekse, hiç olmazsa şimdilik evde kalmanız iyi olur; ama bir çılgınlık buhranı içinde, adam, tutar da askerlerine şehri yağma edin, derse, korkarım Dolabella'nın etkisi bile işimize yaramaz. Daha şimdiden yolunuzun kapanmış olacağından ve isteseniz de kaçamayacaksınız diye korkuyorum. Ayrıca, Roma'da hâlâ sizin seviyenizde kadınlar bulunup bulunmadığını da gözden kaçırmamanız gerek – bunu en iyi siz yapabilirsiniz; yoksa eğer Caesar'dan yana olduğunuz izlenimini uyandırmadan kalabileceğiniz en iyi iş, benimle birlikte olmanız –mevkîimizi elimizde tutmak müsaade edilirse- yoksa, sayfiyedeki evlerimizden birine gidebilirsiniz. Roma'da yiyecek kıtlığı tehlikesi de var. Ne olur bunun için Pomponius veya Carnillus'a başvurun, ya da uygun gördüğünüz başka bir kimseye; ama her şeyden önce yüreğinizi pek tutun. Labienus (Caesar'dan henüz ayrılmış bulunuyordu) işleri biraz lehimize çevirdi; Piso'nun Roma'dan ayrılmış olması da bizim lehimize, böylece Caesar'ın alçaklığını tasvip etmediğini göstermiş oldu. Mümkün olduğu kadar sık sık yazın bana sevgili varlıklarım, neler yaptıklarınızı, şehirde olup bitenleri bir bir anlatın bana. Kardeşim Quintus ile oğlu ve Rufus selâm ederler. Allahaısmarladık.

Minturnae, Ocak 24 (İ.Ö. 49)."

Terentia ile Tullia bu mektubu aldıktan sonra hemen Cicero'nun yanına gitmişlerdir.

BÖLÜM IV

a) Islâhât ve Augustus'un Saltanâtı Virgilius, Horatius ve Livius

Altıncı, yedinci konsüllüğümde, iç savaşın, alevlerini söndürdükten sonra, genel istek üzerine işlerin yönetimini üzerime aldığımda, kendi iktidarımı Senato ile Roma halkına devrettim. Bu hizmet için Senato'nun kararıyla bana Augustus adı verildi.

(Augustus'un kendi saltanâtı hakkında yazdığı yazıdan.)

Augustus'a son zaferi sağlayan, Actium Muharebesinin önemini birkaç sözle anlatmak kolay değil. Hatırlanacağı üzere, Helen uygarlığı Yunan ve doğu fikirlerinin karışımı olup, özellikle Büyük İskender ve halefleri sayesinde Doğuya yayılmıştı. Çağlarca bu uygarlık, Roma'nın akıllı adamlarını çekmişti ve toplumun düşünce, din, ahlâk ve maddî teçhizatı üstünde, her seviyedeki halk için, etkisi büyük olmuştur. Uzun bir geçmişi vardı ve çağların tecrübesinin meydana getirdiği büyük başarıların sembolüydü. Ama bu zengin geleneğin yanıbaşında yüzyıllardır farkına varılmamış olan, ama artık kendini belirtmeğe başlayan bir şey vardı, insan hayatı sorununa – toplumun örgütü, toplumsal ve bireysel davranış, karakter ve davranış ülküleri, devlet-sanatı, ve hükûmet, etik ve din- yeni bir cepheden bakılmağa başlanıyordu, yavaş yavaş gelişen bu davranış, kendine karşı güven duyuncaya

ve aynı konularda başka görüşlerle boy ölçüşebilecek duruma gelinceye kadar gelişti. Kuruluşlarsa, yaşayış biçimi ve ülkülerde beliren Roma dehâsıydı. Son yüzyılın bütün bunları yalana çıkardığı doğruydu. Ama tam ve gönülden olan bir ihanet değildi bu – halkın sağlam kitlesinin gerçek içgüdülerinin, ifâdedeki mekanizmaların bozukluğu yüzünden ileri gelmiş olan bir güneş tutulmasıydı. Roma dehâsının Akdeniz kültürünü besleyen ırmak kolu, kazdığı derin yataklarda akan Helen ırmağının yanında, hacim bakımından cılız kalıyordu. Ama hiç değeri yok muydu bunun? Kaybolup gidecek miydi?

Çağımızdaki anlatılanlarla pek uyuşmayan Cleopatra, Makedonya ve Yunan asıllıydı, zekî bir kadındı, yabancılarla iş görüşebilecek derecede dil bilirdi, edebiyat ve felsefe okurdu, idarede dik kafalıydı, sarsılmaz irâdesi sâyesinde aklına koyduğunu yılmadan yapardı, bir vâsıta olarak kullandığı aşkın esiri değildi, ülküsünü gerçekleştireceğini umduğu iktidar tutkusuyla yanıp kavruluyordu. İskender'in Doğu ile Batının kaynaşmasını ve insanlığın bir olmasını hayâl eden rüyasına, İskender'in halefleri arasında bir o ortaktı. Cür'etli tasarısına göre, Roma'yı bir Roma ordusuyla dize getirecek, sonra da ulu ve tanrısal bir İmparatoriçe olarak dünyaya hükmedecekti; etkisinin ve yeteneğinin ne çapta olduğunu anlamak için, eski rejimden generalleri ve batı asıllı askerleri, kendi amacı için kullanmadaki mârifetine bakmak yeter. Batının nefretini kızıştırmak için, Octavianus'un partisi, onu Mısır'lı bir zorba olarak, Nil'in hayvan tanrılarının tanrısal bir tecellîsi olup, doğunun her türlü kötülüğüne boğazına dek batmış biri olarak gösterebilir; ama partinin başkanları, gerçeği biliyor ve Kleopatra'yı küçümsemiyordu. Romalıların, düşmanlarını zaman zaman sevmediği olurdu; ama Hannibal ve Kleopatra'dan söz edildi mi, korku karışık bir özel nefret duyarlardı; bu yabancı bir şeyin, batılı olmayan bir şeyin verdiği korkuydu.

Octavianus, ki şimdi Caesar Augustus olmuştu, doğrudan doğruya olsun, dolaylı olsun, her türlü yolla Roma geleneğinin üstün gelmesi için çalıştı. Helen etkisinin akışını tıkadı ve Roma dehâsıyla birikmiş tecrübesini içeri alacak bütün kapıları açtı. Tapınaklar kurdu, ahlâksal kural ve davranışları ıslâh etti, yeni bir iş biçimine, ödeve bağlılık yarattı. İdarenin bütün kollarında izini bıraktı; bu davranışı şair ve tarihçilerin eski Roma ülkülerini dışarı yaymasına ve bundan gurur duymalarına sebep oldu, dirâyeti, yüreği pek kalmış İtalya'nın orta sınıfını kendine bağladı, ve onlar arasından namuslu idareciler ve eyâlet vâlileri çıkardı. Çabaları epey filiz verdi, çünkü onu destekliyorlardı. Sonunda bu çabalar insanlığın birliğinin gerçekleşmesine yardım etti, -o zamanki şartlar altında elden geldiği kadar- bu batı düşüncesi olup, temeli bireye saygı ve özgürlük kavramına dayanıyordu, ki bu fikirler Doğunun geçmişinde yok sayılırdı.

Augustus, Julius Caesar'ın başına gelenlerden ders alarak, iktidarını ilân etmekte acele davranmadan, anayasaca kabulü yoluna gitmeyi denedi. Sonunda iktidarın temelini pro-konsül *imperium*'u ve eylemsiz "tribün iktidarı" ile, halkın oyuyla kendisine verilen bazı ayrıcalıklar üstüne kurdu. Sınırlardaki eyâletlerde mevzî almış bulunan bütün ordulara pro-konsül *imperium*'u sâyesinde emir verebiliyordu; bu eyâletler, kendi tâyin ettiği adamlar tarafından idare ediliyordu; işin gerisini Senato'nun idaresine bırakmıştı. "Tribünlük İktidarı" ona "kutsallık" veriyordu, mevkîine de kanun teklifi hakkında başka tribünlük tanıyor gibiydi. Özel ayrıcalıklar da, başka haklar meyanında, seçimlerde aday "tavsiye etme" gücü veriyordu. Rahipler sınıfı *pontifices*'in başıydı ve dinsel önemi olan birçok mevkîlerde bulunuyordu. Kendine *princeps*, ya da "baş vatandaş" ile *Pater patriae* (vatanın babası) derdi. Konsüllüğe dokunmuyordu. Türlü "daireler"in teşkilâtları tarafından yeniden gözden geçirilmiş bulunan günlük idareyi, Senato ile, genellikle orta sınıf İtalyanlar arasından seçerek meydana getirdiği kendi sivil hizmeti arasında paylaştırmıştı. Böylece, Cumhuriyetin

unsurlarını kullanarak devleti yeniden kurmuş oldu, kuramsal bakımdan tamamıyla haklı olarak "Cumhuriyeti yeniden kurduğunu" ileri sürüyordu, oysa ötekilere üstün yanı; nicedir var olan şerefli bir Cumhuriyetçi geleneğini ifâde eden bir kelime olan yetkisindeydi (*auctoritas*). Princeps ile Senato arasındaki görevin bölünmesi yüzünden (çünkü iktidar değildi bölünen), yeni hükûmet monarşi değil, "diarşi" olarak tanımlanmağa başlandı; bu durumu muhâfaza edip etmemesi görüleceği gibi, princeps'in karakterine bağlıydı. Ama karakter ne olursa olsun, kuramsal bakımdan anayasa, bütün imparatorluk boyunca Augustus tarafından ortaya konan genel çizgilerden ayrılmadı. Princeps devlet hizmetine alacağı bütün unsurların, iyi iş görmesini cânı gönülden istiyordu, yani, princeps'in işe karışmadan iş görmesi gerekiyordu.

Böyle bir ıslâhat, hemen ve sürekli olarak başarılı oldu, çünkü bunun yanında halk güveni de yeniden kazanılmıştı. Cicero'nun Cumhuriyetin temeli olarak, başarı elde edemeden düşündüğü şey, sonunda Augustus'un uzun hükümdârlığıyla gerçekleşmiş oldu. Gerçekleşmesine sebep bir bakımdan zaten böyle bir temelin varoluşudur –Cicero'nun aradığı yerlerde değilse de- bir bakımdan da, fırsatı gözden kaçırmayan ve çağın temelindeki duyguları görebilme yeteneği olan bir princeps'in yaratıcı çabaları sâyesindedir. Bu temel, kendine güvenen güçlü bir âmme fikriydi; Augustus, İtalyan halkında, Roma kudretine yeni bir hayat verecek ve yeni bir çığır açacak dinamik güç; ahlâksal değerler ve atalardan kalan miras, amaç duygusu vardı. Bunun için, eski malzemeden yeni bir şey elde etmeye çalışan bir mimar gibi çalıştı çabaladı; bu malzemelerdeyse içlerinde o âna dek başardıklarını belirtmeyen imkânlar olduğunu gösteriyordu. Rûhu, Roma'nın karakterinde yaradılıştan olmasaydı, Virgilius, Horatius ve Livius'un eserleri düşünülemiyeceği gibi, vücut da bulmazdı; bu kimselerin eserleri, Roma'nın bilincinin derinliklerindeki duygulara karşılık veriyor, onları yüzeye çıkararak çaba ve dileklere tahvil ediyordu. Büyük ulusal ve dinsel destan Virgilius'un *Aeneid*'i, *Roma Şarkıları* denen Horatius'un dinsel şarkıları, "Saray himâyesi"nin eseri değildir, bununla birlikte, princeps'in ve müşaviri Maecenas'ın tasvibinden geçmiştir.

Çoktandır yüzeyin altında duran, şimdi her taraftan fışkıran, büyük bir dinsel duygu kabarışının ifâdeleridir bunlar. Bu gönül ve vicdandaki fırtınalar arasında Horatius, kendini peygamber *vates* gibi görüyordu; tanrıların verdiği ilham altında "Ses" haline gelmişti –çünkü kendi nefsini batırıyordu- ki, bu ses, canlanışı ilân ediyordu. Augustus, tanrıların tapınaklarını yeniden yapmadan daha, Horatius yeniden inşâ edilmelerini söylemişti; yeni çağın eşiği olacak büyük "lâyık bayram"ı Augustus'dan önce, Horatius, Roma dînî çerçevesinde ondan bahsetmişti; Virgilius da dili Yahudi'lerin mesihvarî kehânetlerine pek benzediğinden, sonradan "Mesihvarî" denen dördüncü *Ecloque*'unu yazmıştı. Manevî canlanış başlıca ifâdesini şiir, mimarî ve heykeltraşlıkta bulmuştu. Bunlar, başta geliyordu, en önemli şeyler de bunlardı. Augustus, peygamberleri Horatius ile Virgilius'un izinden giderek, devlet adamının esas ortamı olan kanun alanında, aynı sonuçları almağa çalıştı.

Yazık ki kısmen eski, kısmen yeni olan zamanın rûhunu dile getiren Horatius ile Virgilius'un büyüklüğü, ancak onları uzun uzun inceledikten sonra anlaşılmaktadır. Ama peygamberimsi kehânetlerini anlamak isteyen Horatius'un *Carmen Saeculare*'sini veya *Aeneid*'in Altıncı Bölümünü, ya da dördüncü *Ecloque*'unu okusun; daha da olmazsa İ.Ö. 9 yılında kurulan Barış Mihrabı'ndaki heykeltıraşlık sanatını, ona tam dinsel anlamını söyleyebilecek olan bir rehberle incelesin. Burada bütün söyleyebileceğimiz, Horatius'un büyük "Lâyık İlâhisi"nin Palatin tepesi üstündeki Jupiterin tapınağına kâfile halinde giden oğlan ve kız çocukları korosu tarafından söylenmek üzere yazılmış olduğudur. Birçok çağrışımlar uyandıran sembolik bir biçimde "Lâyık Bayram'ın" anlamını

özetliyordu. 129 yıllık bir aradan sonra, Augustus tarafından İ.Ö. 17'de takrir olunan bu bayram, eskisi gibi eski devrenin içine gömüldüğünü, üzüntü ve pişmanlık havası içinde değil yaratıcı bir ümit havası içinde, yeni çağı açıyordu; yeni çağ tanrıların kulu kölesi olunacağına, vaadlerle ve insanlara merhametli davransın diye duâlarla açılıyordu. Kızlar ve oğlanlar – bir topluluğun kendisini yeniden tanrıya adaması ilâhisini söylüyorlardı. Çünkü; Roma karakterinin, geçen sayfalarda başarıyla gösterilmiş olmasının sebebi, kolayca görüleceği gibi, Romalının ahlâk, duygu ve değer alanlarında samimî duygularını din dilinde ifâde etmiş olmalarıdır. Doğru olup olmadığı konusunda fikir ayrılığı olabilir; ama bu din kavramı bizimkine uymadığı için bu samimilikten şüphe etmede mânâ yok.

Metninden çıkarmak hemen hemen bir küfürse de ilâhiden bir parça alalım.

"Roma nasıl gerçekten sizin eserinizse, ey tanrılar, ve şu silâhlı savaşçılar, nasıl Truva'dan gelip de Tosca kıyılarına yerleşmişse – yeni bir yurt ve yeni bir şehir peşinde koşan geri kalan bir avuç insandı onlar, yolculuklarına kılavuzluk eden sizdiniz, temiz yürekli Aeneas'ın memleketinin sağ kalması için bir yerlerini incitmeden, yanan Truva'dan kurtarıp da, serbest bir yoldan ardında bıraktıkları her şeyden daha büyük bir kadere götürdüğünüz bir avuç insandı onlar – gençliğimizi bağışlasa da, doğru yolu öğrensinler, ihtiyarlığımızı rahatlık ve sessizlik içinde geçirelim, Romulus ırkına zenginlik bahşet, oğullarının zenginliğini çoğalt; bütün iyi şeyleri bağışla… Daha şimdiden iyi niyet, Barış ve Şeref, eski günlerin alçak gönüllülüğü, çoktandır umursanmayan erdem, dönmek için cesâret arıyor ve Bolluk, dolu borazanıyla bütün zenginlikleriyle karşımızda. Geleceği gören, Roma'nın dokuz ilham perisinin sevgili dostu, sağlık verici mârifetiyle yorgun uzuvlara yeni güç veren Pheobus – o Phaobeus ki haklı ve merhametli gözlerle, elbette Roma'nın yüksek tepelerini görüyor ve Roma'nın büyüklüğüyle, Latium'un refahını başka bir devre daha, ve gittikçe iyileşecek olan çağlara uzatıyor" Virgilius'un *Aeneid*'i ulusal ve dinsel bir destandı. Destandı, çünkü dünyanın geleceği için kendi tasarıları olan, tanrısal bir irâde tarafından buyurulan yüksek görevi gerçekleştirmek için, Truva'dan batı dünyasına yaptıkları yolculuk sırasında, Aeneas ile arkasından gidenlerin başından geçenleri, manzum olarak anlatıyordu. Ulusal bir destandı, çünkü Roma rûhunun, Yunan rûhundan ayrıldığını gösteriyor ve Roma başarısının kişisel karakterini savunuyordu. Dinsel bir destandı, çünkü Regulus ile Cato ve diğerlerinin ideal karakterlerini, Cicero'nun felsefî görüşüyle kaynaştırıp bir Roma hümanizması meydana getirerek, Roma zihninin felsefesini dinsel bir ifâdeyle veriyordu. Böylece Virgilius'a göre, tarihin en önemli hareketi, kader yolu boyunca, yüksek bir uygarlığa doğru Roma'nın ilerleyişidir, çünkü bu gelecektedir bütün hareket ve gelişimin geçerli ve sürekli açıklaması. Bütün uluslar arasında tanrının kılavuzluğu sâyesinde, sadece Romalı başarı kazandığına göre, gelecekte de yalnız ona sağlanacak olan başarı, tanrıların çağrısına kulak verildiği takdirde gerçekleşecekti. *Aeneid*'in bütün eser boyunca ağır ve emin adımlarla hareketi bu temanın gelişimidir, Roma rûhunun, insanın kudretlerinin en yüksek tezahürü olarak evrensel ve son başarısı.

Virgilius'un *Aeneid*'i doğaüstü bir açıdan Roma'nın geleceğine bakıyor; bu, dünyanın geleceğidir. Roma tarihini okuyacak kadar akıllı ve meraklı olan gününün adamının açısından bakmak başka bir sanatçının, Livius'un işi olmuştur. Livius, sadece 35'i elimizde bulunan 142 kitap hâlinde, şehrin kuruluşundan hemen hemen kendi ölümüne kadar, Roma'nın tarihini çizmiştir. Bunun Aeneas ile başlandığı söylense okur şaşmasa gerek. Roma'nın büyük adamlarının iyi çizilmiş portrelerini ihtivâ eden ve zamanın amaçlarını açıkça belirten, muhteşem bir mensur destandır bu. Bu bir tarihçinin değil, bir sanatçının eseridir. Livius tarih yazmadaki amacını pek iyi biliyordu; ona göre "Bu, tarih incelemesinin en sıhhatli ve sadık bir sonucudur; önümüzde her türlü davranış biçiminin gerçek

örnekleri vardır, bu gerçek örnekler elden geldiği kadar göze çarpacak bir şekilde çizilmiştir; bunlardan kendimiz için olsun, devlet için olsun, yönelmeniz gereken ülküleri seçebilirsiniz, düşünülmesi, ya da yerine getirilmesi kötü olan şeylerden kaçınmayı da öğrenebilirsiniz! Yani hikâyesinin sayfalarında, idealleştirilmiş, ya da çok güçlü çizilmiş eski Romalıları göreceğiz, ahlâksal davranışları inceleyip, gelecekteki davranışımızı onlardan örnek alarak ayarlayacağız. Virgilius'un *Aeneid*'inde, Aeneas daha doğacak olan büyük Romalıları görmek üzere, Sibyl tarafından Hades'e götürülürken, Livius bakışlarımızı geri çevirip, eski Romalı portrelerine bakmamızı ve gurur duymamızı, ya onları taklid etmeyi, ya da onlardan örnek almayı istiyor. Roma tarihindeki mücadeleler, dâvâlar, savaşlar, tabiî onca belli, ama bunlar kişisel açısından çizilmiştir; insanlara bağlı olmayan "hareketler", "eğilimler" veya "kuvvetler" yoktur. Tarih "İnsanların yaptıkları"nın (*res gestae*) kaydıdır, Livius için tarihin akışı da, Roma tanrılarına bağlı Romalı insanlarla tesbit olmuştur; Virgilius'a göreyse tarih; sonsuzluğun ışığı altında görülen Roma halkının kaderinin işidir. Horatius'a göre bir tek ödev vardı, bu ödev Roma yüreğini değiştirmeyip te, binlerce tanrıya tapmasaydı, hiçbir tarihi olmazdı diye, vahiy gelmiş bir peygamber gibi ilân etmekti; Roma'yı yeniden kendini tanrılara adamaya çağırıyordu. Ama bütün bu sanatçılar, söyleyeceklerini sanatçıların söylemesi gerektiği üzere söylüyorlar, yani kişi açısından özel bir durumu açığa çıkarıyorlardı. Aeneas ile bütün öteki kahramanların böyle inceden inceye incelenmesinin sebebi bu; bunlar ülküleri temsil ediyorlardı. Roma zihni ve dolayısıyla Latin dili soyut şeylerle uğraşmak istemez –hareket, eğilim, ülkü- gibi şeylerin onları yaşamış kimselerde ifâde etmeğe çalışır. Bu yüzden gerçek insanlardan örnek alınarak meydana getirilen tarih ve ahlâk felsefesi, Romalıyı en çok ilgilendiren düşünce ve edebiyat koludur.

"Augustus Çağı", Virgilius, Horatius ve Livius gibi üç sanatçıyla, resmî olmadığı için bahsedemeyeceğimiz "Dinsel heykeltraşlık" örneği, Barış Mihrabı'nı yontan heykeltraşların eserinde, gerçek ifâdesini bulan, gerçekten samimî duyguların patlak vermesiyle başladı.

Horatius, Virgilius sesleri, Augustus da tanrısal bir yanı olduğunu söylediklerinde, samimiydiler ve Romalı karakterlerini gösteriyorlardı.

b) İ.S. Birinci ve ikinci Yüzyıllar

Ey Kapitol'un Jupiter'i, Ey Mars Gradinus, Roma'ya adını veren sen, ey Vesta,
sonsuzca yanan kutsal alevin bekçisi,
ve şu koca Roma İmparatorluğu'nu dünyanın en yüksek noktasına çıkaran tanrılar –
halk adına sizi çağırıyor ve
sizlerden yardım diliyorum: bu düzeni, bu barışı,
bu imparatoru gözetleyin, saklayın ve koruyun;

yeryüzündeki büyülü ödevini yerine getirdikten sonra da – günleri uzun olsun – son anda onun yerini alacak kimseler, dünyanın yükünü sırtında taşımak için, bu imparatorluktan daha az geniş olmayan omuzları olan kimseler çıkar: vatandaşların isteklerinin sence tasvip olunanını gerçekleştir, tasvip etmediğini değil.

VELLEİUS PATERCULUS

...Roma barışının ölçüsüz haşmeti.

PLİNİUS (BABA)

Roma bizim ortak anavatanımızdır.

MODESTİNUS (DİGEST)

Bu bölümde hükûmet, teşkilât, toplumsal ve iktisadî hayatın bazı yanları ele alınacaktır; bununla birlikte, buna paralel olarak tarihi de çizme teşebbüsünde bulunulmayacaktır; başlangıçta şunu da söyleyelim, bazı fikirler belli bir çağın bütününe değil, bir kısmına teşmil edilmektedir. Tarihi kabaca belirtmek için, imparatorların saltanâtlarına atıf yapılacaktır, bu yüzden bunların kronolojisine bu bölümde bir göz atmak iyi olur.

Augustus İ.S. 14'de öldü. Ardından Tiberius, Caius (Caligula), Claudius, Nero izledi. Bütün bunlar uzaktan da olsa, aynı kandan geliyorlardı. Nero'nun İ.Ö. 68'de ölümünden sonra, orduların rakip kumandanları arasında bir yıl süren bir çatışma oldu, çünkü Nero orduların kendisine bağlılığını ihmal etmişti. Bu çatışmadan Vespatinus başarıyla çıktı; onun yerine oğlu Titus, Titus'un yerine de İ.S. 96'da ölen kardeşi Domitianus geçti. Bu üç kişi Flavianus sülâlesini teşkil eder. Bundan sonraki imparator, Senato adayı Nerva'ydı, yerine evlâtlığı Trajanus, onun yerine de onun evlâtlığı Hadrianus (kardeş çocuklarıydı). Hadrianus Antoninus Pius'u, o da oğlu Commodus'un kendi yerine geçeceği Marcus Aurelius'u (yeğeni) evlâtlık edindi. "Antonius Çağı" son sözü geçen üç imparatorun saltanâtı çağıdır, yani İ.S. 138-193 – İ.S. 193-235 arası Afrika asıllı Severus sülâlesi, aralarında en önemlileri Septimius Severus, Caracalla ve Severus Alexander olan beş imparator çıkardı.

Bu adlardan bazıları, hele Caligula ile Nero halk tarafından sefihlik canavarları diye tanınmışsa da, Trajanus ve Hadrianus hakkında bir şey bilinmez. Bütün imparatorlar dört başı mâmur olamazlarsa da, bu hikâyeleri daha bir etraflı görmek gerekir; örneğin Nero'nun dış siyâseti hârikaydı; daha birçokları gibi Tiberius ile Claudius'un Roma'nın eyâlet hükûmetine ve sınır politikasına büyük yardımları dokunmuştur. Gerçekte Seutonius ve başka hayat hikâyesi yazarlarının anlattıklarının hepsi değilse de, çoğu imparatorluk aleyhine olan fikirlerini yaymak içindi. Bununla birlikte, imparatorluğun ilk günlerinin hikâyesi, modern tarihi eleştirme ışığı altında, eski kayıtların incelenmesiyle ve binlerce "yazıtlar"ın, papiruslar ve arkeolojik bölgelerin sabırla ve sistematik incelenmesiyle yeniden yazılmaktadır. Yapıtlardan zaman zaman söz edileceğinden, bunların ne olduğunu söyleyelim: taş üstüne kazılmış yazılardan (örneğin bir kiremit veya heykelin tabanı üstüne bir askerin adını karalaması) tutun da, kanunlar, mukâveleler, andlaşmalar ve hükûmet kararlarına kadar, türlü resmî önemli şeyler ihtivâ ederdi: Bunların ikisi arasında kitâbeler vardır ki, ekserî

meslekleri, tanrılara hitâben sözleri ihtivâ eder, bunlarsa dinsel törenlerin ve daha sayısız birçok kategorilerin dağıtılması hakkında fikir verir. Bunlardan bugüne dek bilinmeyen şeyler öğreniyoruz, askerlerin mevzîleri, terfîleri, hareketleri, milliyetleri, vilâyet idaresi, ticaret, dinlerin yayılışı, imparatorluk sivil hizmeti; üstüne ışık tutulmadık pek az şey kalıyor.

Yukarda gördüğümüz gibi Cumhuriyetin yıkılışı, merkezî idarenin, orduları için devletten mükâfat koparmak zorunda kalan eyâlet valilerini kontrolü altında tutamamasından ileri gelmişti. Böylece suç askerî sistemde oluyordu. Augustus bunu düzeltmek için teşebbüse geçti, biz de incelememize Romalı askeri ele alarak başlayabiliriz.

Bundan böyle orduların görevi sınırlarda kol gezmekti. Aşağı yukarı 200.000 Roma vatandaşından mürekkep 20-30 alay asker, yine aynı sayıda "yedekler" ile toplama asker, sınırlarından tehlike gelebilecek eyâletlerde, ya da sakinleri henüz Roma uyruğuna geçmemiş eyâletlerde mevzîlenmişti; Roma ordusunun uygarlık getirici etkisinin güçlü olduğunu göreceğiz. 16.000 Km.'lik bir sınır çizgisinin savunulması için, yarım milyona varmayan bir asker yetersizdi. Kumandanları, baş kumandan olarak tanıdıkları imparatora bağlıydılar doğrudan doğruya. Lejyon askeri yavaş yavaş İtalya'dan toplanmağa başlandı; eyâletlerdeki Romalı vatandaşlar, 20-25 yıllık bir hizmet için gönüllü olarak geliyorlardı; bunların oğulları da bir düzen üzere babalarının mesleğinde yetişiyordu. Askerlik hizmetiyle "yedek", kendisi için de, çocukları için de Roma vatandaşlığını kazanıyor, oğulları da böylece Roma ordusuna girebiliyordu. Vatandaşlık ve başka haklar bağışlayan birçok "terhis kâğıdı" var elimizde. Sınırlardaki devamlı karargâhlar, sivillerin o dolaylarda yerleşmesine sebep oluyordu, bunlar sonradan birikerek, küçük kasabalar meydana getirdiler, zamanı dolan asker tekaüdiyesini alarak orada yerleşiyor, ekserî belediyede çalışıyor ve iyiliksever bir kimse diye itibâr kazanıyordu. Romalı asker Roma etkisini yayıyordu. Çünkü hiçbir zaman sadece bir asker değildi; taşıdığı teçhizat, modern piyade erininkinden çok daha ağırdı, savaşan bir kimseydi, mühendisti, ordugâhlar, yollar, köprüler yapardı, ekin ekip biçerdi, memleketi nezareti altında bulundururdu, sivil güveni sağlardı, subaylar idari teşkilâtlar kurar, mahallî düzenlere nezâret eder ve adâleti yerine getirirdi. Hayatı eyâletlerde geçerdi, Roma'yı, ya da İtalya'yı hiç görmemiş olabilirdi; İtalya'nın sıcak iklimi ve başkent hayatı için ahuvah ettiğini söyleyen modernler onu şaşırtırdı. Ama Başkente gittiği de olurdu; çünkü hizmetin mükâfatları ve terfî düzeni bir yedeğin kâbiliyetli çocuklarının şövalyeliğe ve deşatörlüğe yükselmesine, böylece imparatorluk sisteminin sağladığı en yüksek askerî ve idarî mevkîlere tâyin olmasına müsâade ediyordu.

Bizim söyleyeceğimiz bu kadar: aşağıda aldığımız parçalar bugün bizim alışık olduğumuz şeylerin Roma'daki durumunu gösterecektir.

İmparator Hadrianus'un Afrika'daki askerlerini gözden geçirdikten sonra (İ.S. 128), onlara hitâben uzun konuşmasından bir parça: "Her şeyi gerektiği gibi yapınız; manevralarınızla bütün toprağı kapladınız; zor olan kısa silâha alışmış olmanıza rağmen, mızrak atışınız güzeldi. Çoğunuz uzun mızrakları iyi kullandı. Atlarken dün çeviktiniz, bugünse canlı. Beceremediğiniz bir şey olduğu takdirde söylerdim, her hangi bir şeyde başarı kazandınızsa söylerdim; ama en çok hoşuma giden şey, bir düzen üzere davranmış olmanızdır. Vâli'm Catullinus'un görevlerini yerine getirdiği ve hiçbir şeyi gözden kaçırmadığı belli. Kendi kumandanınızın da size tamamıyla iyi baktığı anlaşılıyor. Atlayış, Commgenian Taburu resmî geçit sahasında yapılacaktır." Altıncı Commagenian taburuna hitâbı şöyle bitiriyordu: "Bugün böyle olmanızı Catullinus'un ihtimamına borçlusunuz." İnsana, boğazını temizlemek için öksürüyor ve asker çizmesine kamçısıyla vuruyormuş gibi geliyor.

Askerin hizmeti bittiği zaman, Roma vatandaşlığı hakkını iktisap ettiğini gösteren, bir sûreti

Roma'da muhâfaza edilen bir teskere veriliyordu. Kendisine verilen sûret çift tablet üstüne yazılmış, Mısırdaki L. Laberius Maximus'un kumandasındaki 25 yıl, ya da daha uzun süre hizmet etmiş üç süvari bölüğü ve yedi piyade alayının (Augustan, Apian, Commagenian, Birinci Pannonian, Birinci İspanyol, Birinci Flavian Kilikyalı, Birinci ve İkinci Thebalı, İkinci ve Üçüncü Iturean) asker süvari ve piyade erlerine vatandaşlık bağışlamaktadır. Kendilerine, çocuklarına ve gelecek nesillerine, İmparator, vatandaşlık ve bu bağış sırasında evli bulundukları eşleriyle, eğer evli değillerse, alacakları kadınlara – ancak her er bir tek eş alacaktır – kanunî evlilik haklarını veriyor". Bundan sonra tarih ve adı yazılırdı. Bulgaristan'da bir lejyon askerine ait bir *diploma* bulunmuştur. Onda da aynı bağış formülü yazılıdır. Ama bu "savaşa katılamayacak ve hizmet süresi bitmeden sakatlanan birinin terhis teskeresidir, er için bu kâğıtların büyük önemi vardı. Tek tek erlerin meslekleri, terfileri ve aldıkları nişanlardan birçok örnek vardır. İşte size Torino'da bulunmuş kısa bir örnek: "C. Gavius Silvanus'a… VIII Augustan lejyonunun önyüzbaşısı, (*Roma şehrindeki*) II'nci Muhafız taburu tribünü, XIII'üncü şehir taburu tribünü, (*Seçilmiş askerlerden müteşekkil imtiyazlı bir birlik olan*) praetorlar XIII muhâfiz taburu tribünü" Britanyadaki savaşta İmparator Claudius tarafından dört türlü nişan ve madalyayla taltif olunmuştur. "Koloninin Başı" (*yani Torinonun*) olup "Şehir Meclisi bu anıtın dikilmesine emir buyurmuştur"

Bu bizi şehirlerdeki yaşayış biçimine getiriyor. Üçyüz yıl içinde binlerce şehir doğmuştu, bunlara türlü derecelerde muhtâriyet tanınmıştı. Elimizde bulunan 11 kadar belediye imtiyaz fermanı, bize şehirlerin kuruluşu hakkında bilgi vermektedir; Roma'nın mahallî geleneklere büyük saygı gösterdiği, şehirlerin kendilerine bu çeşit imtiyaz tanınmasından gurur duyduğu ve başkent'in kuruluşlarını ve teşkilâtlarını örnek aldığı açık. Böylece şehirlerin üç unsur tanıması gerekiyordu. Bunların birincisi özgürlüğü dikkatle korunan, seçimlerde yargıçları seçen vatandaşlardır. Oy verme şöyle olurdu: "Yönetici memur oy vermeleri için semt semt vatandaşları çağırır, her bir semt bir kerede ve aynı anda çağırılır, vatandaşlar kendi semtlerinin oy verme kabinelerinde oy pusulasını gizli doldurarak oy verirlerdi. Aynı zamanda her bir semtin oy sandığına, o belediyeden üç kişi seçilir, bunlar başka semtten olup, nezâretçi olarak iş görürler ve oyları sayarlar; önceden oyları tam olarak saklayıp, teslim edeceklerine yemin ederler. Adayların her bir oy sandığında bir tek müşâhit bulundurmaları serbesttir. Yönetici memur ve adayların kendilerinin tâyin ettiği müşâhitler, müşâhit olarak tâyin edildikleri semtin oy sandıklarına oylarını atarlar, oylarını ayrı ayrı kendi semtlerinde atmış gibi atacakları bu oy pususlaları mûteber olur". Vezüv'ün lâvları altında bozulmadan kalmış olan Pompei duvarları, mahallî seçimlerin seçim ilânlarını muhâfaza etmiştir, "Oyunuzu Bruttius'a verin: vergileri yükseltmeyecektir." Türlü esnaf birlikleri, loncalar – marangozlar, katırcılar, çiftçiler v.s. – kendi adaylarını desteklemekte ve bir "Gece-ayyaşları" kulübü de "son adamına kadar" Vatia'yı desteklemektedir.

İkinci unsur yargıçlardı. Baş yargıçlar iki kişiden müteşekkildi, Roma'daki konsüller gibi de iktidarları "Meslekdaşlık" sistemine dayanıyordu. Bu mevkî için gereken nitelikleri biliyoruz; oyunlar ve bayramlardaki masraflar konusunda âmme fikrinin onlardan neler beklediğini de biliyoruz.

Üçüncü unsur, Roma'daki Senatonun belediyece karşılığıydı – sayısı ekserî 100 civarında olan *curia*'dır bu. Bu "sınıf"ı teşkil eden ekserî sabık yargıçlardı. Kendileri icrâ organı olan yargıçlar tarafından başvurulurdu meclise. Meclis üyelerine birtakım ünvanlar ve imtiyazlar verilirdi, onlar da, şehri süslemek ve şehre hizmet göstermek için paralarını âmme işleri için sarfederlerdi. Seçkin kimselere de ilçenin "hâmisi" ünvanı bahşedilirdi.

İlçelerde zengin yoksul herkeste bugüne kadar eşi görülmeyen bir bağlılık, bir cömertlik göze

çarpıyordu. Yollar, tapınaklar, tiyatrolar, hamamlar, su yolları yapılıyor ve özel kimseler okullar kuruyorlardı; çeşme ve heykel yaptırmak için hîbelerde bulunuluyordu. Bu kendileriyle övünen muhtar şehirler, Sahraya kadar uzanıyor, ve eskiden şehir mehir olmayan Almanya ve Rumanya'yı kaplıyordu. Askerlerin iâşesini temin için yerleşmeğe başlayan sivil halkın yerleşmeleri, Avrupanın ünlü şehirlerinin birçoğunu meydana getirmiştir; örneğin Köln, Mainz, Baden bu topluluklardan doğmuştur. Bunun ilk safhası Tuna ırmağının ağzından 84 kilometre uzaklıktaki Troesmis'deki kitâbede görülebilir, "…Vinci Makedonya lejyonu eski muharibi C. Valerius Pudens, koloninin yargıcı M. Ulpius Leontius ve Aedil Tucca Aelius Vinci, Makedonya lejyonunun bulunduğu yerde (*tabiî şimdilik tüccar sıfatıyla*) bulunan eski muhariplere ve Romalı vatandaşlara bunu armağan olarak verdi." Böylece topluluğun kendi gerçek adı yokken bile, ilçenin kendi yönetim biçimi kurulmuş bulunuyordu.

Ama şehir gururunun tehlikeli tarafları vardı. Şehirler aralarında birbirleriyle belediye saraylarının ve oyunlarının şaşâalı olması için yarışıyordu, bütçelerin dengesi de buna ayak uyduramıyordu, zevklerini geliştirmelerini öğrenmiş bulunan âmme fikri de, zenginden gittikçe daha çok şey beklemeğe başlamıştı. Âmme işi çok az kimsenin taşıyabileceği bir yük haline gelmişti. İlk iki yüz yıl içinde bile, merkezî hükûmet memurlarının mahallî idare masraflarını kısmakla ödevlendirildiği görülüyor. Daha sonra, merkezî hükûmet, iki ucu bir araya getiremeyecek bir duruma geldiğinde, ilçeler vergi kesmek ve toplamak için kolay bir yol olmuştu. Böylece üçüncü yüzyılın sonunda ilçelerin gururlu, bağımsız hayatı son buldu; vatandaşlık bir yük oluyordu, istenmeyen kimseleri bile yargıçlık mevkîine getiriyorlardı.

İmparatorluk gibi büyük bir teşkilâtı işletmek için gereken sivil hizmet, ilk iki yüzyılın ürünüydü. Cumhuriyet devrinde eyâletlerde vâlinin adamları, anavatanda yargıcın adamları idarî işleri omuzlarına almışlardı, bu adamların çoğu da kendileri tarafından seçilmişti; vergiler devlete belli bir tutar ödeyen tahsildarlar "Şirketi" tarafından toplanırdı, Augustus'un kendi de, büyük çapta dostlarının ve "Aile çevresinin" –bunlar âzatlılarıyla köleleriydi- yardımına güveniyordu. İmparatorluk sivil hizmeti, hiç olmazsa aşağı sınıflarda bundan meydana gelmişti. Ancak yavaş yavaş başka bir temele dayanmağa başlamıştır, özellikle Vespasianus ile Hadrianus tarafından, zaman zaman yeniden düzenlenmiştir. Türlü seviyelerde teklif olunan terfî ve mevkîleri, türlü mevkiler için gereken nitelikler, hangi mevkîin hangi mevkîye götüreceğini biliyoruz… İkinci yüzyılın bir "senatörlük" mesleği işte: P. Mummius Sisenna Rutilianus, ilkin sivil mahkemelerde çalıştı; derken askerî tribünlük yaptı (o sıralarda bu idarî bir işti); sonra sırasıyla quaetor, tribün ve praetor oldu; Praetorluk bazı mevkîlerin yolunu açardı. Mummius, önce bir lejyonun kumandanlığına atandı, derken hazinenin muhâfazası ödevi verildi kendine. Sonra konsül oldu, sabık bir konsül olarak başka mevkîlerin yolu açılmış oldu, Mummius'a sonradan verilecek olan bir "levâzım" işinden sonra yukarı Moesia'nın, daha sonra da Asyanın vâliliği verildi. Aynı şekilde "şövalyelik" mesleği de bir mevkî silsilesine yol açıyordu; askerlik hizmeti gereken nitelikleri sağlıyordu, bundan sonra mâlî memur olarak eyâletlerde idarî hizmetlerde çalışıyordu; sonra anavatanda hükûmet dairelerinde kâtiplikler geliyor; bunu imparatorluk vâliliği, donanma, Mısır-ikmâl işleri, polislik gibi işlerin idaresi, en sonra da Mısır valiliğiyle praetorlar muhâfiz birliği başı olunuyordu. Bu iyice belirtilmiş işlerden başka, imparatorluk hizmetinde daha birçok küçük işler vardı – kâtipler, stenocular, dükkâncılar, muhâsipler, teknisyenler; bunların yüzlerce ünvanı vardır. Bütün bunlar bize göründüğü gibi aslında da çok moderndi. Zabıtlar tutulur, daireler arasında teâti edilir ve dosyalanırdı. Normal işlerde usûl şöyleydi: Saepinum'da İmparatorluğa ait olan malı kiralayan çiftçiler, hazine müdür muavini

Septimianus'a, mahallî yargıçların, hayvan sürülerini korumak için kanunu yerine getirmiyor diye şikâyet olunur. Septimianus yargıçlara "defalarca" yazmıştır; yargıçlar kulak asmazlar. Septimianus meseleyi baş mâlî müdür Cosmus'a aksettirir. Cosmus, mahallî yargıçlar üstünde yetkisi olan praetor âmirlerine evrâkı gönderir. Son mektup da şöyledir: "Praetor âmirleri Bassaeus Rufus ve Macrinius Vindex'den, Saepinum'daki yargıçlara. Cosmus'dan aldığımız mektubun bir sûretini gönderiyoruz. Malı kiralayan kimseleri ziyana sokarak hazineyi zarara uğratmamanız için ihtar ediyoruz; aksi halde araştırma sonucu cezâlandırılacaksınız."

Koruyucu bir ordu ve idare edici sivil hizmet sâyesinde, İmparatorluk seyâhat ve ticaret özgürlüğü tanıyordu; ırk ayrılığı gözetilmiyordu, gümrük yoktu, sadece liman vardı. Plinius'un dediği gibi, "Roma İmparatorluğu'nun kudreti dünyayı herkesin malı yaptı; insanlar, malların alınışları ve verilişleriyle faydalandı ve barışın iyiliklerini paylaşmağa çağırıldı." Süratten çok güvene önem veren İmparatorluk kuryeleri günde aşağı yukarı 84 Km. yol alıyorlardı; ama daha süratli yolculuklar da vardı, örneğin Rheims'den Roma'ya dokuz gün (1440 Roma mili), Roma'dan İskenderiye'ye üç hafta alıyordu; bir tüccarın Hindistan'a gidip gelmesi ve malı getirtebilmesi bir yıl kadar sürüyordu. Bir memleketin ürünü başka bir memleket tarafından alınabiliyordu; Akdeniz eyâletleri kendi fabrikalarını kuruncaya kadar ,Kuzey eyâletlerinin maden, kereste, deri gibi ham maddeleri Akdeniz'e getiriliyordu; Galya ve Almanya çömlekçiliği, İtalyan çanak çömlek piyasasını eline geçirmişti. Tyr ve Mısır'da cam yapılıyordu, ama çok geçmeden Normandi'de yapılmağa ve Almanyayla Britanya'ya gönderilmeğe başlandı. Doğuda İskenderiye Akdeniz topraklarını Mısır ile uzak doğuya bağlıyordu: mısır, granit, mermer, fildişi, kıymetli taşlar, papirus, keten, Mısır'da elde edilen ürünler arasındaydı. Roma'nın geniş yolları ham, ya da işlenmiş haldeki malların taşınması için büyük kolaylık sağlıyordu, ırmaklarda gemiler vızır vızır işliyordu. İmparatorluğun ötesindeki topraklar da gözden kaçırılmış değildi; maceraperest bir Romalının Baltık kıyılarına kadar gittiği söylenir; coğrafyacı Strabo da bir yılda 120 geminin Hindistan'a müteveccihen hareket ettiğini söylemektedir. Hadrianus zamanında Çin'e denizden gidiliyordu. Marcus Aurelius da, ayrıca Çin kayıtlarından da belli olduğu gibi, ticarî bir topluluk göndermişti Çin'e. Roma devrindeki ticaret ve yeni kaynakların araştırılması bütünüyle de, teferruatıyla da insanın gözünü kamaştırmaktadır.

Malların hareketi kadar insanların hareketi de yaygındı. Askerler, yüksek ve küçük rütbeli memurlar, turistler, öğrenciler, gezgin fl ilozoflar, vâizler, ticarî maksatla dolaşanlar İmparatorluk'un kuryeleri, başkanların ve sevkiyat şirketlerinin memurları ve daha birçok insanlar kara ve deniz yollarını tıklım tıklım dolduruyorlardı. Özellikle kıyıdaki büyük şehirlerde kozmopolit bir halk kalabalığı oturuyordu. Suriyeliler, Yunanlılar, İspanyollar, Afrikalılar ve daha birçok uluslardan insanlar şehirlerde birbiri içine girmişler, aynı devlet işlerinde, dairelerde, fabrikalarda ya da özel "aile"lerde hizmet görüyorlardı. Hiciv yazarları kaç kere "Orontes"in –Suriye'de bir ırmak- "sularını Roma'nın Tiber ırmağına döktüğünü" söylemişlerdir. Yabancı ülkelerden gelen kimseler, kendileriyle birlikte alışkanlıklarını, boş inançlarını, dinsel törenlerini ve ahlâksal davranışlarını getiriyorlardı; Doğu dinleri de Batıya doğru yayılmıştı, bunlar ekserî yerli dinler tarafından kendilerine uyduruluyor ve sindiriliyordu, törenler birbirine türlü çeşitlerde aşılanıyordu. Zamanla ırk farkı genel olarak unutuldu, eyâletlerden gelen kimseler edebiyat, askerlik ve hükûmet alanında yüksek mevkîlere geçtiler. Livius Padualıydı, kardeşi Gallio ve Lucan Cordova'dan, Columella Cadiz'den, Martialus ve Quintilianus İspanya'dan, Fronto ve Apuleus Afrika'dan geliyordu; üçüncü yüzyılda, göreceğimiz gibi İmparatorlar İtalya'dan başka her yerden geliyordu.

Ulusların birbirlerine karışmalarının en güçlü sebeplerinden biri kölelikti. Bu yüzyıllar boyunca

kölelik, alabildiğine değişmişti. Genişleme savaşları durunca, esirler azalmağa başlamıştı, barbarlardan iyi köle çıkmıyordu; tarım ve sanayide kölelerin kullanılmasındaki iktisadî yanlışlık, daha açık olarak görülmeye başlandı. Bir kölenin kaderi, özgür bir kimsenin kaderine yaklaştıkça o köle o kadar faydalı oluyordu. Romalılar perakende ticaretten ve günlük iş formalitelerinden nefret ediyorlar, bu işleri onlar için köleler yapıyorlardı; kölelerin kendileri ekserî efendilerinden daha ustaydılar. Kölelerin mal edinmesi serbestti, İmparatorluğun ilk günlerinde ellerinde epey mal vardı. Kölelerin mallarıyla ilgilenen kanun, bunların özgür kişilerle nasıl iş yapabildiklerini gösterir, kölelerin arâzi, mal mülk, gemileri olduğu gibi, şirketlerde hisseleri ve hattâ kendi köleleri olduğu ve haklarının kanunla korunduğu açıktır. Augustus kendi sivil hizmet teşkilâtını kurduğunda, memurlarının çoğunu köle ve âzatlılar arasından seçmişti; böylece kölelerin durumu düzelmişti, ilçe işleri de münhasıran devlet veya belediyenin malı olan kimseler tarafından çevriliyordu. Kölelerin durumu ekserî gıpta edilecek bir durumdu; sorumluluğu olmaksızın elinde fırsatlar vardı, bazı kölelerse oldukları gibi kalmayı tercih ediyorlardı. Tabiî zalimlik vak'aları yaygındı; ama âmme fikri yüzünden bunlar sınırlandırılıyordu; Plinius gibi efendilerse iyiliklerini merhamete kadar götürüyorlardı. Kölelerin çoğu, efendilerinin güvenli dostlarıydı. Köleliği haklı çıkaracak sebepler, Roma İmparatorluğu'nun başında görülebilir: çünkü "geri" bir ırktan olan bir kimse, uygarlığın ortasına getiriliyor, eğitiliyor, bir meslek sahibi yapılıyor ve toplumun faydalı bir üyesi hâline sokuluyordu. "Şükür olsun köle olduğum için" diye bağırır Petronius'un *Satiricon*'undaki bir âzatlı, "beni bu hâle getiren odur."

Köleliğin toplum için ahlâksal bakımdan olduğu gibi iktisadî bakımdan da zararlı olduğu gerçek.

Köle özgürlüğe kavuşabiliyordu, Augustus da âzatlı sınıfın arttığını ve özgür nüfusun azaldığını görüyordu. Fikrince *manumission* (âzat) – böylece sabık köle her mevkîye tâyin olabilecek Romalı bir vatandaş olup çıkıyordu- zararlıydı: böylece yeni bir âzat etme şekli düzenlendi, buna göre sınırlı haklar tanıyarak, köleye bir tecrübe devresi uygulanıyordu. Amacı kölelerin içindeki iyi elemanları toplumun içine kabul ederek toplumu gençleştirmekti, bu kimseler yüksek çevrelerde önemli mevkîlere geçeceklerdi.

Âzatlılar arasında büyük zenginler, kudretleri güçlü olanlar ve adı kötüye çıkmış kimseler vardı İmparatorluğun başında; çoğu hükûmet dairelerinde kâtipliğe kadar yükselmişti, türlü eyâlet işlerinde kullanılıyorlardı. Aslında bir Galyalı olan Licinus Julius Caesar'ın kölesidir; Galya'nın mâliye memuruyken "bir barbar açgözlülüğüyle, Roma'nın vakarından istifâde etmesine rağmen" büyük servet yapmıştı; (Judaea'nın "*Resuller*"in işleri, XXIII, XXIX) Mâliye memuru olan Felix de başka bir âzatlıydı. Narcissus ile Nymphydius'un saraydaki etkisini, yükseliş ve düşüşlerini burada anlatamayız. Ama daha alçak gönüllü âzatlılar, İmparatorluğun ilçelerine değerli yardımlarda bulunuyorlardı; bunlar da köle gibi çalışmış olduğu yerde, sevgi ve etkinlik elde edecek kadar eski muharipler gibi fırsat buluyordu. Âzatlılar âmme işlerine para veriyor, miras bırakıyor ve vakıflarda bulunuyordu. Nero'nun generali Corbulo'nun kızı Domitianus'un kölesi Polycarpus ile Europe, kendi başlarına bir tapınak kurmuşlardı: âzat edildiklerinde ilçeye bir para tutarı verdiler, bundan gelecek faiz, tapınağın bakımında ve Domitianus'un doğum yıldönümlerinde harcanacaktı. Bu cömertlik hikâyeleri bütün eyâletlerde aynıydı. Şehir meclisleri de buna karşılık onlara birtakım ünvanlar ve imtiyazlar veriyordu.

Tabiî bu çeşit toplumsal değişikliklerin tehlikeleri vardır; gösteriş, kaba hareketler, cimrilik, ahlâk bozukluğu, âdilik önlenemezdi; hicivciler, özellikle de Petronius bunları açığa vurur. Yine de "daha yüksek bir kültüre zorla sokma", âzatlı için ve zürriyeti için haklı çıkarılabilmekteydi. Daha

sonraki çağlarda, geçmişinde bir miktar köle kanı olmayan aile hemen hemen yok gibiydi, kişilerin çoğu da aradakileri bir yana bırakarak geçmişini mitolojik bir ataya dayamağa çalışıyordu.

Bu konuyu bırakmadan bir kaç örnek verelim.

Üç satırlık bir kitâbe (Latincenin kısa ifâde tarzı burada görülebilir) Oriens ile akrabaları hakkında şu bilgiyi vermektedir: Saepinum ilçesinin bir kölesiydi ve icrâ organı olarak kullanılıyordu; karısıyla birlikte, ilçenin mahallî büyüklerine ait olan babası L. Saepinius Oriens ile, aynı ilçede yargıçlık etmekte olan kardeşi L. Saepinius Orestes'e bir anıt diktiler. Kitâbenin gösterdiği gibi bunlar birbirlerini herhalde "tanıyorlardı". Baba Oriens doğduktan sonra ve Oriens'in erkek kardeşinin doğumundan önce âzat edilmişti; toplumsal durumlarındaki fark bundan ileri gelmektedir.

Âzatlıların hayatını biraz mübalâğalı da olsa çok canlı anlatan Petronius, kahramanlarının birine şöyle söyletiyor: "Çok kafalı insanlar. Bakın şu öteki divana gömülmüş yatan sekiz binlik biri. Bir hiçti. Daha dün sırtında odun taşırdı. Dediklerine göre –ben şahsen bir şey bilmiyorum, sadece kulağıma öyle çalındı- gulyabanînin takkesini çıkarmış, bir de bakmış bir peri hazinesi. Tanrı armağanlarda bulunuyorsa kimseyi kıskanıyor değilim. Yine de, efendisinin parmak izleri var üstünde, kendini de pek beğenmiş. Kulübeciğinin önüne de bir ilân astı: "Gaius Pompeius Diogenes'ın malı olan bu tavanarası, sahibi başka bir ev satın almış bulunduğundan, 1 Temmuzdan itibaren kiralıktır" diye. Aynı şölende başka biri de eline buz gibi bir milyon para geçirmişti, ama işler pek o kadar iyi gitmemişti, şirket iflâs etti. Yine de işi para getiren cinstendi: cenâze malzemesi satıyordu. Krallar gibi yerdi: masasının altına, birçok kimselerin mahzenindeki şaraptan daha çok şarap dökülüyordu."

Köleler, âzatlılar ve daha bir yoksul, özgür kimseler tarafından kurulan "kulüp"ler hakkında da kısaca birkaç söz söyleyelim. Her türlü mevkîden insan içine alabilecek olan bu kulüpler, dinsel törenlerle sosyal veya "akşam yemeği yenen kulüp"lerin inceliklerini kaynaştırmışlardı, ekseri, -kilise, sosyal kulüp, işçi-loncaları ve cenâze levâzımatı şirketi üyeleri gibi- üyelerin cenâzelerinin kaldırılmasına yardım ediyorlardı. Elimizdeki bol miktardaki zabıtların gösterdiği gibi, Roma'nın "düzen" dehâsı burada da beliriyor. Tâyin edildiğinde yemin eden ve istifâ edince hesap veren memurlar seçiliyordu; yeni üyelerin kuralları okuması ve ücretlerini ödemesi gerekiyordu. Roma hukukunun diliyle, verilen bu kurallar üye kayıt ücreti, aidat, cenâze hâlinde elde edilen istifâdeler, cenâzeye katılacak kimselerin masrafları, "kulüp" akşam yemeklerinde içilecek şarap ve yiyecek cinsleri, şikâyetler ve istenen davranış usûlleri hakkındaki şartları ihtivâ ediyordu. Bunlar önemsiz şeylerse de yine de değerleri vardır.

Bizce önemli olan yanı bunların, insanların birbirleriyle kaynaşmaları için yapılan birer davranış olmasıdır. İmparatorluk çok geniş, bazılarının kavrayamayacağı kadar geniş bir kavramdı. Daha büyük bir bağlılık içinde, ilçe, küçük bir bağlılık örneğiydi, ama bundan da küçük bir topluluk gerekiyordu. Refah içinde olanların başkalarına kapalı olmayan kendi çevreleri vardı; malı-mülkü daha küçük çapta olanlar arasında, ortak menfâatler ve işlerle bağlı kimseler kendi cemiyetlerini yaratıyorlardı. Birey kendi kişiliğini gerçekleştirmek için bir yol istiyordu. Sadece ömrü boyunca da değil. Zengin olsun yoksul olsun kişiler anılarını sonsuzlaştırmak için, ne yapıp yapıp, ya bir vakıfta bulunuyorlar, ya mezar taşı diktiriyorlar, ya da küllerini taşıyacak olan kavanozun üstüne birkaç satır yazdırtıyorlardı. Çoğu kimse daha ölmeden mezarını yaptırıyordu ve bakımı için de bir miktar para bırakıyordu arkasından. "Ben Vitalis (*canlı anlamına gelen isim*)" diye yazıyor Vitalis, kendi ismi üzerinde kelime oyunu yaparak, "daha hayattayken kendime bir mezar yaptırdım, oradan her

geçişimde de şu iki gözümle kendi kitâbemi okuyorum". Hepsi onun gibi yüreği pek kişiler değil. Genellikle ihtiraslı bir umutsuzluk var, elimizde binlercesi olan bu hikâyelerde, tutkuyla bir umut bekleyiş görülmekte. Bazıları açıktan açığa dünyadan öte hayat yok diye bağırıyorlar; bazıları belki de vardır diyorlar; sadece Hıristiyanların kitâbelerinde bir güven vardır. Geçen bölümlerde Roma'ya özel erdemin *pietas* aile sevgi ve bağlarını ifâde ettiğini ve pekiştirdiğini görmüştük. Bazı yazarların bunun devlet tarafından benimsenmesinin sebebini, nüfusu arttırmak ve ordu için asker sağlamak olduğunu ileri sürmüşse de, çocukların bakımını ve eğitimini sağlayan bir kuruluş olan *alimenta*, *pietas*'ın bir örneğidir.

Bazen bir kimse cömertçe davranarak çocuğun yiyeceğini temin ediyor, bülûğ çağına erip de para kazanacak bir duruma gelince de, kendisine bir miktar para hîbe ediyordu. Bu para ilçeye bağışlanan bir sermaye tutarının faiziyle karşılanıyordu. İmparator Nerva, bir başlangıç olarak 5000 İtalyan çocuğunun bakımı için, "devlet" bakım tahsisatı diye buna benzer bir şey kurmuştur. Bu sistem daha sonraki imparatorlar tarafından, özellikle de Trajanus ile Marcus Aurelius ve Septimius Severus tarafından genişletildiyse de, sonradan Diocletianus'un saltanâtı süresinde ortadan kaldırıldı. Kısaca şöyleydi: hazine çiftçilere ödünç para veriyordu; onlar da topraklarından elde ettikleriyle bu parayı ödüyorlardı; ödünç para sermaye değerinin aşağı yukarı onikide birinden daha çok değildi. Çiftçi mahallî ilçeye faiz olarak yüzde beş ödüyordu, ilçe de bu parayı ilçenin çocuklarının bakımı için harcamak zorundaydı. Faiz ödenmediği takdirde, ilçe çiftçiliğe el koyabilirdi. Böylece İmparatorluk hazinesi sermayeden İtalya tarımına yardım ediyordu; çiftçiye para veriliyordu, ama gelişigüzel para ödünç almasına da engel olunuyordu; ilçe tam bir güven üstüne dayanan bir faiz alıyordu; çocukların yiyecek ve giyeceği sağlanıyordu. Kız ve oğlan çocuklar bundan faydalanıyorlardı ama, kız çocukların tahsisatı biraz daha azdı oğlanlarınkine nazaran, ve daha az süre alıyorlardı. Bu sistemin İtalya'nın kırk şehrinde uygulandığını biliyoruz, bunu sivil hizmetin bir dairesi yönetiyordu; devletin paralel olarak hareketine rağmen, kişilerin yine kendi başlarına cömertçe yardım etmekte devam ettiklerini de biliyoruz. İmparatorlar bu teşebbüsten gurur duyuyorlardı. Trajanus'un sikkeleri üstünde *İtalide* vardı. Beneventum'daki Trajanus'un zafer tâkı de, onu dört kadın tarafından selâmlanır göstermektedir, bunların birinin kollarında bebek vardır, biri omuzlarında bir oğlan çocuğu taşır, yanında bir çocuk olan iki Romalı vatandaş daha vardır. Kadınlar tabiî şehirleri temsil ediyorlardı.

Sözü geçen sikkeler konusunda, eski sikkeler bakımından birkaç söz söylemek gerek. Bizim paralarımızdan çok daha ilginçti bunlar, çünkü para tipleri sık sık değişiyordu, üzerindeki yazı ve resimler de zamana uygun olarak yazılıyordu. Böylece imparator halka yeni bir olayın önemini aşılıyor, veya bir tasarı için fikirleri etkiliyor, ya da ülküler üstüne dikkat çekerek belli bir ahlâk davranışını donduruyordu. Nitekim sikkeler tarihsel kanıtlardaki bazı boşlukları kapamak ve bazı kanıtları da doğrulamakla kalmıyor, resmî olmaları bakımından birçok şey açıklıyor. Antoninus Pius, Roma'nın kuruluşunun dokuzyüzüncü yıldönümüne tebasını hazırlamak için, Aeneas'ın İtalya kıyılarına çıkışını gösteren madalyonlar bastırmıştı. Partlılara karşı elde ettikleri zafer ve "yitirilen eski davran

ış biçimleri"nin yeniden kazanılması, Augustus'un bastırdığı altın sikkeler üstünde görülmektedir. İ.S. Kudüs'ün fethi, Trajanus'un Daçya savaşlarında Tuna'yı geçişi, Hadrianus'un eyâlet gezisi, tahttaki imparator tarafından kendi yerine geçecek kimsenin seçilmesi ve bütün dünyaya ilânı, alimenta gibi imparatorluk cömertliğini veya devlet –sanatını gösteren belli bazı eylemler- bütün bunlar sikkelerin üstünde kazılıyordu. Refah alkışlanıyor, ya da çağırılıyordu; bir iç savaştan sonra "Concordia" kelimesi genel barışı ifâde ediyordu, ya da savaşa son verilecek bir ümidi. "Ebedî Roma" bir duâ hâline gelmişti: Barış-getirici, ya da "özgürlüğe kavuşturucu" diye anlatılan İmparator, amaçların ne olduğunu gösterir. Üçüncü yüzyılda, İmparatorların kendilerini belli bir tanrı için yapılan törende, sikke vasıtasıyla göstermeleri, onların durumunda olan seleflerinin politikasını sürdürdüklerini de ifâde ediyordu. Diocletianus Hıristiyan kilisesine saldırırken, sikkelerinin üstünde "Roma halkının *genius*'u" yazılıydı, böylece putperest Roma'nın mistik görevine karşı olan inancı bir kere daha belirtiliyordu.

Bu ciddî konulardan sonra, biraz da, hayatın daha az ciddî taraflarına dönelim. Çocukların eğlenceleri ve oyunları bütün çağlar boyunca, hemen hemen aynı kalmıştır. Bebekler, oyuncak arabalar, oyuncak hayvanlar ve buna benzer başka oyuncaklar vardı. Bir kortda ya da duvara çarptırılarak oynanan top oyunları, raketlerle ve sopalarla oynanılan top oyunları, oğlan çocuklarının eğlenceleri, büyüklerin de jimnastik vasıtasıydı. Taşlarla, cevizlerle, aşıklarla oynarlardı. Zarla oynanan oyunlar, ve karışık kuralları olan birtakım "satranç tahtası" gibi tahtalar üzerinde oynanan oyunlar vardı. O günlerde oynanan oyunların, günümüzdeki çocuklar tarafından oynanan oyunlardan pek farkı olmadığı, ikinci yüzyıl yazarı tarafından anlatılan bir oyunun hikâyesinde görülebilir. Oyun şöyledir: "Çakıllıktan kıyıya vuran dalgaların düzelttiği güzel biçimli bir çakıl taşı alırsınız; çakıl taşını yatay olarak parmaklarınız arasında tutarsınız ve elinizden geldiği kadar yere paralel ve yakın olarak döndürerek fırlatırsınız, ya suyun yüzünde sıçrayarak hızla ileri atılacaktır, ya da dalgaların üstlerine çarparak, bir inecek bir havaya fırlayacaktır. Çakıl taşı en uzağa giden ve en çok sıçratan çocuk kazanır."

Büyüklerin halk eğlenceleri başkadır. "Oyunlar" denen şey genellikle gladyatör gösterileri, yaban hayvanları döğüşü, savaş arabası yarışları ve tiyatro oyunlarını içine alır. İnsanla insan ya da insanla yaban hayvanı güreşlerinin, Etrüsk hâkimiyetinin Roma'ya bıraktığı miras olması muhtemeldir, bununla birlikte bütün Akdeniz bölgesinde, bu gibi spor ve eğlenceler vardı. Bu gösterilerin âdiliğini, hayvanca oluşunu ve dehşetini hafifletecek bir şey olamaz. İnsanlığı ve ahlâkı seven okumuş kimselerin, gelenek ve tutku, bir politikacı ve zafer kazanmış general sıfatıyla, onlardan böyle şeyler beklediği zaman, barbarlığının onları dehşete düşüren eğlenceler tertip etmesi şaşılacak şeydir. Bu eğlencelerin teferruatına girmeye lüzum yok; sadece bunların büyük çapta hazırlandıklarını ve şehir nüfusunun düşünce ve ümitlerinde önemli yer kapladığını söylemek yeter.

Roma hayatının bazı devirlerinde içki işret sofralarının ne dereceye kadar ileri götürüldüğünü söylemek de gerekmez. Aşçıbaşı'ların sanatla çok lezîz ve güzel yemekler hazırlaması, anılarda yaşamasına rağmen tamamıyla unutulmamış olan bir çağda, herhalde daha az tenkide uğrayacaktır. Bazı çevrelerde oburluk almış yürümüştü, sadece Trimalchio gibi âzatlılar çevresinde değil. Beşinci yüzyıl Atinasında, Floransa ve Venedik'in Altın Çağında, ya da Paris ve Londra'nın gözde olduğu zamanlardaki gibi, Roma hayatının da birçok insana baş kaldırtan tarafları vardır. Bir kültürün karakterini hesaplayan bir kimse, hiçbir zaman kötü niteliklerini de gözden kaçırmamalıdır; Romalı karakterinde bir zalimlik, bir şehvete düşkünlük vardı.

Bu arada, imparatorluğun ilk günlerindeki toplumsal, siyasî ve iktisadî değişiklikler içinde, eski

Roma erdemlerine, devlete, aileye, dostlara karşı ödev duygusuna ve ahlâksal davranışlara bağlılığa ne olmuştu? Gözde olan aşırı davranışlara ve bunun getirdiği ahlâk düşüklüğüne rağmen, daha az düzenli ve insanca da olsa, yine de gerçek ve yaygın bir şekilde erdemler yerinde duruyordu. Bu gibi erdemlere daha çok Plinius gibi kimselerin çevresinde bulunan kültürlü kimselerin yaşadığı sayfiye yerlerinde, açık ve doğru sözlü, sağduyulu olmasıyla büyük bir imparator olan İmparator Vespatianus gibi kimselerin çıktığı çiftliklerde, Roma yaşayışının etkisi altında bulunan köylerde ve eyâletlerin sayfiyelerinde göze çarpıyordu. Vespatianus izne çıktığında, değiştirilmeden muhâfaza edilen atalarının Sabine çiftliğine dönerdi. Aralarından çoğunun işleri ve menfâatleri onları başkentle yakından temasa getiriyorduysa da, oradaki aşırılıkların etkisi altında kalmayan birçok kimse anlatılır Plinius'un mektuplarında. Erkekler işleriyle güçleriyle, eviyle, toprağıyla, edebiyatla, belki de her şeyden çok dostlarıyla ilgilenmektedir; kadınlar, karılık ve annelik ödevini yerine getirmekte, edebiyatla ilgilenmekte, kocalarının işlerini izlemekte ve ailesiyle uğraşmaktadır; çocuklar sayfiyedeki sağlık için uygun şartlar altında, sıkıcı bir disiplinden uzak, tabiî bir saygı aşılanarak yetişiyorlardı. Bu durgun ve sağlam hayat; ev ve aile hayatı olup, dostların karşılıklı saygı ve sevgisine dayanmaktaydı. Cicero'nun mektuplarında çağdaş siyasî hayat canlı olarak anlatılır; oysa Plinius'un mektuplarında Plinius'un çağını hemen izleyen "Antonin Çağı"nın tipik bir örneği olan durgun bir toplum hayatı vardır – bu günlük şeylerde büyük ilgi ve zevk duyan biri tarafından çizilmiş bir manzaradır… Plinius'un kendi de âmme vazifesi görmekteydi, mahkemelerde avukatlık yapıyordu, imparatorluk hizmetinin türlü mevkîlerinde çalışmıştı; Trajanus zamanında Bithynia eyâleti vâlisiydi. Onun da birtakım boş tarafları yok değildi, ama bunlar zararsızdı; kendi de dostları da kendilerini tutkuyla edebiyata vermişlerdi; kendi kompozisyonları, söylevleri ve şiirleri üstünde inceden inceye çalışıyorlardı, çünkü edebiyatın ölmekte olduğunu duyduklarından, onu canlı tutmağa çalışıyorlardı. Ama her şeyden çok, bir insanlık duygusuna değer veriyorlardı, görüşlerinin genişliği ve cömertliği aralarındaki ilginin en belirli yanıdır. Plinius'un Fundanus'un kızının ölümü konusunda, bir dostuna yazdığı mektup, bize bir fikir verebilir. "Sana yazıyorum ya şu satırları, içim kan ağlıyor, çünkü dostumuz Fundanus'un küçük kızı öldü. Bu kızdan daha hoş hiçbir şey görmemiştim ömrümde, ondan daha sevimli hiçbir kimse, sadece uzun bir ömür değil, ölümsüzlük yaraşırdı ona. Daha onüçünde bile değildi, ama sanki bir yaşlı kadının oturaklılığı vardı, bir anne vekarı, genç kız tatlılığı ardında, kızlığının utangaç masûmluğu vardı. Nasıl da babasının kollarına atılır kucaklardı onu, kollarını dostlarının boyunlarına sarardı, hem utangaç hem de sevgi dolu olarak. Sütninelerini, öğretmenlerini, mürebbîlerini severdi, onlar da bu sevgiye gerektiği gibi karşılık gösterirlerdi. Ne de akıllıca ve merakla okurdu, oyunlarında ne de tedbirli davranırdı. Son hastalığına ne büyük sabırla, cesâretle dayandı. Doktorlar ne dediyse yaptı; kızkardeşini, babasını avutmağa çalışıyordu; irâdesinin gücüyle, gücü kuvveti giden vücudunu ayakta tutabilmeği başarıyordu. İrâdesi son demine kadar sağlam kaldı, ne hastalığı zayıflattı ne de ölüm korkusu, ki bu bizi daha zor durumlara sokuyor, ahuvah etmekten kendimizi alamıyorduk. Ölümü derin bir acı vesîlesi oldu; öldüğü anki acı anlatılamaz. Nefis bir delikanlıyla nişanlandı, düğün günü tesbit edilmişti, davetiyeler dağıtılmıştı. Bütün neşe acıya döndü. Fundanus'un, düğün için ayırdığı paranın, elbise, inci ve mücevher için ayrılmış paranın, cenâze için gerekli koku, merhem ve günlük için sarfedilmesi için emirler verirken anlatamam bana ne büyük bir darbe olduğunu. Kendi okumuş, düşünür bir kimsedir, bütün hayatını okumaya ve bilimsel araştırmalara adamış bir kimsedir; şimdiyse sık sık duyduğu avutucu kelimeleri, kendisinin de başkalarına söylediği o kelimeleri duymak istemiyor, kafasından her şeyi bir yana atmış, aile sevgisi içine gömülmüş bir durumda. Anlarsın, yitirdiğinin ne olduğunu düşünürsen ona hayran kalırsın hattâ.

Sadece huyunu değil çizgilerini ve ifâdesini babasından almış bir kızdı yitirdiği; babasına öyle benziyordu ki, sanki ta kendisiydi. Bu derin acı üstüne ona yazacak olursan, sakın kendine gel gibisinden haşin şeyler yazayım deme; nazik ve sevgi dolu satırlar yaz. Avuntunu bir süre sonra kabul etmeğe hazır olur. Daha taze olan bir yara, ilkin doktorun temasına karşı çekingen durur, derken alışır o temasa, sonra da arar onu: aynı şekilde iç acısı da tazeyken, her türlü avuntudan kaçınır; derken aramağa başlar, sonunda da nazikçe davranışmışsa bu avuntuya kendini koyuverir."

Plinius bu mektubu karısı Calpurnia'ya yazmaktadır. "Nekâhat devreni geçireceğin Campania'ya seninle birlikte gelmemi önleyen işler, kadar hiçbir iş beni şimdiye kadar sinirlendirmemiştir. Çünkü şu anda seninle birlikte olmak istiyorum özellikle; kendine bakıyor musun, oranın zevklerinden ve güzelliklerinden faydalanıyor musun, gözlerimle görmek istiyorum. Gücün kuvvetin yerine gelmiş de olsa, yokluğun yine içime oturuyor. Çünkü insan birini tutkuyla sevdi mi, bir an için olsun onun hakkında bir şey bilmemek insanı kaygılara salıyor. Ama bu durumda yok oluşun, sağlık durumunun kötü oluşu bende belirsiz, karmakarışık kaygılar uyandırıyor. Kurup duruyorum, kuruntularım da her şeyden korkutuyor beni; insan korktu mu da, korktuğu şeyi düşünmekten kendini alamıyor. Bu yüzden ne olur korkularıma şefkâtle davran, bana her gün bir, hattâ iki mektup gönder. Onları okursam daha az kaygılanırım: okumayı bitirince korkularım yeniden canlanacaktır". Başka bir mektubun sonunda da, şu kelimeler var: "elinden geldiği kadar sık yaz – senden mektup almak zevki büyük bir işkenceyse de."

Bu çeşit mektuplardan – başka örnekler veremiyoruz – bunların çıktığı toplumun yaşayış biçimlerinin ve ülkülerinin neler olduğunu anlamak kolay olsa gerek.

İmparatorların devlet yönetme sanatı, iç ve dış politikası, okumuş ve zenginlerin meydana getirdiği toplum, edebiyat, düşünce, felsefe, türlü dinsel davranış ve törenler, ahlâksal ve mânevî amaçlar ve hayâl kırıklıkları, Roma Hukukunun haşmetli bilgeliği, kadın ve erkeklerin tek tek işledikleri zalimlikler, yaptıkları delilikler, ahlâk düşüklükleri, insancıllığın ve hümanizmanın gelişmesi ve uygarlığın ilerlemesi – bütün bu konularda bu bölüm size tam bir fikir veremez. Ama günümüzde, halk Roma deyince, hemen aklına arena'daki zalimliği getiriyor, çağımızda bu gibi şeyler varsa da, bunların gerçekten var olduğu doğru, ya da imparatorluğun en kötü anlarındaki saray sefâhâtlerini düşünüyor. Roma İmparatorluğu böyle açıklanamaz. Bu ilk iki yüzyılın özetlenmiş manzarasına bakılırsa, biraz hayâl gücünüzü kurcalarsanız konunun ne derece muazzam, göz kamaştırıcı olduğunu tahmin edebilirsiniz.

BÖLÜM V

Romalılar Ne Konularda Yazıyorlardı?

Kimisinin kendi işleriyle, bayramlarla, izinlerle, türlü eğlencelerle ve hattâ madden ve mânen dinlenerek, kimisinin de akşam ziyâfetleriyle, zar veya top oyunlarıyla geçirdiği saatlerde, ben durmadan incelemelerde bulunuyorum.
Kim beni tenkid edebilir bu yüzden, kim bana haklı olarak kızabilir?

CİCERO

Bu bölüm, Lâtin edebiyatı tarihinin genel çizgilerini gösterecek değildir. Sadece Romalı yazarların ve okurlarının, ne gibi konularla ilgilendiğini göstermek amacındadır; örneğin, felsefe gibi bazı konular başka bölümlerde ele alınmıştır.

Söze başlamadan bazı noktalar üstünde durmak gerek. İlkin elimizde bulunan Lâtin edebiyatı dediğimiz şeyin, bütününün küçük bir parçası olduğunu hatırlamalıyız; seve seve okuyacağımız bazı yazarların eserlerinin tümü kaybolmuş, ikinci derecedeki yazarların eserleri günümüze kadar gelebilmiştir. Elimizde kalanlara da şükredelim, ama tarihçi özsellikle eyâletlerdeki iktisadî hayat ve kayıtlar konusunda daha çok teferruat bilmek isterdi; filoloji ile uğraşanlar günlük dil konusunda elinde daha çok örnek olsun isterdi; edebiyatçılarsa, dram ve lirik şiir gibi bazı özel türlerin

gelişmesindeki devamlılığı sağlayacak eserlerin yazarlarının yitmiş olmasını esefle karşılamaktadırlar.

Okuyanların kültür derecesinin ve okur sayısının özetini yapmak kolay değil. Sözünü ettiğimiz kitâbeler, zengin ve yoksul her kimse tarafından meydana getirilmekteydi. Akrabaları okuyabilecek durumda değilse, bir zenaatkârın kitâbe yazdırmasının anlamı yok. Pompei duvarlarına asılı ilânlar, dükkân tabelâları ve genel ilânlar, okuyan bir halkın belirtileridir. Varro, çiftçilik üstündeki eserinde, bütün çiftliklerin okuyabilmesi için, bazı kuralların yazılıp asılmasını öğütlemektedir. Mısır papirüslerinden anlaşıldığına göre, halkın çoğunun okur-yazar olması gerektir; askerler evlerine mektuplar yazardı; birçok ev ile ilgili evrâklar, yazılar vardır elde. Arasıra bir askerin, yazıcının birine mektup yazdırdığı olmuyor değildi, ama bu, 1914-1918 savaşında Fransa'da da görülmüştü; bazen da katakomblarda okuma bilmeyenin anlaması için mezar üstünde bir işaret görülür: Örneğin, Pocella adındaki küçük bir kızın mezarında kabaca yapılmış bir domuz yavrusu resmi vardır. Ama genel olarak okuma-yazma yaygındı.

Kitapçılık almış yürümüştü; tarih, şiir kitapları veya Cicero'nun verdiği en son söylev, eyâletlerde kapış kapış satılıyordu, el yazmaları da dostlar arasında dolaşıp duruyordu. Horatius ile Virgilius'un kitapları okullarda okunuyordu, kitâbelerde, Romalı şairlerden seçilmiş uygun mısralar vardı (bu, kitâbeye yazdıranın ille de, Ovidius'u ya da Virgilius'u okumuş olduğunu göstermez!) Günümüzdeki harflere benzeyen harfler kullanarak dikte alan stenocular, örneğin, Cicero'nun "Catiline'e karşı" söylediği söylev gibi söylevleri yazıyordu; tabiat tarihi üstündeki uzun notlarını yazdırtan baba Plinius gibi, ya da Kitab-ı Mukaddes üstüne açıklamalarını yazdırtan St. Jerome gibi kimseler tarafından stenocular kullanılırdı. Bugün aynı durumda olmayan birçok bölgelerde, o zamanlar daha bir okur-yazar kütlelerin yaşamış olması mümkündür.

Bununla birlikte bundan Lâtinceyle Yunancanın biricik diller olduğunu çıkarmak doğru olmaz. Roma İmparatorluğuna rağmen birtakım yerli diller konuşuluyordu: Afrika'da Hippo piskoposu olan St. Augustine'in, Afrika yüzyıllardır Roma'nın eyâleti olmasına rağmen, Kartaca dilini bilen rahipler tutması gerekmişti.

Lâtin edebiyatı, "en iyi" çağında, Roma'yla, tarihiyle, kuruluşlarıyla ve Yunan ülküleri ve edebiyatıyla uğraşan yüksek kültürlü kimselere hitap ediyordu genel olarak. O zamanlar kitaplar, bugünkünden epey farklı olarak yüksek sesle okunurdu; Lâtin edebiyatını baştanbaşa kaplayan hitâbet niteliğinin, bir bakıma bundan ileri geldiği tahmin edilebilir.

Sonra, İmparatorluk, Roma İmparatorluğu olduğu için, bütün önemli eserlerin Lâtinde yazılmış olduğu sanılmamalıdır. Tersine; Doğu Akdeniz'in dili Yunancaydı, putperest olsun, Hıristiyan olsun, Roma İmparatorluğu boyunca yazılan Lâtin edebiyatı kadar, Yunan edebiyatı da yazılmıştı. Roma tarihini Yunan dilinden yazan birçok tarihçinin eserinden, Roma tarihi üstünde bilgi ediniyoruz; bir de başka edebiyat biçimleri var, örneğin, Lâtin edebiyatında karşıtı olmayan Lukianos'un (İ.S. 125'de doğmuştur) hayâlî hikâyeleri ve konuşmaları. Ama biz bu bölümde sadece Lâtin edebiyatını ele alacağız. Burada da bir ihtarda bulunmak gerekmektedir. Roma'nın Romalısı başkaydı; İspanyol, Afrikalı ya da bir İtalyan asıllı "Romalı" olup, Lâtince yazan kimseler başkaydı. Irkı yüzünden davranış ve duygu bakımından başka kimseler olabilirdi; bu yüzden, söyleyecekleri de başka türlü olurdu; başka ifâde biçimi kullanabileceği gibi, kendi dehâsına uygun olarak Lâtin dilini değiştirebilirdi. Türlü ırk kaynaklarından, türlü nisbetlerde karışmış, ama yine de hep Romalı ve Lâtin olan bir şeyle kaynaşan türlü ifâde biçimleri görülmektedir Lâtin edebiyatında.

Bu kitabın girişinde ana hatları çizilen Romalı karakteri, Lâtin edebiyatının genel özelliklerine

bizi hazırlar. Bir kere çok ciddîdir; aklında fikrinde Roma vardır, geçmişiyle geleceğiyle; insancıl amaçlarla ilgilidir. Bu amaçlar, insanın insana karşı davranışı şeklinde görünür, yani ahlâk kurallarıyla, ya da tarım gibi insanın pratik ihtiyaçlarını karşılamak için faaliyetleri şeklinde. Böylece, ahlâk dersi verme ve öğretme eğilimi güçlüdür; edebiyatın amacı, öğretmekti, Romalının eğitiminin büyük kısmının Lâtin ve Yunan edebiyatı olmasına şaşmamalıdır. Ama bu demek değildir ki, Lâtin edebiyatında, hafiflik, nükte, istihzâ, alay yoktur, insan tutkusunu da gözden kaçırmaz, duygusuz değildir, tabiat güzelliğine sırtını çevirmiş değildir… Yine de Roma edebiyatında romantik unsurlar varsa da, (adına rağmen) romantik şeyler sırf Roma'nın işi değil, sözünü ettiğimiz İtalyan ve eyâlet ifâde şekilleridir aynı zamanda. Roma dehâsı zorla değil, ağırlığıyla üstün gelmiştir; çünkü İtalyan ve eyâletli yazarlar, gönüllü olarak Romalılaşıyorlardı.

Yüksek seviyedeyse, insanların başardıkları, destanlara konu oluyordu. Romalı için, destan, tabiî Roma'nın destanıdır; mukadderâtını gerçekleştirmek için, Romalıları kahramanlıklara sürükleyen bir ilham kaynağıydı Roma. Tarih de aynı seviyededir, çünkü Livius'un tarihi gibi, "Şehrin kuruluşundan başlayan bir tarih" mensur bir destan demektir; Livius'un kahramanı, Roma'dır, tıpkı *Aeneid*'deki gibi, Romalı portreler, gününün adamlarının örnek alması gerektiği tiplerdir. Naevius (İ.Ö. 260 sıralarında doğdu) Roma ile Kartaca arasındaki dev çatışmayı manzum olarak verdi, Ennius (İ.Ö. 239'da doğdu) Roma tarihini bulunduğu güne kadar daha geniş bir çerçeve içinde anlattı; Livius'dan önce büyük bir tarihçi yetişmiştir. Ama destanî şiirde ve bir destan gibi düşünülen tarihte, bütün hepsi, sanki Virgilius ile Livius'un yolunu hazırlamışlardır, onlardan sonra gelenlerin hepsi de bakışlarını geri çevirip, ilhamlarını onlarda aramışlardır; Romalının en asil hareketlerini ve karakterlerini çizmekte büyük ustalık göstermişlerdir, üslûp ve dili de bu amaca göre uygulamışlardır.

Günlük hayatın âhım şâhım bir tarafı yoktu; destanlardaki büyüklük ve kahramanlık, Romalı karakterini etkilemiyordu. Bunu, devlet adamlarının Senato'daki basılmış bulunan konuşmalarından, ya da yarı siyâsî duruşmalarda görebiliriz; onları harekete getiren düşünce ve saikler mektuplarda görülebilir, mektubu yazanın karakteri ve içinde bulunduğu toplumun durumu iyi bir okuyucuya açıktır. Romalılar ahlâk üzerine yazılmış denemeleri çok severlerdi; dostluk, ödev, doğru ve yanlış davranışlar üstüne tartışmalar onu çok ilgilendirirdi. Romalıların ileri götürmüş oldukları bir ortam olan hicivde de, aynı pratik öğütler elde edilebilirdi; Quintilianus'un dediği gibi, başarılarından biri de, bu hiciv alanıydı. Bu yolla insanlar ve davranışları bir yandan yüceltiliyor, bir yandan batırılıyordu: Zâaf, güçsüzlük, kasılmalar, uyuşmazlıklar, Horatius'un hiciv ve mektuplarındaki gibi açığa vuruluyor, ya da ahlâksal bakımdan, öfkesinin her zaman haklı olmadığı, Juvenal'ın saldırılarıyla kırbaç yiyor, gülünç durumlara düşürülüyordu.

Aynı öğretme amacıyla, Varro ve Columella'nın çiftçilik üstüne yazdığı kitaplar gibi, daha başka konularda da, örneğin, ilgili hükûmet dairesinin başı, Frontinus'un Roma'nın su ikmâli üstüne bir inceleme, Vegetius'un "Ordu ve Silâh kullanma" mesleği üzerine yazdığı kitap gibi kitaplarda yazılıyordu. Onlarda dahi ahlâksal unsur eksik değildir. Örneğin, çiftçilik, başarılı olabilmesi için bazı karakter özellikleri gerektireceği gibi, kendi de bu karakter özelliklerini doğurur; işin bu yönü gözden hiç kaçırılmamaktadır.

Soyut felsefî düşünceler, Romalıyı çekmiyordu, kendine hoş gelen ahlâk felsefesini de metafiziğe dayamamıştır. Aynı şekilde tabiî bilimleri de bir bilim olarak göz önüne getirmemiştir, bununla birlikte birtakım gözlemler, ve değerli bilgilerin toplanmasından başka, tıp, baytarlık, botanik v.s. gibi konularda da elkitapları meydana getirmiştir.

Trajediler, komediler yazılıyor ve oynanıyordu; Plautus ile Terentius'un komedileriyle,

Seneca'nın bazı trajedileri, günümüze kadar gelmiş olup, Avrupa dramını büyük çapta etkilemiştir. Ama aslında dram, Roma edebiyatının özel bir türü değildi. Romalı, rol yapmağa karşı olan eğilimini bir türlü alt edememiştir, oynanmak üzere yazılmamış bir dramsa kısır kalır. Puritan'lar gibi, insanın kendi kişiliğinden uzaklaşıp başka birisinin kılığına girmesini hoş karşılamıyorlardı: İnsanın "yer çekimi"ni yok ediyordu. Rol ne kadar başarıyla yapılırsa, duygu o kadar artıyor, ahlâksal dengesizlik de o derece çoğalıyordu; oyunculara da iyi gözle bakılmıyordu.

Elimize gelen Lâtin şiirine bakacak olursak, kişisel duygu ve tutkuya pek yer verilmiş değildir; Vergilius'da, Catullus'da ve Propertius'un eserlerinin bazı yerlerinde, çok güzel örnekler vardır bu alanda. Ama bunlar tamamıyla, Roma edebiyatı örnekleri sayılmaz. Sadece hayâle dayanan edebiyat da – peri hikâyeleri, koyu romantik roman, aya hayâlî ziyaret ya da uzak ülkelere gezi – Roma edebiyatından sayılmaz. Roma'nın zamanında yazan Yunan yazarlarının işidir bu, bununla birlikte Ovidius Lâtince manzum olarak yazdığı *Metamorphoses* adlı eserinde, romantik bir efsâne dünyası yaratıyor; bu eseri yazarken akıcı bir üslûb kullanmıştır.

Özellikle Setonius'un, İmparatorların Hayatları adlı eseriyle, hele Tacitus'un şaheseri, kayın pederi olan "Agricola'nın Hayatı" adlı eseri gibi Roma edebiyatında birçok biografik eser varsa da, büyük çapta bir "Hâtırâlar" türü yoktur. Tabiî, söylevlerde, mektuplarda ve denemelerde insanın kendi hayat hikâyesiyle ilgili birçok şeye rastlanabilir. Mektuplar belli bir süreyi kapsayan bir çeşit günlük yerine geçebilir; Plinius'un, Cicero'nun, Fronto'nun, Marcus Aurelius'un ve Symmachus'un mektuplarında, ekserî günlük önemsiz olaylar, kişisel düşünceler görülür. Ama tam bir biografi elimizde yoktur; putperest edebiyattaysa, St. Augustine'in "İtiraflar" adlı eserinin bir eşine de rastlanmamaktadır tabiî.

Bütün Lâtin edebiyatında bir hitâbet kaygısı vardır, okuyucuların, daha doğrusu dinleyenlerin dikkatini çekmek için bile bile bir parlaklık verilir üslûba. Belâgat ve hitâbet, Helenistik çağda akademilerde ve üniversitelerde öğrenilen şeylerin başında geliyordu; özgürlükleri kısmak gibi bir eğilim göstermeğe başlamış olan siyasî gelişim yüzünden, bu sanat gücünü yitirmişti. Kelimenin en kötü anlamıyla akademik olmuştu, ama yine de özellikle Roma'daki Helen dostu çevrelerde değer veriliyordu. Yüksek eğitimin şartlarından biriydi. Ama Romalıların hitâbeti sevmesinin başka sebepleri de olabilir. Belki de yaradılıştan olan ahlâksal davranışlar üstünde durmaları ve ahlâksal örnekler vermek istemeleridir sebep. Dinleyicinize ahlâksal bir ülküyü kabul ettirmek için telkinde bulunamazsınız, çünkü ülkü denen şey, bir zihin, bir mantık işi değildir. Ancak duygularına hitap ederek, hattâ kabaran bir duygu seliyle onu kandırıncaya kadar, hünerle ve inandırıcı bir şekilde örnekler vererek onu elinize geçirebilirsiniz. Roma edebiyatı akla hitâp etmeyen şeyle pek ilgilenmediğinden, telkinden çok başka, soğuk ve süssüz bir şeye başvuruyordu, yani hitâbete.

Hatiplerin yuvası, siyâsî toplantılarla, mahkemelerdi. Roma büyüdükçe, bu gibi yerlerde varılacak kararlar gittikçe önem kazanıyordu, bu kararlar öyle oldu ki, bütün Akdeniz'in geleceğini tâyin edebilecek seviyeye yükseldi. Sahne, İmparatorluk Roma'sıydı; sorumluluğunun ciddîyetini kavrayan devlet adamı veya avukat, haklı olarak dâvâsını iyi belirtmek istiyor ve kullanılan dilin uygun olmasına bakıyordu. Böylece, sonradan âmme işlerinde çalışması beklenen erkek çocuklara hitabet öğretiliyordu; eğitimle ve geleneğin gelişmesiyle, bir derece Lâtin edebiyatını etkilemiştir.

Bu kısa özetten anlaşılacağı gibi, Lâtin edebiyatı, tatsız tuzsuz bir edebiyattı: Edebiyattan anlayan bir okurun hiç de hoşuna gitmese, haklıdır. Romalının kendine rağmen, değişik cepheleri olduğunu, ilginç ve hoş yanları olduğunu belirten özellikleri – Virgilius'un yumuşaklılığı, acıma duygusu, dramatik önemi, Horatius'un Ode'larının nefîs zenaatkârlığı, dokunulamayacak kadar inceliği,

Ovidius'un akıcı üslûbu, Lucretius'un tutkusu, Catullus'un kendini tabiî bir şekilde anlatışı – içine almamaktadır. Romalının kır hayatına karşı olan sevgisini, üzgün ve keyifli anlarını, dostlar arasındaki mektuplarda görülen sevgi, oğlun babaya karşı aşkı ve müteşekkirliği, edebiyata karşı büyük ilgi gibi şeyleri de içine almamaktadır. "Humanite" (insanlık) ve "Klâsik bilimler", aslında Roma'dan çıkmıştır; Lâtin edebiyatıysa çeşitli ama, disiplinli bir humanite yansıtmaktadır.

Bir dilin niteliğini o dili bilmeyen bir kimseye anlatmak imkânsızdır; yine de okuyucu pek yanlış olmayan bir fikir edinmek ister. Lâtinler, nesneleri somut biçimde görürler; soyutlamalardan çok, gözle görünen resimler isterler, dinleyicisine göstermek istediği resmin düzeni üstünde dururlar. Lâtincenin gramatik düzeninin "özne, tümleç, fiil" sırasını izlemesi bizi şaşırtır. Romalı dinleyici, ilkin özneyle tümleci duymak, sonra bunların arasındaki bağı anlamayı isterdi. Soyut şeyleri anlatan kelimeler bizim dilimizdekinden çok daha azdır; anlamın ağırlığı fiil üstüne dayanmaktadır. Mantıken karşıt olan fikirlerin dengesinde, Lâtince kuvvetli tezatlar yapmaya bayılır. Dil; kısa, vecize halinde yazılıp, kitâbeler için uygun olabileceği gibi, tam bir açıklıkla uzun cümlelerle de yazılabilir. Fikirleri mantıkî düzenle vererek elde eder açıklığını, ya da olayların yer aldığı zamana göre düzenler cümleyi, bu iki düzen, aslında aynı şeydir; böylece bir sebebin beyânı, sebebin neticesinin beyânından önce gelir. Hatiplerin ağız doldurucu cümleleri kolayca sonuca varır; en basit kelimelerden yapılmış olan, en basit cümleler de tabiîdir. Yunancada kelimeler kolayca biraraya gelerek, güzel ifâdelikulağa hoş gelen birleşik kelimeler meydana getirebilir; Lâtincenin böyle bir ustalığı, hüneri yoktur. Adî ve bayağı olan bir şey yakışık almayan bir güzelliğe bürünür; birkaç kelimeyle büyük bir vecize söyleyebilir, çoğu zaman Lâtincenin söylediği şeyi daha iyi söylemek imkânsızdır. Kelime sayısı bakımından, birleşik kelimeleri bol olan Yunancadan daha yoksuldur; ama kelimeleri hiçbir dolambaçlı sözün ifâde edemeyeceği fikir çağırışımı yapabilir. Lâtincede, Yunancadaki gibi kısa heceli kelimeler yoktur; oynak altı tef'ileli Yunan mısraı karşısında, Lâtincenin oturaklılığı vardır. Lâtincenin esnekliği, bütün çağlar boyunca türlü alanlarda kullanılmasını sağlamıştır; dinsel türkülerde, Hıristiyanlıkta, tabiî bilimler ve felsefe üstünde olan bilimsel kitaplarda, risâlelerde, muhaberede, saçma şiirlerde, gazetelerde, papalık tamimlerinde ve öğrenimin, sosyal ilişkilerin ve uygarlık hayatının bütün amaçlarında. Kelime ve fikir halinde Avrupa dillerinde bizzat yaşadığı da herkesçe bilinir.

Ama bir edebiyatı anlatmak güçtür: Çevrilerle bir edebiyatın özellikleri pek verilemez: Kısa seçmelerse, görünüşünü büsbütün değiştirebilir. Bununla birlikte, bu bölümde anlatılan bir iki noktanın aydınlatılması için dört parça almış bulunuyoruz.

Birinci parça, Virgilius'un Aeneid'inin dördüncü kitabından alınmıştır. Dido, Aeneas'ın, vaat edilen toprağa erişmesi ödevi yüzünden kendisini bırakacağını anlar. Acısı ve gururu onu çılgına döndürür. Tanrıların habercisi Merkür, Aeneas'a düşünde, gemilerle arkadaşlarının kurtulmasını istiyorsa, Kartaca'yı tan ağarırken terk etmesi gerektiğini ihtar eder; çünkü Dido'nun niyeti bunları yoketmektir.

"Derken, Aeneas bu birden karşısına çıkan hayâletten ürkerek uyanıp tayfalarına acele etmesini söyledi. "Uyanın arkadaşlar, küreklere geçin! Çabuk yelkenleri açın. Ulu gökten gelen bir tanrı çabuk kaçmamızı, halatlarımızı koparmamızı buyuruyor. Seni izliyoruz, gökteki kutlu kişi, her kimsen buyruğuna boyun eğiyoruz. Ne olur bize iyi davran, güzel havada seyredelim." Böyle konuşurken, yıldırım gibi kılıcını kınından çekip, keskin yüzüyle palamara indirdi. Aynı hava herkesi sardı, birden; çılgın bir koşuşma ve atılış içinde kıyıdan ayrıldılar; deniz donanmalarının altında gizlendi; köpükleri kuvvetle iki yana sıçratarak mavi suyu süpürmeğe başladı.

“Tan ağardı derken, Tithonus’un safran yatağını bırakıp parlaklığını bir kez daha dünyaya yaydı; kraliçe, gözcü kulesinden ağaran ilk ışınla, yelken açmış donanmayı ve kıyı ve limandaki kürekçilerin gitmiş olduğunu görünce, güzel elini üç dört kere o güzel göğsüne indirdi ve sarı saçlarını yolmağa başladı. “Tanrım!” diye bağırdı, “Gidiyor ha? Yabancı biri ülkemizle alay ediyor ha? Ne duruyor bizimkiler, niçin gemilerimizi suya indirmiyor? Koşun, acele ateş getirin, silâhlarınızı kuşanın, kürekleri takın! Neler diyorum? Nerdeyim ben? Çıldırıyor muyum ne? Yazık, Dido, kötülük sarıyor benliğini; bir zamanlar tacın elinden gittiğinde sana yaraşan. Çevresinde evinin atalardan kalma tanrılarını taşıdığı söylenen kimsenin inancına ve, eline, yılların yıprattığı bir babayı sırtında taşıyana dikkat edin derler! Vücudunu paramparça edip dalgalara atamaz mıydım? Kılıcımla arkadaşlarını ve sevgili Ascanius’u kılıçtan geçirip, babasının sofrasına o etten sunamaz mıydım? Ama muharebenin sonu belli değildi. Belli olsun olmasın, bu acı içinde korkacak neyim var ki? Ordugâhına ateşlerle saldırır, güvertelerini ateşe verirdim, babasını da oğlunu da, soyunu sopunu ortadan kaldırır, kendimi de üstlerine tutar atardım. Dünyanın bütün işlerine ateş saçan Güneş, bu acılarımın aracısı ve tanığı Juno, şehirlerin kavşaklarında yardıma çağrılan Hecate ve siz ölmekte olan birinin, Elissa’nın tanrıları, öc alıcı kardeşleri, duyun beni şimdi; âdil tanrısallığınızı acılarıma yöneltin ve duâlarımıza kulak verin! Lânetlendiğim kişi, donanmasıyla limana varıp karaya çıkacaksa, Jüpiter’in buyruğu böyle istiyorsa, buysa kaderi – yiğit ve baştan aşağı silâhlı bir ordu onu mahvetsin, sınırlarından dışarı atılsın, oğlu Julius’dan ayrı düşsün, yardıma muhtaç olsun, çevresindekilerin daha eceli gelmeden bir bir öldüklerini görsün; zor barış şartlarını kabul etmek zorunda kaldığı zaman da, ülkesinde rahat edemesin, ışığından faydalanamasın; günü gelmeden ölsün ve topraklarına gömülmeden çürüsün. Budur duâm; bunun böyle olması için kanımı son damlasına kadar vermeğe hazırım. Sonra, ey Tyr sâkinleri, bütün gelecekteki tohumunu nefretle anın; böylece küllerimizin âdil mükâfatını vermiş olacaksınız. Uluslar arasında merhamet veya muahede yer almasın. Biz toprak olduğumuzda da, kılıç ve meşâleyle Çanakkaleli sakinlerden öc alacak biri çıksın. Güç bulduğumuz her an kıyılarımızla kıyıları, sularımızla suları arasında kılıç kılıca döğüşmeye çağırıyorum; muharebeler torunları tarafından da sürdürülsün.”

İkinci parça, Tacitus’un *Tarihler* adlı eserinden alınmıştır. Bu, İ.S. 69-96 devrinin karakterini çizmeden önce, kaleme aldığı bölümdür. Tacitus, İmparatorluktan nefret ediyordu, onda doğru yoldan ayrılmış Romalılara Tanrılar tarafından verilen bir cezâ görüyordu.

“Ele alacağım konu, birtakım önemli olaylarla, vahşî ve kanlı muharebelerle ilgili: Muahedelerinin bile dehşet ve cürümle dolu olduğu iç savaşları içine alan bir korkunç devir: Bütün kitap, trajik olaylarla dolu, sırasıyla dört prens’in ölümünü, üç iç savaş, yabancı düşmanlarla karşılaşılan birçok savaş, bazen hem içte, hem dışta birden savaşlar; Doğuda refah varken, Batıda felâketler; İlirya’nın işkenceler içinde kıvranması, Galyalıların her ikisinin de başkaldırmak üzere oluşu; Britanya’nın fethi ve fethedilir edilmez elden gitmesi; Sarmatyalılarla Suevyalıların Roma’ya karşı birleşişi; Daçya’nın birbirini kovalayan zafer ve yenilgilerle ün salması; ve en sonunda kendini Nero diye ilân eden birinin sancağı altında, savaş alanının Partlılar tarafından ele geçirilişi. Eser boyunca İtalya’nın başına gelen felâketleri göreceğiz, yeni açılan yaralar olacağı gibi, zamanın kapamış olduğu yaraların yeniden deşilip kanamasını göreceğiz; düşmanların yağma ettiği, depremlerin yerle bir ettiği şehirler ve mümbit Campania ülkesinin bir çöl hâline gelmesi; Roma’nın yangınla kül olması; eski ve en çok sayılan tapınaklarda dumanların tütmesi; başı dönmüş vatandaşların elleriyle Kapitol’ün ateşe verilmesi; dinin kutsal törenlerine saldırma; sınırsız bir fuhuş; çevredeki adaların sürgünlerle dolmaları; taşların, kayaların, çöllerin gizli cinayetlerin kanına

bulanması, Roma'nın bir dehşet sahnesi arzetmesi; soy asilliğinin ve servet şâşâasının temsilcileri kimselerin yokedildiği, büyük mevkiler için yaratılmış zekâları olan ama, alçakgönüllülüklerinden kabul etmemiş bulunan kimselerin istisnasız altedildiği; fesatçıların suçunun ve ahlâksızlıklarının ücretinin menfûr olduğu; rahipler sınıfının, konsüllük sınıfının, eyâletler hükûmetinin ve hattâ prensin kabinesinin sanki kendi haklarıymış gibi, şu mel'ûn ırkı ele geçirmesi, kutsal bir şeyin, yırtıcılığın kurbanı olmayan bir şeyin kalmadığı; kölelerin ayartıldığı, ya da kendi kötülüklerinden efendilerine başkaldırdığı; âzatlıların efendilerine karşı gelmeleri; ve düşmanı olmayan bir kimsenin bir dostun ihânetine kurban gittiği bir Roma sahnesidir bu.

"Yine de bu acıklı, âmme ahlâkından yoksun devirde dahi birkaç hakikat ve şeref örneği görebiliriz. Anneler oğullarıyla birlikte gönüllü olarak sürgüne gidiyordu; karılar kocalarının peşinden kendilerini kaderlerine bırakıyorlardı; bahtsız akrabaları uğruna kendilerini fedâ eden kimseler vardı; babalarını savunan oğullar; zorluk içinde olan köleler vardı, efendilerine bağlı kalan baskının altında sefâlete ve açlığa düşen ileri gelen, ümitlerini kaybetmeksizin ayakta duran vatandaşlar vardı. Öyleleri de vardı ki, son nefeslerine kadar savunmuş ve eski antikite zamanlarının kahramanlarından aşağı kalan bir yanları olmamak şartıyla ölmüşlerdi. İnsanlar arasındaki ilişkilerde sık sık görülen bu felâketlerden başka, yeryüzünde ucubeler belirdiği, göklerden işaretler belirdiği, korkunç îkazlar getiren gökgürültüleri, bazıları hayırlı ama, çoğu dehşet verici kehânetler, bazen da belirsiz, karanlık iki anlamlı, ekserî doğrudan doğruya ve açık belirtiler de vardı. Kısacası, hiçbir zaman tanrılar, bu denli kendilerini belirtmemişler ve orduların ortadan kaldırılmasıyla İmparatorluğu koruyacaklarına, suç işlemiş bulunan bir halktan öç almak istemişlerdir."

Horatius'un Roma'da gezerken bir "baş belâsının" nasıl kendine refâkât etmek için ısrar ettiğini ve saldırıya uğradığını, şu *Hicivler*'inden alınan parçada görebiliriz. Juvenal'ın hicivleri, daha da yakıcıdır, ama çağdaş birtakım şeylere atıflarda bulunduğundan, burada sözünün edilmesi kolay olmaz:

Kutsal yolda giderken bir gün
Kafam bir şeyle meşgul, (her zamanki gibi)
Biri çıkıverdi karşıma, adını bilmediğim –
"Sevgili dostum, nasılsın?"
Elimi tuttu – "İyiyim, teşekkür ederim: Sen de
iyisindir inşallah."

Yanımda yürümeğe başladı derken,
Sözü kısa keseyim diye "bir emrin mi var?"
diye bağırdım.

"Tanımadın mı yahu beni: Ben eskilerdenim."
"Öyle mi efendim, o halde buyrun emredin."
Beni bıraksın diye, ne yapayım.
Bir hızlandım, bir yavaşladım, bir durdum.
Alnımdan ter şıpır şıpır damlaya görsün,
Arasıra da koştum kölemin kulağına bir şey
fısıldamak için.

Bizim ahbap yanımsıra tırıs gidiyordu,
Yok şehirmiş, yok caddeymiş konuşup duruyordu.
"Ah Bolanus, sendeki kafa bende olsaydı şimdi"

diye bağırdım.

Bir şey söylediğimi görünce, "Ya, demek öyle,
Benden kurtulmak istiyorsun.
Boşuna oysa: Ben insanı kolay kolay bırakmam,
Yolculuğunun sonuna dek yanındayım senin."
"Böyle dolambaçlı yollara lüzum yok,
Niyetim tanımadığım birini ziyaret.
Zavallı evinde ağrılar sancılar içinde, uzak buradan,
Köprünün ötesinde, Caesar'ın bahçelerinin olduğu

yerde."

"Ziyanı yok: Yapacak şeyim yok başka;
Geziyorum sadece, birlikte yürüyelim öyleyse."
Kulaklarım düştü, nasıl ki eşek
Ağır bir yük altında, kızıp indirirse kulaklarını.
"Yanılmıyorsam" diye başladı sözüne, "sana karşı

dostluk duygum

Viscus ve Varius'unkinden hiç de az değil:
Benden daha hızlı mısra yazan,
Bir ezgi duydu mu, benden çevik oynayan

yoktur kimse.

Türkü söylemeye gelince, "İşte en güçlü yanım o:
Yemin sana Tigellius bile gıpta ederdi bana."
Soluk almak için durdu: Duraklayarak söze

karıştım:

"Anneniz var mı sizin? Hayatınız için kaygılanacak
Bir akraba, bir yakın?" "Kimse yok: Kurudu soyum:
Hepsini bir bir gömdüm."
Ne mutlu onlar (Düşüncelere daldım.)
Hayatın bitmez gevezeliğinden sonra uyuyanlar!
Şimdi benim sıram: Haydi al götür beni: Çünkü
Çoktandır korktuğum geldi çattı başıma.
Kaçınılmaz kaderimin türküsünü bir Sabinli

kocakarı çağırmıştı

Ben beşikteyken daha, hayata doğmaktayken:
"Ne kılıç, ne zehirdir onun kaderi,
Ne nikris illeti, ne zatülcenp, ne verem:
Geveze bir dil getirecektir onun sonunu:
Ölüm'den kaçmak istiyorsa, gevezelerden

sakınsın."

En sonra da damadı Tacitus tarafından yazılan, Britanya vâlisi, Agricola'nın hayatının son bölümünden bir parça alalım:

"Âdil kişinin rûhu için bir köşe varsa, bilgenin ileri sürdüğü gibi büyük rûhların vücutla birlikte yok olmadığı doğruysa, sükûn içinde yatasın! Boş nedâmetler ve yakışık almaz bir yasla boşuna vakit

geçireceğimize, huzurunda ah'u-vah etmenin bir günah olacağı erdemlerinin seyrine bizi çağır. Seni daha güzel övelim – sana karşı olan hayranlığımızla, sonsuz övgülerimizle, hattâ gücümüz yeterse, senin izinden giderek. Seninkinin yanında olabilecek rûhlar için en büyük şeref budur, budur gösterilecek en büyük sevgi. Kızınız ve dul karınız. Yaptıkları ve ettikleri üstünde uzun uzun düşünerek ve mânevî varlığını maddî varlığından daha çok severek, bir baba ve kocanın hâtırâsını, saygıyla anmalıdırlar. Mermer veya tunç heykelleri yasak ediyor değilim, ama insan yüzünün resmi, yüzün kendisi gibi yok olmağa mahkûmdur, oysa rûhun özü sonsuzdur, yabancı birinin ustalığıyla yakalanıp ifâde edilemez hiçbir zaman, ancak insan, kendi varlığıyla mümkün kılar bunu. Sevgimizi ve hayranlığımızı çeken Agricola'daki her şey ünlü tarihlerde, sonsuz çağlar boyunca insanların kalbinde yaşayacaktır. Eski zamanların birçok büyük adamı unutulup gidecektir, adı da sanı da kaybolacaktır. Agricola'nın hikâyesi geleceğe aktarılmıştır, bununla yaşayacaktır."

BÖLÜM VI

Roma'nın Pratik Dehâsı

En ileri gelenlerimiz, davranışı söze tercih etmişlerdir.

SALLUST

İmparatorluğun dışındakiler, ancak, o da varsa,
bulamayacakları nimetler için acınacak durumdadırlar.
Bütün başkalarından daha iyi bir şekilde, toprak her şeyin anası ve herkesin ortak
babasıdır diyen evrensel atasözünü
gerçekleştirdiniz. Yunanlı olsun, barbar olsun,
ister malıyla, ister malsız, bir vatandan bir başkasına
gidiyormuş gibi dilediği yere gidebilir. Kilikya kapılarında, Mısır'a giden Arabistan'ın
dar çöllerinde, yol vermez dağlarda,
aşılmaz ırmaklarda, konuksever davranmayan oymaklarda hiçbir şey yoktur korkulacak:
Güven için Romalı, ya da
vatandaşlarımızdan biri olması yeter.
Dünya, herkesin malıdır diyen Homeros'un vecizesini
gerçekleştirdiniz doğrusu; bütün dünyayı arşınladınız;
ırmaklar üstüne bir sürü köprüler kurdunuz, araçlar için dağları oyup düz yollar
yaptınız, çiftliklerle doldurdunuz ve
kanun ve düzen içinde ihtiyaçları gidererek hayatı

kolaylaştırdınız. Her yerde cimnastikhâneler, çeşmeler, geçitler, tapınaklar, fabrikalar, okullar var; tabiri caizse, başlangıcından beri hasta olan dünya, artık iyileşti denebilir…
Şehirler şâşaa ve güzellik içinde parlıyor, bütün dünya da bir bahçe gibi düzenli.

Aelius ARİSTİDES (I.S. II. yy.)

Roma'nın eğlenceleri konusunda bazı şeyler söylenmişti; ve bu eğlencelerde kaba bir taraf olduğu belirtilmişti. Ama Romalıyı aslında tatmin eden kaynak, *genius*'unun niteliğinden ileri geliyordu ki, bunun başlıca özelliğiyse, pratiklikti. Romalı insan ve nesnelerin pratikte yönetilmesinden kendine özel karakterini belli eden tuhaf bir zevk duyuyordu. İnsanların yönetimi konusunda, İmparatorluğun gelişmesi ve teşkilâtlanmasında epey şey gördük; şimdi de nenselerin yönetilmesi konusunda birkaç söz söylemek gerek.

Romalı, vatanına âşıktı, toprak sahibi olmağa bayılırdı, elden gitmemesi için de her türlü şeye göğüs gererdi. Mülkiyetten ve üretmeden zevk alırdı. İmparatorluğun sonuna doğru yazılmış olmasına rağmen, Claudianus'un şu şiiri Lâtin edebiyatındaki genel duyguyu iyi ifâde eder:

Ne mutlu ona ki memleketinin ürünüyle yetinir,
Babadan kalma kendi topraklarında yaşar,
Geçmiş hayatının zevkle seyrine dalar,
Baba evi gençliğini de görmüştür, yaşlılığını da;
Uzun macerâlarını anlatırken
Emeklediği yerde şimdi bir bastonla durmaktadır;
Çiftliğinden kaçıp gitmek gelmemiştir aklına,
Yabancı gök altında yeni derelerden içmemiştir;
Tüccar değildir, para peşinde koşan,
Gürleyen denizi kırbaçlayan fırtınalar ürkütmez
onu;

Savaşa çağrıdan korkacak asker değildir o,
Ne de gürültülü mahkemelerde bulunacak
avukatlardan.

İşten anlamaz, dünya tanımaz onu,
Bitişikteki şehre ayak basmamıştır.
Bir var ki daha güzel manzaralar verilmiştir ona,
Güzel çiçekli tarlalar, yıldız kakmalı bir gök.
Konsüllerinin değişmesi onu ilgilendirmez,
Değişen konsüller değil, ürünlerdir onu
ilgilendiren;

Olgunlaştıran güzler yığınla elma verir,
İlkbahar da güzel çiçekler.
Günün ilk ışığını gören çiftliği
Son ışığın kayboluşunu da görür.
Geçen saatleri dikilmiş sütûnlar gösterir,
Bunlardır ona zaman ve zemini gösteren.

Şu ilerdeki koca meşeyi küçük bir dalken
görmüştür,
Bütün koruluk hâtırâsındadır.
Verona'nın duvarları Hindistan kadar uzaktır ona,
Benacus onun için Basra körfezidir
Bir var ki, sıhhati ömrünü üç misli uzatır,
Torunlar güçlü kuvvetli ihtiyarı selâmlar,
Bırakın başkaları gezip dursun liman liman
Alacakları zevk daha azdır, yapacakları iş daha çok.

Doğrusuna bakılırsa, bütün Romalılar bu ülküyle davranacak olsalardı, Roma İmparatorluğu diye bir şey olmazdı. Bununla birlikte, toprak aşkı çok ileri gitmişti. Terhis olan asker, küçük toprağını hemen geri istiyordu; Horatius'un küçük çiftliğine karşı gösterdiği sevgi, candandır. Zenginlerin sayfiye evleri satın almaları sadece bir yatırım, bir gösteriş, ya da şehrin gürültüsünden kaçmak için değildi. İtalya'nın toprak aşkını gerçekten belirten şair – öyle bir aşk ki bu, emeğinden elde edeceği mükâfat ve zevkin yanında, toprağın kendisinin zorla kabul ettireceği kaçınılmaz bir işçilik esâretini bile bile benimsetiyordu ona – *Georgics*'lerini İmparatorluğun başlarında yazan Virgilius'tur. *Georgics*'lerin ikincisinde toprağı öven ünlü bir parça vardır. Ne mutludur çiftçi – bir bilseydi. Şehrin resmiyetinden, toplumsal formalitelerden, güzel yapıların lüksünden ve iyice işlenmiş mobilyalardan uzaktır o, onun kaderi, açık havanın verdiği sükûn, gerçek basitlik ve özgürlük, çiftliğin, ormanın hayvanları, basit bir köylü dîni, ihtiyarlara gösterilen saygı ve topraktan ayrılmadan adâletin son kalıntılarıdır. Virgilius'un ilk dileği, tabiat kanunlarını, bunların işleyişini güneş, yıldızlar ve gel-gitlerin nasıl olduğunu öğrenmekti; bunları kontrol altına alamadığı takdirde, ikinci dileği de tabiatın içinde yaşamaktı, dereler, ormanlar ve kır tanrıları içinde, siyâsete, düşüp yükselen krallıklara kulak asmadan, mahkemelerdeki kavgalardan, tutku çatışmalarından, insan sürüsünün alkışlarından ve başaramayanı bekleyen sürgünlükten uzaktı. Yaşanmağa değer bir hayat veren, oğulları torunları büyüten, ürünü çoğaltan, hayvan yetiştiren, şarap veren topraktır, gerçek aile hayatı budur işte, iyilik, neş'e; babadan oğula geçer. Eski Romalılar bu hayat tarzına göre yetiştiriliyordu, Roma işte bununla dünyadaki en şerefli şeyi başarmıştır.

Aynı şiirde yine tanınmış bir parça vardır, İtalya'yı över bu parça. İtalya'yla, İran, Arabistan, ya da herhangi bir doğu memleketi zenginlikte boy ölçüşemez. Uzak geçmişin, mitolojik şâşaasından uzak olduğu gerçektir, ama ürünleri boldur, asmaları ve zeytin ağaçları meyvelerle yüklüdür, sürüleri durmadan çoğalır; devamlı bir ilkbahar içindedir, yılda iki hasat alınır, zararlı hayvan ve bitkiler nedir bilinmez. Derken, Virgilius'ta birden gerçek Romalı çıkar ortaya. Romalı memleket toprağını nice severse sevsin – bunu aklından çıkardığı da yoktu pek – uygarlığın ve Roma'nın dünyadaki esas işinin şehirde olduğunu biliyordu. Parça şöyle devam ediyor: "Güzel şehirleri, insan elinin işlerini, dik yamaçlara oturtulmuş kasabaları, kadîm duvarların altından ırmakların aktığını, düşünün bir. Toprağı her iki yanından yıkayan denizleri, gölleri, büyük Lago di Como'yu, Okyanusun gürültülü sesiyle kabaran Lago di Garda'yı – limanları, dalgaların gürültüyle dövdüğü dalgakıranla teçhiz olmuş Lucrine limanını, düşünün… Bu topraktır sağlam insan ırkı yetiştiren, Marsileri, Sabellianları, kısa mızraklarıyla Volscianları; Decii, Marius, Büyük Camillus, savaşta ömrü geçmiş Sciopiones gibi adamları yetiştiren bu topraktır, ve seni ey büyük Caesar (Augustus), ki şimdi Asya'nın en uzak kıyılarında zaferden zafere koşuyorsun, Roma'nın saf saf dizilmiş dağlarından savaşa yakışmaz Hintlileri püskürtüyorsun." Bundan sonra bir özetlemeyle sona ermektedir: Roma, toprağıyla,

oğullarıyla büyüktü; Virgilius'un ödevi de, bu oğullar tarafından kurulmuş şehirlerde İtalyan tarlalarını yücelten bir türkü söylemekti – Hesiod da bir zamanlar Yunanlılara aynı şekilde hitâp etmemiş miydi? "Selâm sana, hasatlar anası, Satürn'ün toprağı, insanların büyük annesi, eski zamanlardan beri şânın, şerefin olan çiftçilik sanatının türlü yönlerini, seni yüceltmek için saymağa çalışacağım; o kutsal kaynakların mühürünü yılmadan açacağım ve Roma şehirlerinden Hesiod'un Yunanlılara söylediği türküyü söyleyeceğim." Romalılar şehrin organik hayatını, uygarlığın başlıca âleti olarak görürlerdi; ama köy hayatını da unutmamışlardır, - bu hayatın zevklerini, çalışmağa zorlamasını, idaresini, bir ulusun çocuklarının anası gibi önemli bir rolü olduğunu biliyorlardı.

İmparatorluk içindeki şehir ve kasabaların çoğalmasında, Roma tuhaf bir şekilde doğrudan doğruya ve pratik bir yöntemle davranmıştır. Eyâletlerinin çoğunda şehir-hayatı zaten vardı: Bu teşvik konusu olmuş ve çoğu zaman şehirler yeniden düzenlenmiş ve yapılmıştır. Britanya'da, Romalılar gelmeden şehir diye bir şey yoktu; evler yüksek topraklar üstünde kurulmuş olup, ekserî komşu oymaklara karşı savunma amacıyla yapılmıştı. Bir iki yüzyıl içinde vâdilerde kasaba ve şehirler kurulmuş ve Roma hayat tarzı buralara getirilmeğe çalışılmıştır. Ama Britanyalının bu hoşuna gitmediğinden, bu kuruluşlar gelişmemiştir; halk, hayatlarını ormanlarda ve açık havada yaşamayı tercih ettiklerinden, bu kasabalar terkedilmiştir, çevredeki memleket için aracı ve zenaatkâr olarak çalışmak istememişlerdir. Pek incelmiş bir durumda Roma uygarlığı, kendi kendine yetinebilen büyük "villâ" veya köşklere çekilmiş bir şekilde sayfiyeye yayılmıştır. Avrupa'dakinin tersine, Britanya'da şehir ve kasaba yaratma politikası geçmemiştir.

Romalılar bir kasaba veya şehir kurarken, belirli bir plân üzerine hareket ederlerdi. Arâzi mühendisinin bir dikaçı çizmesine yardım eden, basit bir âlet parçasıyla birbirlerini doksan derece kesen iki geniş cadde çizilirdi. Başlangıç noktası olan buradan dikdörtgen parseller yapılırdı; belli aralarla, belli genişliklerde cadde yeri bırakılırdı. "İnşâat sınırı", binaların yüksekliği hakkında kanunlar ve belli saatlerde trafik tıkanmasına karşı kurallar vardı. Orta yerde âmme binaları, bürolar, toplanmalar ve duruşmaların yer aldığı bir halkevi, ya da dikdörtgen bir salon vardı, bazen kütüphane de olurdu, tapınak eksik olmazdı, bir de sütûnlu Forum'un açık meydanı bulunurdu. Dükkânlar genel olarak belli mahallerde olurdu, aynı işle uğraşan dükkânlar, aynı yerde toplanırdı. Şehrin giriş yerlerindeki anıt gibi yükselen kemerler üstünde heykeltraşlık eserleri, heykeller vardı, bazen, iki yolun birleştiği kavşakta dört yollu kemerler vardı. Küçük kasabalarda bile hamamlar, tiyatrolar ve amfitiyatrolar vardı.

Şehirlere yer altı kanalıyla veya su yollarıyla bol miktarda su gelirdi; depo sarnıçlardan, kurşun borularla evlere dağılırdı. Hepsi birden 424 Km. tutan 14 su yolu Roma'nın su ihtiyacını karşılardı, nüfus başına günde aşağı yukarı 125 litre su düşerdi. Eyâletlerin birçok bölgelerinde bugünkünden daha çok su vardı; Roma, su yollarının bazıları hâlâ kullanılmaktadır. Nîmes'e yakın tanınmış Pont du Gard, o yere kadar yer altı kanalları içinde olan suyu, Gard vâdisinden geçirir; bu birbiri üstüne sıra sıra dizilmiş üç kemerden mürekkep olup, en yüksek noktası 48 metredir. Kartaca'ya su temin eden, şimdi de ayakta duran su yolu 150 Km. uzunluğundaydı; bunun bir kısmı yer altı tünellerinde, bir kısmıysa dev kemerlerle taşınıyordu; İspanya'da Tarragona'daki 35 Km. 200 uzunluğundaydı, Lyons'dakiyse 17 Km. 600. Alçak basınçlı borular kullanılıyordu: Yüksek basınç dökme demir borular gerektirirdi ki, onu da Romalılar yapamıyordu. Su gücü değirmenlerde ve testereyle kesme işlerde kullanılıyordu, şehir meydanlarındaki, bahçelerdeki ve cadde köşelerindeki çeşmeler, tozlu şehirlere ferahlık veriyordu. Su yollarının bakımı devlet ve belediye adamları tarafından îfâ edilen bir âmme hizmetiydi.

Romalıların yapmış olduğu her şeyde aynı büyüklük havası vardı; sonsuzca kullanılsın diye yapıyorlardı. Bunların en güzel örnekleri, Roma'nın yollarıdır. Bunların başlangıçtaki amacı, askerî ve idarî bakımdandı; ihtiyaca göre genişliyordu, zamanla, hem savaş zamanında, hem de ticaret ve ulaştırma amacıyla kullanılmağa başlandı. Romalı arâzi mühendisi, bir uçtan bir uca parsellenmiş düz çizgileri tercih ediyordu; ama memleketin arâzisini de göz önüne alıyorlar, yokuş ve askerî savunmayı da hesaba katıyorlardı. Büyük bir mühendislik dehâsıyla Apenin ve Alpler gibi dağlık bölgelerde zikzak, ovadan ise varolan izlere bakmadan kestirmeden yollar yapıyorlardı. Cumae ve Napoli topraklarında, volkanik kayaların kalıntılarını oyarak uzun tüneller yapmışlardı. Yolların yüzeyi türlü madde katlarıyla kaplanırdı, öyle ki, günümüze kadar dayanmıştır, kanalizasyon ve lâğım tertibatları da günümüze kadar gelmiştir.

Romalıların ev, tapınak, salon, hamam, tiyatro, köprü gibi inşâatlarının mimarisi üstünde burada duramayız, bunların tam mânâsıyla hakkını verebilmek için, ayrı bir kitap gerekir. Ama Roma mimarlarının en büyük başarısının tonozlarla büyük bir arsayı kaplayabilmeleriydi. İlkin tuğladan bir tonoz iskeleti yapılıyor ve bunların kaburgaları içine harç dökülüyordu. Harç oturduğunda, tuğlanın kaburgaları aşağıdan görünüyordu; geniş dam, yanlamasına bir itmede bulunmadığından duvarları tutan payandalara ihtiyaç kalmıyordu. Bu metod, Romalıların buluşuydu. Roma mimarisinin başka yönlerinin Roma'nın buluşu olup olmadığı meçhuldür; vernik gibi ince dilimler halinde duvarlar ve sütunlar mermerle kaplanıyordu, kuruluşu bakımından ilgisi olmayan gelişigüzel süsler konuyordu. Heykeltıraşlıkta, süslemede, ve resimde Romalılar, Yunan ve Suriyeli sanatkârlara ve sanatçılara başvuruyorlardı, kendilerinin pek zevki yoktu, bununla birlikte, özellikle siyasal ve dinsel önemi olan konuları temsil etme metodunda etkin olan Romalılardı. Birkaç yıl önceye kadar, Romalıların sanatla ilgilenmediği ve kendilerine özel bir üslûp ve teknik yaratmadıkları sanılıyorduysa da, günümüzde yapılan incelemeler, Roma heykeltıraşlığının ve mimarisinin yabana atılmayacak bir kişiliği ve karakteri olduğunu göstermiştir. Özellikle portre üstünde duruyorlardı ve Roma büstlerinin ve kabartmalarının bazıları, realizmi ve karakteri dikkatle çizmesi bakımından göze çarpmaktadır.

Pratik idare ve büyük çapta inşâat, Romalının pek hoşuna giderdi. Bir şey îcât etmiş midir? Pek az, ama yine de biraz etraflıca üstünde durulması gereken, önemli bir rol oynamıştır.

Romalılar İtalya'daki durumlarını güven altına alırken ve Akdeniz İmparatorluklarını ele geçirirken, Doğunun birçok şehrinde, özellikle İskenderiye ve Bergama'da okullar kuruluyordu. Çoğu zaman, "sonraki Yunan" bilimi denen bilimler okunuyordu burada, ama bunların en ünlü savunucularının Yunanlılaşmış Asyalılar olduğunu unutmayalım. Matematik, mekanik, astronomi, tıp, botanik üstünde ileri gidilmişti; bu bilimler oldukça ayrı ayrı okunuyordu, sistemli bir bilim felsefesi kurmaya teşebbüs yoktu. *Geometrinin Temelleri* adlı eserinden daha birçok eseri olan Euklides'ti en eski matematikçilerden biri; aynı zamanda optik ve müzikle de ilgiliydi, kalkül hesabının nüvesi olan, tam kesiri bulunmayan sayının yaklaştığı, fakat ulaşamadığı had fikrini inceleyen ve ortaya atan o'dur. Sisam'lı Aristarkhos, güneşin ve ayın yeryüzünden uzaklıklarını ve bunların nisbî büyüklüklerini ölçmeğe çalışmış ve yeryüzünün güneşin çevresinde döndüğüne inanmıştır. Siraküz'lü Arşimed (İ.Ö. 287-212) hepimizin tanıdığı en büyük matematikçilerden biriydi; özgül ağırlığı, Arşimed'in vidasını, kaldıraç kuramını, Pi'nin hesaplanmasını ona borçluyuz, eserleri birçok mekanik, hidrostatik ve geometri alanına uzanıyordu; Siraküz'ü Romalılara karşı savunmak için savaş makineleri bile yapmıştı. İskenderiye'li Hero (İ.Ö. ?-100) dehâsı Arşimed'inki kadar değilse de, türlü değerli incelemelerde bulunmuştur: Mekanik, optik, hidrolik, dişli çark, makara, ışık kırılması ve buna dayanan mesaha âleti, mimar ve usta âletleri ele aldığı konulardır. Coğrafyada büyük adımlar

atılmıştır. Kıbrıs'lı Eratosthenes (aşağı yukarı İ.Ö. 230) matematik, coğrafyanın temelini atmış, dünyayı ölçmüş, arz dairesini düşünmüş ve yeryuvarlağının gemiyle dolaşılmasını ileri sürmüştür; Pontus'taki Amasya'lı Strabo (İ.Ö. 63'de doğmuştur) izdüşümün önemini gösteren haritalar çizerek, genel bir coğrafya yazmıştır. Ama elimizde bulunan en tam coğrafyayı yazan İskenderiye'li Ptoleme'dir (aşağı yukarı İ.S. 180'de ölmüştür). Böylece, hikâyeye daha devam edilebilir – Dioskorides (İ.S. 55) ilâçlar ve bu ilâçların yapıldığı bitkiler üstüne yazmıştır, eserinin etkisi bugün bütün ilâçların terkibini ve hazırlanma usullerini bildiren kitaplarda görülebilir; yine elimizde yirmibir cildi bulunan Bergama'lı Galen'in (İ.S. 131-201) eserinde, teferruatlı biyoloji ve tıp incelemeleri vardır; bu eser Lâtinceye, Suriyeceye ve Arapçaya çevrilmiş olup, bütün Orta Çağ'lar boyunca düşünce ve pratik alanlarını etkisi altında bulundurmuştur, hemen hemen bin yıl bu alanda yeni bir eser verilmemiştir.

Bu çeşit buluşlar Roma dünyasında olmaktaydı. Arasıra Romalıların, Yunanlıların buluşlarından tam olarak faydalanamadıklarının sebebinin hayâl kısırlığı, zekâ eksikliği ve merak olmayışı olduğu söylenir. Bu davranış Romalılara karşı haksız bir davranıştır: Gözönüne birçok şeyin getirilmesi gerekir. Mûcitlerin kendileri, buluşlarını pek ileri götürmemişlerdir ve pratik tatbikini yapmamışlardır. Archimedes'in kendisi, ancak Siraküz Kralı'nın emriyle savaş makineleri yapmağa tenezzül etmiştir; çünkü söylendiğine göre, mekanik işlerin ve pratik zenaatkârlığın değersiz, âdi şeyler olduğunu düşünürmüş. Derdi, hayatın günlük ihtiyaçlarına bulaşmamış, güzel, ince kuramlar koymaktı ortaya. Geometrinin faydasının ne olduğunu soran birine, Euklides, yanındakilerden, şimdiye dek geometriden para kazanmak aklıma gelmemişti, madem ki öyle, o halde bana 25 kuruş verin diye cevap vermişti. Yunanlıların yapmış olduğu tek tük pratik tatbikler önemsizdir üstelik. Hero'nun incelemeleri hiç de yabana atılacak gibi değildir, ama sayfalarla âletlerin incelikleri üstünde durur, bunun hoş olmasına rağmen, daha faydalı ve ciddî bir şekilde tatbik mevkîine konacak şeyler olması mümkündü. Birkaç örnek: Delik bir minberin altındaki sıcak havanın genişlemesi, insan mârifeti olmaksızın tapınağın kapılarını açar; suyun bir sarnıçtan ötekine düşerkenki fışkırışı, bir çeşmenin kenarına yerleştirilmiş olan madenî kuşlara ıslık çaldırır, öyle ki, bir de bakarsınız bir baykuş kötü kötü gözlerini çevirmiş bakıyor; dik açılı fiskiye ağızlıklı boş bir küreye gönderilen buhar küreyi döndürür – bu, jet motorunun en basit biçimidir. Ama bu ilkeler pek ileriye götürülmemiştir, bu ispatlar ekserî lâboratuvarların eşiğini aşmamıştır; sanayiye tatbik edilmemiştir.

Ayrıca bu "bilimciler"in yaptığı işlerin çoğu, Romalıların yaratmış oldukları şartlar altında olmuştur. Örneğin, coğrafyacı Strabo, Roma barışının sağladığı firsat ve emrine Roma'nın verdiği yardımcılar sâyesinde gezebilmiştir. Roma'da çalışıyordu, eyâletlerin idarecileriyle, generalleriyle ve tüccarlarıyla temastaydı, böylece birçok kanıtlı bilgi toplayabiliyordu. İlâçlar üstüne yazan Dioskorides, bir ordu cerrahıydı. Galen de Roma'da çalışıyordu, geniş bir hasta sayısına bakabiliyordu, büyük ün salmıştı, hastaları arasında üç tane de imparator vardı. Ptoleme Romalı devlet memurları, tüccarlar ve askerlerin yolculuk kılavuzunu kullanmıştır. Bu fâaliyeti sonuçlarından bazılarıyla Romalılar ilgileniyor, ve belirli olan pratik tatbikatta bulunuyorlardı. Yunanlılar, mimarî, cerrahlık gibi mesleklerde ileri gitmiş olabilirler, ama hastaneler kuran, orduda bir sıhhiye birliği düzenleyen ve yol inşâatında, su borularını düzenlemede geometriyi kullanan Romalılar olmuştur.

Romalılara pratik bir karakter tanımada tamamıyla haklıyız. Romalı olmayan teknisyenlere güveniyorlardıysa da idare, onların elindeydi. En hoşlarına giden şey, arâzi idâresiyle, inatçı tabiata üstün gelmekti; çölleri meskûn ve mümbit hâle getirmek için, kaynaklar temin etmek, hayat standardını yükseltmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Bütün bunlarda kuramsal buluşlardan daha

aşağı kalmayan, yaratıcı bir hayâl vardı.

Şunu da unutmamak gerek, Romalılar, eldeki bilgiyi Genişletmek değil, yaymak gibi bir göreve de sahipti; Batıyı uygarlaştırma işine girişmişlerdi, eğittikleri kimseler için de eldeki bilgi yetiyordu – hattâ yetiyor da artıyordu bile – çünkü bu halk, Batı eyâletlerine sızan bir sürü barbarlarla karışıp durmaktaydılar.

Sonra, iktisadî şartlar yeni teknik ve buluşlar gerektirmiyordu. Her ne kadar işçilik, İmparatorluğun ikinci yüzyılında, eskisine nazaran daha azsa da, işçi bulmada zorluk çekilmiyordu, zamanı ve emeği iktisat ederek yöntemler aramada bir mânâ yoktu. Üstelik İmparatorluğun iktisadî eğilimleri yeni metodların gelişmesine karşıydı. İmalât malları bir eyâletten bir ötekine, ya da İtalya'dan eyâletlere ihraç ediliyorsa da, bugünkü çapta Bir ihracat söz konusu değildi; eyâletler, kendi sanayilerini kurunca da, kendi ihtiyaçlarını karşılamakla yetindiler, başka piyasalar aramağa kalkışmadılar. Üçüncü yüzyılda daha sonraki bölümlerin birinde göreceğimiz sebepler yüzünden, halk kasabalardan çıkmağa başladı; bu kır toprakları genişledikçe de ve hemen hemen bir feodal sistemin altındaki bu yerler gittikçe derebeyce idare edilmeğe başladıkça, eski imalât metodları bir örnek devam etti ve sınırlı bir bölgenin ihtiyaçlarını karşılamağa başladı. Bütün eyâletler kendi iktisatlarıyla yetiniyorlar, dolaylarındaki eyâletlerin imalât mallarından ve kaynaklarından faydalanmak zorunda kalmıyorlardı. Bu türlü bir kendi kendine yetiş oldu mu, yeni tekniklerin yaratılması için bir sebep ortaya çıkmaz.

Romalının sanayinin birteviye giden el işçiliğini sevmediğini de söyleyelim. Hali-vakti yerinde olan Romalının görüşü, Seneca'nın bir mektubunda açıkça görülebilir, bunun özünün Eflâtun'un davranışından pek farklı olmadığı görülebilir. Seneca, Eflâtun ve Aristo'dan doğrudan doğruya gelen Yunan filozoflarının sonuncusu olan Poseidonius'tan ilham alarak sanatları şöyle ayırır: I) Âdi ve alçaltıcı, II) Göz aldatma oyunlarıyla görme ve işitme duyularının hoşuna giden, III) Çocukların ilk eğitimi için gerekli olanlar, IV) Liberal, yani, özgürlükle uygun düşen sanatlar (*Liberae*). Bunların birincisi, "el işleri"dir sadece, hayatın ihtiyaçlarını sağlamaktır amacı; ikincisinde oldukça işin içine ustalık giriyor, ama bunlar pek ucuz eğlencelerdir; üçüncüsü eğitimde elde edilen ustalıktır, bunlar liberal sanatlara benzer, çünkü bu sanatlara girişi sağlar. Kişiyi erdemli yapamazsa da, insanı erdem yoluna sokan ancak liberal sanatlardır; "sadece erdem için kaygılanan sanatlar, liberal sanatlardır." Yani, kendini ahlâksal davranışla belirten, insan karakteri ve insan rûhuyla uğraşan sanatlardır bunlar. En sonunda da iyi ve kötü ile uğraşan felsefe gelir. İki üç nesil önce Cicero, *Ödevler Üstüne* adlı kitabının birinci bölümündeki uzun bir tartışmada, hemen hemen aynı şeyi söylemişti. Özgür bir adama yakışacak atelyede hiçbir şeyin olmadığını söylemektedir; "Halkın nefret ettiği" işler, örneğin gümrük memurluğu veya tefecilik gibi, "çirkin" şeylerdir; hemencecik satmak üzere satın alan perakende satıcılık da, şerefli bir iş değildir; büyük çapta ihracata girişmek ve daha büyük bir bölgenin ihtiyaçlarını gidermek daha iyidir. Zevk uğruna pezevenklik eden sanatlar tiksinçtir; uzun görüşleri olduğu ve faydaları açık olduğu için, tıp, mimarî gibi işler daha yüksek seviyededirler. Kazancın kendisinde tiksindirici bir şey vardır: Sadece tarım övülebilir, "daha iyisi, daha çekicisi bir özgür kişi için bundan daha uygunu yoktur." En yüksek iş, tabiî bütün vatandaşların iyiliği uğruna iyi kalplilikle, canla-başla yapılan âmme hizmetidir. Bu görüşlere rağmen, Cicero ve Seneca gibi kimseler, ticarî işler çeviriyorlardı, ama sanki bu işler büyük çapta ve uzun menzilli imiş gibi düşünüyorlardı. İmparatorluk boyunca bu eski önyargılar çok değişti; paranın kokmadığını söyleyen Vespatianus'un vecizesiyle uyuşmağa eğilim gösterdiler. Ama bir geleneği değiştirmek için hem çok geçti, hem de çok zor; üstelik yukarda belirttiğimiz başka etkiler de, yeni tekniklerin gelişmesine

karşıydı, bu gibi etkilerse, karşı koymak için tabiî güçleri olmayan günün adamlarının teşhisinden, hattâ anlayışından ekserî uzaktır.

BÖLÜM VII

Romalıların Din ve Felsefe Karşısında Davranışları

Lâtin dilinde felsefe, büyük belâgat sahibi ve kelimelerini kullanırken inceden inceye tartan ve ölçen, Cicero tarafından başlamış ve mükemmelleştirilmiştir.

St. Augustine

Geçen bölümlerde Romalının kendi dînine karşı davranışını görmüştük. Dînî, tarih çerçevesi içinde düşünürdü, tarihse Roma'nın tarihiydi. Birey için kişiyi çekecek pek az şey vardı; tarihinin ve kaderinin arkasındaki tanrısal güçlerle, anlaşılmaz bir şekilde bağları olan bir devletin bünyesi içine sokulduğu duygusu vardı onda, üstünde kendi hayat oyununun oynandığı mânevî temeli teşkil eden birçok tanrının sağ yanından ayrılmaması, kendini onların eylemleriyle ve amaçlarıyla bir tutması gerekiyordu. Romalı kahramanların efsânelerinde öyle ahlâksal nitelikler vardı ki, tanrının himâyesindeki bir tarihin metni içinde bulunduklarından insanüstü değerler kazanmışlardı. Ama duygusal bakımdan, mânevî güç verme, hayatı ve somut sorunları açıklama bakımından Roma dîninde büyük şey yoktu. Romalıya hak ve ödev – "hakkı çok iyi kavrayan bir zihni vardı" – gibi dar bir çerçeve içinde sarsılmadan dimdik duruyor ve anlaşılması insanın güçlerinin ötesinde olan şeylere girmeyi istemiyordu, ya da Roma dînindeki eksiklikleri başka yerlerden – yabancı dinlerden veya felsefeden – gidermeğe çalışıyordu.

Romalıların yabancı dîne karşı davranışları kısaca anlatılabilir. Devlet dîninin resmî *curator*'ları, Roma dîninden başka bir dînin bayramlarında, ona yer vererek, ya da tapınak için bir

arâzi temin ederek resmen kabul ettiğinde, o dînin Roma geleneklerine uygun bir şekilde değişmesine çalışıyordu. Efsâne veya hikâye, ekserî değişiyor, tören ve ifâde tarzları başka kılığa bürünüyor ve din kuvvetli bir Roma etkisi altına giriyordu. Bu mümkün olmadığı zaman, hiç olmazsa, Roma'nın îtiraz edeceği unsurlar eleniyordu.

Cumhuriyetin son yüzyılında devlet dîni, Roma duygusuna artık hitap etmemeğe başladı. Servet ve kudretin artışı, ilk parlayışında tanrısız edebilecek bir maddeciliğe yol açtı; İmparatorluğun genişlemesi ticaret ve şimdi Roma'nın içinde bulunduğu birçok fâaliyet dolayısıyla, yabancıların Roma'ya akışı, İtalya'ya yabancı dinler getirmişti. Bunlar, hemen kabul ediliyordu, çünkü bu dinler, Roma dîninde olmayan bir duygu unsuru getiriyor, bireyin önemini yüceltiyor, heyecan ve kişisel yaşantı ile ekserî bir öte dünya müjdeliyordu. Üstelik, "halk" ile Roma nüfusunun daha eski ve yönetici üyeleri arasındaki karşıtlık, artık iyice belirli bir hâle gelmişti; halk kütlesi, Romalıdan tamamıyla ayrı ve siyâsî bakımdan senatörler partisine karşı, yabancılarla kabarmıştı. Tabiî eğilimleri, siyasal ve toplumsal sebepler yüzünden, eski Roma geleneğinin yaşayış biçimlerine ve dînine, ya ilgisiz, ya da düşmanca davranıyorlar, yeni din biçimlerinde daha büyük heyecan buluyorlardı. Baskı pek büyüktü, devlet, ahlâka aykırı olmadıkça ve siyasal bakımdan bir tehlike göstermedikçe, yani din kisvesi altında siyasal bir doktrin propagandası yapmadıkça, bütün bu dinlere göz yummak zorunda kalıyordu. Yavaş yavaş birçok Doğu dîni resmen kabul olundu, bununla birlikte, bunların sayısı ve karakteri üstünde titiz davranılıyordu ve tapınakları Roma'nın kutsal sınırları içinde kurulamıyordu.

Örneğin, İkinci Kartaca Savaşında bir Sibylline kehâneti, Romalıların Anadolu'da İda Tepesinin "büyük anası" Cybele'e saygıyla davrandıkları takdirde, Hannibal'den kurtulacaklarını söylemişti. Tanrıça, İtalya'ya, Roma'ya getirilmiş, Doğulu rahipleriyle birlikte, vahşî müzikle Zafer Tapınağı'na konmuş ve kasden ihmal edilmişti. Bir "Tabiat" tanrıçası olarak ona yapılacak törene, vatandaşların katılması yasak edilmişti, Doğunun törenleri, rahibelerin davranışları alay konusu yapılmıştır. Romalılaşmış bayramlarla kutlanıyorduysa da, ancak İ.S. üçüncü yüzyıldan sonra, Roma'nın başkenti Doğu etkilerine daha açık davrandığı zaman, tam ifâdesini bulmuştur. İ.Ö. 204'de kabulünden beri, âmme tapınmasına nezaret eden Onbeşler Kurulunun kontrolü altına girmiştir. İ.Ö. 186'da, yeni Roma'ya sokulmuş olan Bacchus'e yapılan tutkulu tapınma törenleri sırasında, binlerce Romalı yakalanmıştır. Âmme düzeni ve ahlâkı tehlike içinde bulunuyordu. Bu dinsel törenleri kanun yasak etmiştir. Ama vatandaşlardan biri böyle tapınmak istiyorsa, bundan kaçınamıyorsa, şehrin yargıcından (o da Senatoya başvururdu) beş kişiden fazla bir araya gelmemek şartıyla tapınmasına izin verilirdi. Aynı şekilde müneccimler, yahudi dînini yayan Yahudiler, büyücüler ve daha birçok kimseler, Cumhuriyetin son yüzyılında ve İmparatorluğun başlangıcında, türlü zamanlarda yasak edilmişti. Ancak İ.S. üçüncü yüzyıldan sonra Mısır, Suriye ve Pers tanrıları, şehrin kutsal sınırı içine girebildiler; Augustus, Roma dinlerini öyle sağlam bir şekilde restore etmişti ki ve Roma dîninin koruyuculuğunu verdiği senatör çevreleri de ödevlerini öyle iyi yerine getiriyorlardı ki…

Yabancı dinlere uygulanan sınav üçtü: I) Roma dinlerinin üstün durumunu bozacak nitelikte midir? II) Siyasal bakımdan bir tehlike sözkonusu olabilir mi? III) Ahlâka aykırı bir yanı var mı? Bu sınavlardan geçen yabancı dinler, tam bir hoşgörüye uğruyordu.

Augustus'un zamanından sonra, yeni bir Roma dîni çıkıyor ortaya – İmparatora tapmadır bu. "Roma İmparatoruna tapma" ifâde şeklini bile bile kullanıyoruz, çünkü çoğu zaman böyle denir; bunun durumu tam olarak açıklayıp açıklamadığı şu kısa hikâyeden anlaşılabilir. Fazla basitleştirme tehlikesine düşmemek için, konuya üç yönden yaklaşabiliriz: İlkin, Doğu eyâletleri bakımından; ikinci

olarak Roma, üçüncü olarak da Batı eyâletleri bakımından.

Doğu Akdeniz'de İmparatora tapma, kendiliğinden doğmuştu. Tanrıyla insan arasındaki çizgi belirsizdi. Eski tanrıların ve kahramanların, memleketlerine veya insanlığa iyi hizmet etmiş insanlar olduğu genellikle kabul olunuyordu; Filozoflar, insandaki tanrısal kıvılcımdan, ya da tanrısal özden söz etmişlerdi. Büyük İskender'in haleflerine Doğu tarzında dinsel dil ve davranışla saygı gösterilmişti. Tebâalarına faydalar sağlayan bir hâkan "İyilik Yapıcı" (*Euergetes*) ve "Kurtarıcı" (*Soter*) gibi ünvanlar alıyordu. Krallık ve sorumluluklar konusu, birçok Yunan felsefe ekolleri tarafından dikkatle ele alınmıştı, ve –bazıları elimizde bulunan– geniş bir edebiyat, ideal kralın niteliklerini anlatıyordu; krallığın haklı çıkarılması, insanlık aşkı, acıma duygusu ve tebâasına hizmet gibi niteliklere dayanılarak yapılıyordu. Çünkü hâkanların tanrısallıkları, tanrısal karakterin en yüksek ilkelerini kendinde gösterebildiği derecede vardı. İyi bir hâkan, tanrısallığını, insan seviyesine inerek gösteriyordu. Doğulular, hâkanlara öyle çok tanrısal gibi görünen ünvanlar veriyorlardı ki, Anadolu eyâletlerindeki Roma vâlileri sık sık alıyorlardı bu ünvanları. Onlara barış ve refah sağlayan İmparatora, böyle cömertçe unvan dağıtmalarında şaşılacak bir şey yok bu bakımdan.

İtalya'yla Roma'da işler öyle değildi. Yaşayan bir kimseye tanrısallık atfetmek fikri tiksinç geliyordu. Ama, görmüş olduğumuz gibi, Romalıların geçmişlerine karşı davranışları öyleydi ki, büyük adamlarının anılarına saygı gösteriyorlardı ve Roma'nın kaderiyle, onu büyük yapan ahlâksal niteliklerini kişileştiriyorlardı. Üstelik, *genius* fikri Doğu Akdeniz'in daha açıkça belirttiği bir duyguyu, temkinli bir şekilde ifâde ediyordu. Böylece, Augustus'un doğum günü Roma için en önemli bir olay olarak kutlanmıştır; kendisi, ya da mevkîi, Roma demekti, ve "Roma ve Augustus"a tapma da bir bağlılık ifâdesi olduğu için, resmen kabul edilmişti. Augustus adı –bu bir ad değil, bir ünvandır– "çoğalma" anlamına gelir, aynı zamanda "kutsallık" ifâde eder. Bu din, hemencecik bütün İtalya'ya ve kasabalara yayıldı; "kolejler" ve "din cemiyetleri" tarafından teşkilâtlandırılan bu dîne şevkle katılınıyordu. Ama hayattayken hiçbir İmparator "tanrı" ilân edilmemiştir, öldükten sonra da pek azı tanrı sayılmıştır.

Batı eyâletlerinde İmparatora tapış, belediyelerde ve eyâlet kurullarının toplandığı yerlerde kutlanırdı. Roma ve Augustus'a tapışta esas Roma'ydı ağır basan; çünkü hayran kaldıkları Roma'nın uygarlığıydı. Uygarlık, Doğudakinin tersine, bunlar için yeni bir şeydi; din, kanun, düzen, ticaret, edebiyat, maddî refah ve kuzey barbarlara karşı sağlam bir sınır savunması ifâde ediyordu onlar için. İmparatorun Afrikalı, Suriyeli ya da Trakyalı olabilmeğe başladığı ikinci yüzyılın sonundan sonra, tapma törenleri İtalya'da başka kılığa girdi, İmparatorun dilediği dalkavukluk ve tabasbus hoşgörülmeye başlandı. Jüpiter ile Perslerin güneş tanrısıyla aynı olduğu kabul edilince, İmparatora tapış da değişti ister istemez. Tahttaki İmparatorun bütün ailesi tanrısallaştırılıyordu; ama bu, aslında sadece bazı dış formaliteler gerektiriyor, onlara bir çeşit kutsallığın tanınmasını gerektiriyordu.

Bu tapmada Prensliğe, Roma hükûmetine ve Roma'nın temsil ettiği fikirlere bir bağlılık ifâdesi vardı. Yunan felsefesinde hâkan ile ilgili olarak gördüğümüz cinsten bazı "erdemler" isteniyordu İmparatorluk rolünden. "Erdem", yumuşak yüreklilik ve dinsel bir ödev duygusunun olması şarttı; sikke ve yazıtlarda örneğin, İmparatorluğun geleceği konusunda tedbirli davranmayı ifâde eden *providentia* gibi, daha başkaları da buna eklendi. Erdemler ille de tahttaki İmparator tarafından gerçekleştiriliyordu demek değil bu, bununla birlikte, cömertlik ve iyi idarede bulunanlar yok değildi; bu erdemler daha çok İmparatorluk görevinin genel idealinin ifâdesiydi.

Dünya, dinler ve felsefelerle doluydu; hareket rahatlığı, ticaret, ordu hizmeti ve resmî görevler

gibi işler her sınıftan halkın imparatorluğun bir ucundan, bir ucuna yolculuk etmesine sebep oluyordu. Bunlar giderken, dinlerini de birlikte götürüyorlardı. Perslerin güneş tanrısı Mithra Roma birliklerinin mevzîlendiği her yerde ve ulaştırma yolları üstünde görülür; çünkü bu tanrı özellikle askerin tanrısıydı. Silvanus İtalya kırlarının ilkel bir tanrısıydı. Bununla birlikte Silvanus'a bazen *invictus* "fethedilemeyen" denir, ki bu Mithra'nın sıfatlarından biridir; böylece bir tanrı başka bir tanrıyla kaynaşmış oluyor. Tanrıların hareketlerini topraktan çıkarılan kayıtlar, tabletler, adaklar, ve mihraplardaki yazılarla izleyebiliriz, Kapitol'un Jüpiter'i Doğuda, Mısır tanrıları Batıda görülmektedir; dinsel törenler birbirine karışmıştı. Çoğu zaman uzun bir formül şeklinde birçok tanrıya hitap edilirdi – "Jüpiter Optimus Maximus, Juno Regina, Minerva Sancta, Güneş Mithras, Hercules, Mars, Merkür, yerin *genius*'u, bütün tanrı ve tanrıçalar". Tanrıların ve törenlerin kaynaşmasına sebep, birçok din karşısında şaşkınlık, törenlerdeki belli benzerlik ve tanrının lûtfunu elde etmek için emin bir şekilde davranmak istemektedir. Bütün bu sebepler ve saikler tek-tanrılılık fikrinin doğmasına yardım etmiştir; bu eğilim, filozofların sözlerinin etkisinde kalan halkta uyanmış olan kavramlarla da destekleniyordu.

Dinden felsefeye geçiyoruz, bu geçişe bir köprü olarak da güçlü ve kendine özel bir dehâ olan şair Lucretius'a başvuracağız, Lucretius'un tutkusu dîni gözden düşürmekti, belki de, bütün Roma edebiyatındaki en samimî dindar heyecanı göstermeyi başaran o olmuştur. Lucretius üstünde hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz; İ.Ö. 55'de, orta yaşta şiirini bitiremeden ölmüştür. Bu eserde dünyayı, insan hayatını ve davranışını Yunan filozofu Epikuros'un (İ.Ö. 270 sıralarında ölmüştür) felsefesinin ışığı altında anlatmağa çalışmıştır. Bunda başarı da elde etti, çünkü, her ne kadar *Nesnelerin Nitelikleri Üstüne* adlı şiiri, günün en teknik diliyle felsefî veya şimdi diyeceğimiz gibi, bilimsel dünya görüşünü açıklayan altı kitaplık bir didaktik şiirse de, hiçbir rasyonalist sokak hatibi ondan daha ateşli olamaz, hiçbir tabiat mistik'i, maddî tabiatın esrarlı ve haşmetli eserlerine daha nüfuz edici olamaz. Çünkü Lucretius, peygamberi Epikuros tarafından uyarılan ümitlerle kavruluyordu – İnsan Hayatı insanların gözü önünde, yerde yüzükoyun yatmış, kıvranırken, dînin ölü ağırlığı altında ezilirken, - o din ki, başını göksel yerlerden çıkarıp, görünüşünün dehşetiyle ölümlü insanlara doğru eğiliyor, ya da kötü kötü düşünüyordu – işte o zaman ilk defa gözlerini – ölümlü birinin gözlerini – kaldıran ve onunla ilk defa gözgöze gelen kimse Yunanlı biri oldu. Bu adamı, tanrı hikâyeleri ve tanrıların şimşekleri ve göğün tehditleri ve gürültüleri eli altında bulunduramamıştı: Bunlar, tabiatın dünyasının kapılarını kilitli tutan sürgüleri kıran ilk kimse olmak için cesâret arayan zihnini daha bir kamçılıyordu. Bu yüzden, zihninin şiddetli gücü onu zafere götürdü; evrenin alev alev yanan surlarını aşıp gitti; zihniyle olsun rûhuyla olsun ölçülemeyen bütünde yer almıştır. Oradan mükâfatlarla geri geliyor bize, ve nelerin varolabileceğini nelerin olamayacağını anlatmak üzere geri geliyor; kısacası her bir nesnenin içinde bulunan imkânları belirten ilke nedir, tâ derinliklerindeki sınır taşını ortaya çıkaran hangi ilkedir. Din de sırası gelince bu şekilde yıkılmış ve ayaklar altına alınmıştır; insanın bu zaferi bizi gökle bir seviyeye çıkarmaktadır."

Lucretius'un Epikuros'a borcu budur. Kısaca söylemek gerekirse, Epikürcülük Demokritos'un atomik determinizminden türemişti. Büyüklük ve biçim bakımından türlü türlü olan ve uzayda düşen atomların tesadüfî biraraya gelmesinin sonucudur evren. Düşerken yolundan ayrılabilir –nedeni açık değildir bunun- çarpışabilirler ve birtakım karışımlar meydana getirebilirler, böylece dünyada türlülük vardır, yasa değişmez bir şey değildir, insan da, üstünde kontrolü olmadığı önceden tâyin edilen sebeplere boyun eğmek zorundadır. Her şey, rûh dahi, maddeden yapılmıştır, bununla birlikte madde "incelik" bakımından değişebilir; madde, atomlar hâlinde parçalanabilir, ancak atomlar

parçalanamaz; bu yüzden atomlardan başka her şey yok olabilir, bir de evrenler arasındaki boş uzaylarda –bu yüzden hiçbir şeyle çarpışmayacaklarından ölümsüzdürler- tanrıların vücutları. Her şey madde olduğuna göre, fikirler –görme gibi- duyu izlenimleri de maddîdir; bunların meydana gelmesi, zihnin kendisinin duyu organlarına vuran, nesnelerin atom kabukları fırlatıyormuş gibi olmalarındandır. Böylece tanrılar gerçekten vardır, çünkü onlar hakkında bir fikrimiz vardır; onlar mutludur ve insanların mutluluğu için kaygılanmamaktadırlar, hattâ insanları yaratan bile onlar değildir. İnsan tanrılara saygı gösterebilir, onlardan çıkan şeylere kendini mazur bırakabilir, böylece onların niteliklerinden bir şeyler kazanabilir; tefekkür bu yüzden bazı faydalar sağlayabilir. Ama tanrılar, isteyerek, ya da bile bile insanları etkilememektedir. İnsanın amacı mutluluktur – kendini zevke vermek değildir, çünkü bu acıya sebep olabilir; amaç, bedenin ve zihnin sükûnudur. Her şeyden önce korkulardan kurtulunuz, ölüm korkusundan ve Tanrının hoşuna gitmeyecek diye korkmaktan, ölüm bilinçsizliktir; tanrıların gazâbı bir efsânedir.

Böylece şiir bu doktrini insan varlığını ve hayatını tanımak için açmakta olup, geniş bir çerçeve çiziyor. Beşinci kitabın ele aldığı konular şunlardır: Dünyanın niteliği ve ölümlülük; dünyanın yapılışı; yıldızların hareketleri; bitkiler ve hayvanlar ve bunların nerden geldikleri; sağ kalma mücadelesinde hayvanların ortadan kalkması; ilkel insan; ilk uygarlık; dilin başlangıcı; ateşin bulunuşu; siyasal hayatın ve dinin başlangıcı; madenlerin bulunuşu; ilk savaşlar; müziğin ortaya çıkması; bir bütün olarak uygarlık. Bilimsel kuram bizi sürükleyen bir incelik ve inançla yazılmıştır; uzun bir inceleme eseridir bu şiir. Örneğin, rûhun bedenle niçin yok olacağına dair 17 sebep verilmekte ve varılan sonuç şöyle başlamaktadır:

"Böylece ölüm bizim için bir hiçtir, umurumuzda olmaması gerekir, çünkü zihinin niteliğinin öleceği tanıtlanmıştır. Nasıl bizler, kendimiz, geçmiş günlerde, Kartacalılar savaş açmak için her bir yönden bize karşı biraraya geldiklerinde, savaşın korkunç karışıklığı yüzünden her şey sarsıldığında ve göklerin yüksek kubbesi altında dehşet içinde ne var ne yok tir tir titrediğinde, bütün insanlığın deniziyle toprağıyla iki ulusun hangisine düşeceğini merakla beklerken, insanlar nasıl biz kendimiz acı duymadıysak – gelecekte de bizler göçüp gittikten sonra, birleşerek bizleri tek varlıklar hâline getiren bedenle rûh ikiye ayrıldığında, münakâşa kabul etmez şekilde kaybolup gideceğiz, hiçbir şey bize dokunamaz yerle deniz karışıp gökle bir olsa da."

Bizi en çok hayran bırakan kısımlarsa tabiatı ve insanın ilk hayatını çizen kısımlardır. Antropolojik veri olarak Lucretius'un elinde hemen hemen bir şey yoktu, gözüyle görebileceği oymaklar, fosiller, cihazlar veya mağara resimleri yoktu. Yine de çizdiği resimler çok canlıdır ve modern kuramlar yönünden tamamıyla gerçeğe uygundur. Tabiatı inceden inceye gözlemektedir, araştırıcı ve insana yakın bir zihni vardır; insan karakterlerini, heyecanlarını ve insanları harekete getiren saikleri çok kesin ve inandırıcı bir şekilde çizmektedir. Bu bölümlerdeki mısralara Lâtin edebiyatının en güzel mısraları denebilir.

Şiir eşsiz bir eser olmuştur. Epikürcülük Roma'da pek izleyici bulamamıştır; Virgilius ile Horatius, onunla biraz oynadıktan sonra vazgeçmişlerdir. Bu bakımdan eser yalnız kalmıştır. Lucretius'un va'z edebileceği kimsesi yoktu, ona yol gösterecek ondan önce bu yolda gitmiş kimse yoktu, onu bir filozof olarak sevecek bir okur nesli de yoktu; dehâsı ona çok çetin bir konu işletmiş bulunan bir şairdi sadece. Lucretius bütün o tutkulu maddeciliğine rağmen, pek o kadar dînin kendisine saldırmamaktadır, onun karşı olduğu, Roma'da etkisini genişletmekte olan din biçimleriydi. Düşlere güvenme, büyüsel törenler, kurbanlar, efsûnlar ve boş inançlara kıyasıya saldırmakla itham edilmiştir. Lucretius bunların Roma dînindeki önemini fazla mı ileri götürmüştü acaba? Roma dîni

sözkonusu olduğunda, bu böyle olabilir tabiî, ama muhtemelen ilk aklına gelen, Roma duygusunu etkisi altına alan Doğudan gelme birtakım davranışlardır. Lucretius'un karşı geldiği tanrılar değildi; onu deli eden şey; birkaç dakika mantıklı düşünmekle hepsinden kurtulunacak olan boş inançlara, insanların kendilerini enayi gibi kaptırmalarıydı. "Delilerin hayatı, sonunda yeryüzünü bir cehenneme çevirir". Yeni dindar olmuş bir kimsenin ateşliliğiyle, akıl namına dînin dinsizliğine saldırmıştır.

Epikürcülük Roma'da uygun bir ortam bulamamışsa da, Stoacılık bunun tam tersi olmuştur, çünkü Romalılar, Stoacılığın adını duymadan çok önce kendiliklerinden Stoacıydılar. Stoacılığın kurucusu Atina'da yaşamış ve öğretmiş olan Citimu'lu Zeno'ydu (İ.Ö. 350-260). Stoacılık Yunan felsefesine büyük şey borçluydu aynı zamanda. Doğudan çıkan felsefî fikirlerle de temas halindeydi. İzleyicileri, bugüne dek felsefî spekülasyon konusu olmuş birçok sorunlarla uğraşmışlardır –metafizik, fizik, psikolojik, etik, mantıkî ve siyasî sorunlar üstüne tartışmışlardır- ve öğretilerini Doğu Akdeniz'e yaymışlardı. Ama Roma Stoacılığı bambaşka bir şeydi. Roma hiçbir zaman bir felsefenin tümünü benimsememiştir; bazı yanları onu ilgilendirmiyordu, bazı yanlarını kendi içgüdüsel inançlarına uydurmuştu ve bunlarda, kendinin açıkça söyleyememiş olduğu şeyi görüyorlardı. Romalının sadece kendi ülküsüne uygun olan şeyleri aldığını söylemek, pek haklı bir davranış olmaz, çünkü şüphesiz felsefî incelemeler birçok kimsenin davranışını değiştirmiş ve görüşünü etkilemiştir. Ama belli olan bir şey varsa, o da Romalının bir sistem kurmağa ya da metafizik'in temel sorunlarına büyük ilgi göstermeyişidir. Her şeyden önce ilgilendiği eylemdi, bunun doğuracağı sonuçlarla, bu sonuçların haklı çıkarılmasıydı. Bu yüzden Roma felsefesi eklektik bir felsefe olup, başlıca kaygısı ahlâk olmuştur.

İ.Ö. 153'te Atina'nın Roma'ya bir elçi grubu gönderdiği söylenmektedir, bu topluluk, üç felsefe ekolünün, Stoacılığın Gezimci ekolün (bunlar, Aristonun izleyicileriydi) ve Akademik ekolün (Eflâtun'un izleyicileri) baş savunucularını ihtiva ediyordu. Bunları büyük bir dinleyici kütlesi dinlemiştir. Çok geçmeden Rodos'lu Panaetius (İ.Ö. 109'da ölmüştür) Roma'ya gitmiş, ve Scipio Aemilianus, Polybius ve arkadaşları gibi kimselerin dostu olmuştu. Panaetius'un kendi Stoacılığı çok değiştirmiştir, tabiî Roma karakterine uydurmak için. Daha sonra Poseidonius Rodos'da öğretisini yaymıştır; Cicero onu İ.Ö. 78'de orada ziyaret etmiş ve ondan çok şey almıştır.

Cicero'ya bir filozof yazar olarak türlü türlü değerler verilmiştir. Avrupa düşüncesi üstündeki etkisi tabiî çok büyük olmuştur; bazı devirlerde Eflâtun ve Aristo'nunkinden daha da büyük olmuştur. Şimdiyse büyük bir zekâsı olmayan vasat biri diye hor görülmekte. Felsefî eserleri konusunda alçakgönüllü davranarak bir zamanlar Attivuz'a şöyle yazmıştı mektubunun birinde; "bunlar kopya olduklarından daha az emeğe mal oluyorlar; ben sadece kelimeleri temin edebiliyorum, kelimelerse hiç zorluk çekmiyor gelmede!" Şimdi de bu kendi sözleri üzerine yargılanıyor. Bir bakıma haklıydı, ama kelimeleri temin ederken Avrupa edebiyatı ve düşüncesine ölçülemeyecek derecede büyük bir yardımda bulunuyordu. Lâtin diline kıvrak bir biçim verdi, böylece herhangi bir akıllı fikirli kimse, çağının felsefî fikirlerini kavramakla kalmıyor, aynı zamanda Hıristiyan düşüncesi, çatışması ve Avrupa Bilimi ve bütün bilim alanlarında fikirleri, açıkça anlatılabiliyordu. Üstelik, Cicero'nun eserleri başkalarından türemişse de, türettiklerini öyle güzel seçmiş ve öyle güzel bir biçimle vermiştir ki, ahlâk felsefesine – Eflâtun'unki de dahil olmak üzere – daha iyi bir giriş olamaz. Kendine özel hiçbir yanı yoktur – sadece üslûb, dil ve takdim şeklinde orijinallik gösterir; ama yüzyıllar boyunca felsefî gramer biçimi bu eserlerden öğrenilmiş olup, hâlâ değerlerinden kaybetmemişlerdir. Eserlerinin bazılarının adları: *Devlet Üstüne*, bu Scipio Aemilianus ile dostları arasında geçen bir tartışma olup, elimize bozuk bir halde geçmiştir; *Kanunlar Üstüne* Cicero ile

Atticus ve Quintus, Cicero arasında geçen bir tartışmadır; *İyi ve Kötünün Amaçları Üstüne*, Epikürcü, Stoacı ve Akademici görüşlerin ortaya konup eleştirildiği başka bir tartışmadır; *Tusculan Kavgaları*; *Tanrıların Nitelikleri Üstüne*; *Yaşlılık Üstüne* (Scipio ile Laelius Cato'yu ziyaret eder ve bilgeliğine kulak verir); *Dostluk Üstüne*; *Ödevler Üstüne*. Çoğu zaman felsefî denen eserlerin bazılarıdır bunlar; bunların çoğu metodik eserler olmayıp içinde birtakım fıkralar bulunan denemeler, düşünceler ve dağınık sözlerdir. Bütün bu yazılarda Stoacılık bazen açıktan açığa ele alınır, bazen da dolayısıyla belirtilir; örneğin *Academica*'da Zeno'nun öğretisi üstünde genel bir görüş verilmiştir, *Tanrıların Nitelikleri*'nde (Kitap II), Stoa fiziği ele alınır, *Amaçlar*'da (Kitap III), Stoa etik'i incelenir.

Stoacılığın öğretilerini ele almadan önce, daha sonraki savunucularından üçüne bir göz atmamız gerekir. Seneca'nın âmme hizmetini, Neron'un sarayındaki hayatını, servetini ve Neron'un hayatına kastedenlerdendir diye suçlandırılışını bir yana bırakalım; çağdaş eleştirmeciler tarafından nasıl değerlendirildiğinden de söz edemeyeceğiz, bazıları bulantı verici bir ikiyüzlülüğün kişileşmiş örneği diye nefret etmekte, bazılarıysa ona bir aziz diye bakmaktadır – "şu putperest rahip, şu ülkücü, St Jerome ile Thomas à Kempis'in yanına konacak kimse, hasta, ölmek üzere olan rûhlara, felsefe disiplini sâyesinde daha yüksek bir hayatı göstermek için, nerdeyse St. Paul'unkine yakın, bir İncil tutkusu duyan şu adam." Yapılacak en iyi şey, eserlerini ele alıp, onlar üstüne tartışmaktır. İyinin niçin eziyet çekmesi gerektiğini ele alan, *Takdirî İlâhî* gibi adları olan birçok eser vardır; bunlar dişe dokunur cinsten eziyet çekmezler der Seneca; *Kızgınlık Üstüne*; *Mutluluk Hayatı Üstüne*; *Zihin Sükûnu Üstüne*; *Acıma Üstüne* bu, Nero'ya hitaben yazılmış olup, Shakespeare'in Portia'sının büyük konuşmasındaki bazı fikirlerin kaynağıdır; *Merhamet Üstüne*. Bunlardan başka şu eserleri yazmıştır: a) Bilimsel değeri olmasa da tabiî olayları iyi tasvir eden *Tabiat Konuları*, b) Avrupa trajedisi üstünde büyük etkileri olan trajediler, c) Lucilius'a mektuplar. 124 tane mektubu, mektuptan çok "ciddî konular" üstüne yazılmış birtakım hayâlî düşünceler ve denemelerden ibarettir; bazen bir fıkrayla, Seneca veya Lucilius'un başına gelmiş gerçek bir olayın anlatılmasıyla başlar, sonra çok geçmeden vaz'a geçilir.

Birkaç örnek verelim:

"Bütün bana yazdıklarından ve duyduklarımdan çıkardığıma göre, büyük ümitler vâad ediyorsun sen; bir yerden bir yere dolaşıp durarak rahatsız olmuyorsun. Oraya buraya gidip durmak, hasta bir zihnin belirtisidir; oturaklı bir zihnin baş belirtisi, sâkin durabilip, kendi kendiyle oyalanabilmesidir. Birçok yazar ve kitap okuyabilmek için dengesizlik ve yerinde duramamazlık olmaz, bundan emin ol. Üstünde durman ve zihninde ayrılmadan kalacak olan şeyler alabileceğin bazı dehâ eserleri vardır. Her yerde olan adam, hiçbir yerde değildir. Ömrünü gezmekle geçiren birinin çok tanıdıkları olabilirse de, gerçek dostları olmaz. Kendinizi tek bir dâhi adama gerçekten ve yakından bağlamazsanız, öldürücü bir hızla, her şeyin üstünden koşarsanız, aynı şey başınıza gelir. Sağlığa en kötü şey, devanın sık sık değiştirilmesidir. Durmadan yeni pansumanlar tatbik edilen hiçbir yara kapanmaz ve devamlı olarak bir bitkinin toprağını değiştirirseniz, bitkiniz zayıflar. Çabuk gelip geçen, size fayda vermez. Çok kitap insanın aklını oyalar; elinizdeki kitapları okuyamayacağınıza göre, okuyabileceğinizi okumak yeter…" Böyle devam eder gider. "…Ellerinizi göğe kaldırmanız gerekmez, dileklerinizi duyuracağınızı sanarak, tapınağın kapıcısından heykele kulaklarına yaklaşmak için izin almanız gerekmez: Tanrı sizin yanıbaşınızdadır, sizinledir, sizin içinizdedir. Sizi temin ederim ki Lucilius, kutsal soluk (*evrene can veren*) içimizdedir, içimizdeki iyi ve kötüye bakmaktadır. Tanrıdan uzak hiçbir kimse iyi bir insan değildir. Tanrının yardımı olmadan kim kaderini aşabilir ki?

Bizi iyi ve doğru yapan öğütleri veren O'dur. Tanrının ne olduğunu bilmiyorsak da, her iyi insanın içinde Tanrı vardır. Tut ki yaşlı ağaçlarla dolu bir ormanla karşılaştın. Alabildiğine yükselen ağaçlarla kaplı, birbirine girmiş sık dallarıyla göğü kapıyor; ormanın yüksekliği, gizli yalnızlık, ağırlığıyla çöken, hiçbir şeyin bozmadığı, ürkü verici gölgeler, dört bir yan açıkken insana bir tanrısal varlığın varlığını duyurur. Dağda, üstünde alnını kırıştırıyormuş gibi duran yamacındaki kayaların içine derinliğine oyulmuş; bir mağara, elle değil, tabiatın mârifetiyle içinde odalar açılmış bir mağara, insanın yüreğine dinsel bir duygu salar… Tut ki, tehlikeden korkmayan biri var, istekleri olmayan, zıtlıkta mutlu, fırtına ortasında sakin, insanlara daha yüksekten bakan ve tanrılara kendi seviyesindeymiş gibi bakan biri var, bu kimseye karşı saygı duymaz mısınız? "İçinde bulunduğu şu küçük beden, çerçevesi içindeki çapında düşünemeyeceğim kadar büyük ve ulu bir şey bu" demez misiniz? Tanrısal bir güç verilmiştir ona. Bu şekilde ayarlanmış, değeri daha az olan şeyler üstünde durmadan geçen, korkularımıza, umutlarımıza gülen üstün bu kafa, elbette ki gökten bir güçle teçhiz edilmiştir; bu denli büyük bir varlık tanrısal bir destekle ancak ayakta durur. En büyük olan yanıyla inmiş olduğu gökte yaşar."

Epiktetos, Seneca'dan birçok bakımlardan ayrılır – Neron'un sonradan âzat edilen bir kölesi olup, sonunda başka filozoflarla birlikte Roma'dan sürülmüştür. Yoksulluk ve hastalık içinde Epirus'ta, Nicopolis'te va'z etmiştir. İmparator Hadrianus'un yakın dostu olduğu söylenir; sözleri bize Arrian tarafından alınan notlarla geçmiştir. Kişinin ölümsüzlüğü konusunda herhangi bir destekleyici inanç olmadan derin bir dinsel zihni vardı. Tanrının buyruğunu, bu dünyada yerine getirmekle yetiniyordu ve daha ilerisine bakmıyordu. İnançlarının yakıcı yoğunluğu, güçlü ve tutkulu bir dille anlatılmıştır: Müstehzî, keskin ve veciz bir dil ile dinleyicilerinin gönüllerini sorularla işliyor, ya da kızgın yargılarını saçıyordu. Canlı bir hatipti herhalde.

Karışık dinleyicilerine öfkeyle hitap eden sabık-köleyi bir yana bırakıp şimdi, Pannonia'da, Carnuntum'daki İmparator Marcus Ayrelius'un çadırına gidelim, Marcus Ayrelius bir filozof olmak için yaratılmışken, Roma İmparatorluğu'nun kuzey sınırını savunan ordunun, kumandanlık görevini üstüne almıştır. Bunu dirâyetle ve başarıyla yapmıştır. Ama zaman zaman kendi içine kapanırdı; ve zihninin melânkolik köşelerinde bazı sorunlarla uğraşırken, hayâllerini, çalışmalarını ve kararlarını kaleme almıştır, tuhaf bir tesadüf eseri olarak da bu notlar bizlere kadar gelmiştir. Bazılarına göre, *Kendi Üstüne* –düşüncelerinin başlığıdır bu- dünyanın en büyük kitaplarından biridir; bazılarıysa bunda kendi içine dönmüş kararsızlığının, ona işkence verdiği ahlâk üstünde, titizlikle hareket eden hasta birinin ipsiz sapsız sözleridir. Okuyucunun üstünde kararlar verebileceği 12 kitap vardır, burada iki örnek veriyoruz:

"İnsanın rûhu için en faydalı olan şey, hayatımızda başımıza gelen bütün olayları metodik ve yalansız dolansız olarak incelemektir, bu olaylar oldukları şekilde incelenmelidir, yani tarafsız olarak, böylece ait oldukları alan, oynadıkları rol, bütüne ve devletlerin en büyüğünün vatandaşları olan bizlere, kendilerimize nispeten değeri, -öyle bir devlet ki, bütün öteki devletler yanında birer sömürge kalır-, konusunda bir fikir edinebiliriz: Her bir olayın ne olduğunu, nelerden müteşekkil olduğunu, niteliği belli olduğuna göre, ne kadar süreceğini anlayabiliriz. Yargımı, şu anda nesnenin bilincime hitap ettiği şekil üzerine vermeliyim demek istiyorum. Bu yargıya varmak için, ne gibi erdemlerin gerektiğini düşünmeyelim: İncelik mi, cesâret mi, doğruluk mu, güven mi, basit alçakgönüllülük mü, bağımsızlık mı filân."

"Neden şikâyet ediyorsun? İnsanın kötülüğünden mi? Ama düşünün hele – akıllı varlıklar birbirleri için yaratılmışlardır, hoşgörüyse adâletin bir parçasıdır; insanlar hep istemeden günâh

işlerler; acı, düşmanlık, kuşku, nefret birbiriyle çarpışmanın nice insanları yere serdiğini ve kül haline getirdiğini düşün bir – düşün de, bunları, artık bırak şu şikâyetleri. Şeylerin sana düşen kısmından mı şikâyet ediyorsun? Yine öteki şıkkı aklına getir, "Ya İlâhî Takdir, ya Atom" ikisinden birini seçeceğini ve evrenin büyük bir şehirden başka bir şey olmayacağını unutma."

Roma Stoacılığı türlü türlü ifâde edilen, birkaç temel fikir üstüne kurulmuş hayata karşı bir çeşit davranıştır. Güçlü bir dinsel biçimde belirse de, ille de dinsel olması gerekmez: Felsefî bir sistem değildir, çünkü bunu savunan Romalılar, işin bu yanı üstünde durmamışlardır, kolay kolay birbiriyle bağdaşamayan şeyler ileri sürmüşlerdir. İyice açıklanmış bir ahlâk öğretisi de değildir; çünkü her şeyde olduğu gibi, bunda da Romalılar "ödünç aldıkları" her şeye damgalarını vuruyorlardı. Stoacılık, Doğu etkilerinin klâsik düşünceyle temâsa gelmesi sonucu çıkmıştır ortaya. Bir sürü bölümlere ayrılmış olan Eflâtun'cu ve Aristo'cu ekoller, kurucularını ilgilendiren temel kavramlarla ilgilenmiyorlardı (bunlarla ilgilenecek hiçbir dâhi çıkmamıştır), büyük sorunlar kabul edildikten sonra, geri kalan ikinci derecedeki şeylerle uğraşıyorlardı. Böylece felsefe gitgide âdi insanın günlük meseleleriyle uğraşmağa başladı, bütün davranışın, düşünürün zihninde, mantıken üstüne dayanması gerektiği daha derin işlerle ilgilenmemişlerdir. Doğu ahlâkı felsefe yoluyla erişilmiş bir ilkeye değil, içgüdüsü ve ahlâksal duygululuğunun kanıt teşkil ettiği peygamber veya bir kâhinin yetkisine dayanıyordu. Böylece, Stoacılık, özellikle de Roma Stoacılığı temel bir felsefeye pek önem vermedi ve geniş bir ahlâk kuralı külliyatı topladı. Bir iki temel kaziyeye başvuruluyor idiyse de, esas gerçek yetki, ahlâksal davranış kanununu Stoaca gören kişi olan bir Stoacının "Bilge Kişi"nin (*sapiens*) verdiği örnek ve öğretideydi. "Bilge" şu veya bu gibi durumlarda ne yapardı?" idi Stoacının ölçüsü, oysa, Yunanlılar "Doğru olanı fikir yoluyla nasıl bulurum ve belli bir durumda doğru olan nedir?" diye soruyordu.

Fizik, mantık ve psikoloji alanlarında Stoacıların ileri sürdükleri önemsiz fikirleri ve bunlar arasındaki çelişmeleri burada belirtmek gerekmez. Onlar için insan için önemli olan şey "Tabiata uygun olarak yaşamaları" idi. Tabiat da şeyleri oldukları gibi düzenleyen Kuvvet, İlâhî Takdir, Akıl veya Kader'di. Bazen tabiattan tanrı olarak söz edilirdi, bazen Tanrı, Tabiat'la aynı şeydi, Stoacılık da böylece panteizme döndü. İnsanın mutluluk umudu, her şeyi kaplayan ve hayatı sürdüren Kudret'e boyun eğmekteydi. (İlk bölümde boyun eğme konusundaki sözlerimizi hatırlayan okuyucu, Stoacılığın niçin özellikle Romalılara çekici geldiğini anlayacaktır; aynı zamanda Cato gibi kahramanlarını tanrılaştırmak eğilimini hatırlarlarsa, "bile"nin yetkisine şaşmazlar). Mitolojinin tanrıları, bu üstün kudret kavramından doğmuştur, sadece zihnî olmayan canlı bir ilke ifâde eden Akıl, Evrensel Akıldır bu üstün kuvvet. Bu ilke bir teklik ilkesidir de – insanlığın bir oluşu, insanların kardeşliği, insanların potansiyel olarak eşitliklerini ifâde eder, bu fikirlerden ulusları ve siyasetleri konusunda birtakım sonuçlar çıkarılabilir. Tanrı, ölümsüzlük, serbest irâde ve ölüm gibi her insanın aklına gelebilecek konularda, Stoacılık kesin bir şey söyleyemiyordu; Tanrı bazen Kaderdi, bazen, kişisel, seven bir tanrıydı; bazen insan tanrısalın bir kıvılcımıydı, bazen da bir toz beneği; bazen rûha ölümsüz diye bakıyorlardı, bazen son yanışta tükendiği söyleniyordu; bazen hayatı sonuna kadar yaşama tavsiye olunuyor, bazen intihar övgü konusu oluyordu. Bununla birlikte bu kesin olmayan şüpheler üstüne, asil bir etik ülkü kurulmuştur. Bilgeyi ne belâ, ne musibet kaygılandırıyordu. Zenginlik ve yoksulluğun, dostça veya düşmanca fikirlerin üstündeydi; her şeyi vicdanı uğruna yapıyordu. Dostlara iyi davranıyor, düşmanlarına acıyor ve istenmeden bağışlıyordu. Şehirde olsun, devletin içinde olsun, ya da bütün dünyada olsun, hiç kimsenin özgürlüğünü kısmak istemiyordu. Bu dünyadan ayrılırken, zevkleri ve üzüntüleri aynı şekilde karşıladığını bilirdi ve ölümden korkmazdı. Kural buydu: Bunun

sonucu olarak bilge kişi sonunda, dünya fâaliyetlerine katılmalıdır diye çevrenin bağırıp çağırmalarına rağmen, bilge dünyadan el-etek çekmeğe çalışıyordu; hiç olmazsa, kendi kendinden memnun, arkadaş ve dostlarını hor gördüğü bir noktaya tırmanıyordu. Burada açıklayacağımız birtakım sebepler yüzünden, Birinci yüzyılda Stoacılık genel olarak İmparatora karşı gelmek anlamına gelmiştir: İkinci yüzyıldaysa İmparatorların kendileri Stoacılığı hem benimsiyorlar, hem Stoacı olmuşlardır.

Zamanın ahlâk ve din alanındaki açlığına Stoacılık bir cevap bulamamıştır. İnanacak bir sebep vermiyordu ve askıda kalmış bir yargının gerdiği tehlikeli bir cambaz ipi üstünde yürümeğe çalışıyordu. Asil bir ülküden söz ediyordu, ama insana şevk, sevgi ve yakınlık aşılayacak bir ortam yaratmıyordu. İnsanın, kendi kaynaklarına dayanarak, sâkin bir yalnızlık içinde kurtuluş olmadığını bar bar bağıran bir dünyanın ümitsiz seslerine kulak asmadan kendini kurtarmasını istiyordu. Bilge kişi için her şey kolaydı: Ama bilge nasıl olunacaktı; görünürde bir belirti de yoktu. Birkaç kimse bu yolda ilerleyebilir ve üzgün ve melânkolik yalnızlıklarında kendilerini tatmin edebilirlerdi; ama içi hayat kaynayan, ölçüsüz derecede iyiye veya kötüye doğru eğilimli, güçle seven ve nefret eden, her yere başvurup yardım arayan kimseler için değildi bu. Müneccimliğe, büyüye, yabancı dinlerin törenlerine, şartlanmalarına gizli birtakım boş inançlara, devâlara. Böylece halk yığını, kısır Kitab-ı Mukaddes'i için Stoacı filozofu sevmemiştir.

Ama tarih açısından bakacak olursak, Stoacılığın küçümsenmeyecek derecede etkisi olmuştur. Üç bakımdan ele alabiliriz:

Birincisi, İncil'deki bazı bölümlere son derece yakın Seneca'nın ahlâk kuralları, Stoacılık öğretisinin yüksek ahlâk seviyesine erişmiş olduğuna kanıttır. Birçok yazar, bunları karşılaştırmış, biçim ve duygu bakımından benzerlikleri çıkarmıştır. "Yüreğinizi parçalayan şeyi çıkarıp atın; çıkartamazsanız o zaman yüreğinizin kendisini çıkarıp atın." "Aşkla korku bağdaşamaz". "Zengin bir elin verdiği armağandan, yoksul bir elin verdiği armağan daha değerlidir." "Bize nasıl davranılmasını istiyorsak, biz de başkalarına öyle davranalım." Tertullianus, Seneca için, "hep bizimle" der St Jerome da, "bizim Seneca"dan söz eder, beşinci yüzyılda düşünce ve ifâde benzerliğini göstermek için St Paul ile Seneca arasında uydurma mektuplar ortaya çıkarılmıştı. Çağdaş eleştirme, bunları başka yollardan incelemiştir. Ama Seneca ile Marcus Aurelius'un yazılarının büyük etkisi olmuştur; örneğin Montaigne onlara çok şey borçludur. Çünkü dînin kabul olunamayacak dogmalarından uzak, asil bir ahlâk sistemi kuruyor gibiydiler; başka adlar altında Stoacılığın bazı biçimleri bugün dahi vardır.

İkinci olarak, Stoacılığın hukuk üstünde derin etkileri olmuştur. En iyi yetişmiş en akıllı Romalıların çoğu Stoacıydı, bunların çoğu da hukukçuydu. Roma'nın "medenî hukuku", yani vatandaşlarına uyguladığı hukuk, Romalılar, kendi kanun sistemi ve teamülü olan başka uluslarla temasa geldikçe, genişliyordu; benzerlikler dikkat çekiyordu; İmparatorluğun yararına daha geniş bir hukukun üstüne dayanacağı ortak kavramların, ortak bir temeli olabileceğini gösteriyordu. "Uluslar Hukuku" fikri buradan çıkmıştır. Ama Stoacıların fikirleri daha da genişti; ülküleri "Tabiata uygun olarak" yaşamaktı. Tabiat ise filozofun ancak küçük bir parıltısını görebildiği bir kanunlar külliyatı idi. "Tabiat Kanunu"nun sonunda anlaşılacağı düşünülüyordu, ama şimdilik "Uluslar Hukuku", onun gölgemsi bir kopyasıydı. Böylece hukukçular ve Stoacı İmparatorlar, yeni kanunlardan çok, hukukun tefsirinde, hukuku "tabiî hukuk" diye düşündükleri şeye yaklaştırıyorlardı; "tabiî hukuk" fikri de Avrupa düşüncesindeki uzun tarihine böylece başlamış oldu.

Üçüncü olarak, insanın kardeşliği konusundaki Stoacı kavramın, kölelere yapılan muamelede

büyük etkisi oldu. Köleliğin ilk İmparatorluk devrinde yumuşatıldığını, bazı durumlarda da birtakım müsbet faydaları olduğunu görmüş bulunuyoruz; bu değişiklikte Stoacılığın etkisi büyük olmuştur. Seneca'nın X/VII'nci mektubunda Stoacı bir efendinin kölelerine karşı nasıl davranması gerektiği vardır.

İmparatorluğun Greko-Romen uygarlığı süresince, kişinin benimseyebileceği daha birtakım felsefeler vardı – Kelbiyyunlar, Yeni-Eflâtuncular, Eflâtunculuk ve Şüphecilik felsefelerinin türlü biçimleri ve daha birçok karışık felsefe. Bunlar incelemeğe değer konulardır; Yeni-Eflâtuncuların en büyüğü olan Plotinus, kendi başına yarattığı tepkiyle de çok ilginçtir. Ama bunlar bizim çerçevemiz içine girmez; çünkü biz, her şeyden önce Romalılarla ilgilenmekteyiz. Romalılara özel felsefe de Stoacılıktı.

BÖLÜM VIII

Buhran ve Kurtuluş Çağı: Diocletianus İle Constantinus

Yenilmeyen efendilerimiz C. Aurelius Diocletianus Pius Felix, Augustus ve Marcus Aurelius Maximianus Pius Felix ve M. Flavius Valerius Constantinus ve C. Galerius Maximianus, asil Caesar ve konsüller, ki onların erdemi ve ileri görüşlülüğüyle her şey yeniden biçimleniyor…

(Kuzey Afrika'daki bir sütun üzerindeki yazıdan)

Efendimiz, insan ırkının kurtarıcısı, İmparatorluğun ve Roma hükümranlığının sınırlarını genişleten, sonsuz güvenin sağlayıcısı Flavius Valerius Constantinus, Kaderi Açık, Ulu, Dindar, sonsuz Augustus, tanrılaştırılan Constantius'un oğlu, her zaman ve her yerde saygı gören…

(Roma'da bulunan bir yazıttan)

Genel olarak, İmparatorluğun ilk iki yüzyılı barış içinde bir gelişme görmüştür; Batının Romalılaştırılması bu sırada olmuştur. Bazı tarihçiler, Antonine çağının bir bakıma fazla durgun olduğunu söylemiştir; ilk heyecanın hareketini yitirdiği, durgunluğun kapladığı, statik bir kendi kendine yetinme çağı olarak görmüşlerdir… Hiçbir çağ gerçekten statik olamaz. İnsanlar, tarihçilerin

işiteceği gibi yapmak istediklerini açıktan açığa belirtmiyorsa, bu demek değildir ki bir şeye yönelmiyorlar, bununla birlikte daha başka başka amaçlar edinebilirler ve bunların hiç birini sonradan gerçekleştiremeyebilirler. Daha sonraki çağlardan, daha elverişli bir açıdan geri bakan tarihçi, pozitif veya negatif sebepler yüzünden hangi fikirlerin insanlar üstünde etkisi olduğunu görebilir. O zamanın insanları bundan haberdâr değil idiyse de, ya da bunların canlanmakta olduğu umurlarında değil idiyse de, elde ettikleri meyvelerden hangi tohumların filizlenmekte olduğunu çıkarabilirler.

Sadece Birinci ve İkinci yüzyılları bilen bir kimse için, dördüncü yüzyıl pek tuhaf görünür; buna sebep İmparatorluğun üçüncü yüzyılda anarşi ve karışıklık gördüğünden değişmiş olmasıdır; İmparatorluğu ayakta tutan Diocletianus ile Constantinus'un büyük çabalarıdır. Bu değişmelerin ışığı altında, altın Antonine çağının zayıflıklarını daha iyi anlayabiliriz.

Üçüncü yüzyıl kadar karışık bir devreyi inceleyebilmek için –üstelik bu devre için elimizde fazla tarihsel kanıt da bulunmamaktadır- kudreti, serveti ve gücü İtalya ile Roma'dan eyâletlere götüren hareketi gözden geçirmemiz gerekir; sonra da "barbar" oymaklar tarafından sınır eyâletlerine yapılan gittikçe artan baskıyı görmemiz gerekir. Bu iki sorun aslında birbiriyle ilgilidir. Sınırlardaki tehdit, sınır eyâletlerinin önemini arttırmıştı ister istemez. Ama bundan başka bu eyâletler servet ve kudret bakımından çok ileri gitmiş bulunuyordu. İlk yüzyıllar boyunca, Roma ve İtalya Roma uygarlığını doğuran merkezlerdi; bu uygarlıklar eyâletler tarafından benimsenince, bunlar birçok bakımdan –iktisadî, askerî, zihnî hattâ siyâsî bakımlardan- gittikçe daha çok kendi kendilerine güvenmeğe başladılar. Roma ve İtalya rağmına eyâletlerin elde ettiği önem, Roma'nın başarısının derecesini gösteriyordu; ama bu başarı kendi için birçok felâketlere gebeydi.

Üçüncü yüzyılın karışıklığına ve gürültüsüne sebep olan unsurlar karmaşıktır, bunların nasıl meydana geldiğini burada anlatmağa kalkışamayız; bunların arasında, birinin ötekinden daha belirli ve önemli olduğunu da söyleyemeyiz. Genel olarak şöyle denebilir:

Cumhuriyetin ilk günlerinde ordu Roma'dan toplanıyordu; derken İtalya'dan toplanmağa başlandı, sonra da İspanya ve Galya gibi batı eyâletlerinden. Sınırlar geriledikçe, mahallî toplamaların daha iyi asker sağladığı görüldü ve yedekler daha çok önem kazandı… Üçüncü yüzyılda, bir zamanlar kontrol altında bulundurulan oymaklardan asker toplanmağa başlandı – Germenlerden, Magribî'lerden, Tuna'dan, İlirya'dan ve Dalmaçya'dan. Bu adamlar pek Romalılaşmış değildi; çıktıkları yere bağlıydılar. Uzun süre bir eyâlette kalan bu askerler, İmparatorluğa kendi memleketi ve eyâleti yönünden bakıyordu, hattâ İmparatorluğu yakınlarındaki komşularıyla bir görüyorlardı. Memleketinde mevzîlendirildiği halka verecek bir şeyleri yoktu; oranın sâkinlerinden uzakta, yabancı bir unsur gibiydiler; bazen Roma'nın hizmetine giren tesadüfî askerlerdi. Barbarlar, eyâletlerdeki tehditler artınca ve bu tehditlere başarıyla karşı koyunca, kuvvetlerinin farkına vardılar. Eyâletin birinde zafer kazanmış bir ordu, başka bir eyâletteki orduyu kıskanıyordu; yarışmalar başladı, generallerin gözü İmparatorluğa çevrildi; askerler, İmparatorları tahta çıkarıp indirmeğe başladılar; herhangi bir ülkü, bir amaç uğruna olmayan iç savaşlar, uzun yıllar boyunca imparatorluğu yıprattı. Başarı kazanan İmparator, kuvvetini ve güvenini askerî bir zorbalığa dayıyordu, orduları şımartıyor, ücretlerini ve bahşişlerini arttırıyor, topraklar bağışlıyor ve sivil halk üstündeki iğrenç zorbalıklarına göz yumuyordu. "Ya askerleri yatıştıracaksın, ya da mahvolacaksın" idi imparatorluk sloganı… Ordu gittikçe barbarlaşınca da, generaller ve tahtta gözü olan kimseler de barbarlaştı; Afrikalılar, Trakyalılar, Dalmaçyalılardan birçokları bir Suriyeli ve bir Arap, Roma İmparatorluğunun koyu kırmızı hırkasını giydiler; bunların çoğu okumamış kimselerdi, Roma'ya ayak basmamışlardı bile,

ellerine verilen şeyin ne olduğunu bilmiyorlardı. Romalılık (*Romanitas*) yazık ki anlamını yitirmişti artık.

Yine de ordunun arttırılması gerekiyordu, dördüncü yüzyılın sonuna doğru, Augustus'un ordusu iki misline çıkmıştı. Sınırın muhârebe hattına güvenmeyen derinliğine düzenlenmiş, birbirini izleyen destek noktalarına önem veren yeni savunma sistemleri, yeni silâhlar, yeni uzmanlaşmış birlikler gerekiyordu. Çünkü İmparatorluğun dışından ağır baskılar gelmekteydi ve aynı anda birçok yerde birden oluyordu bu baskılar. Eyâletin garnizonu artık ihtiyacı karşılamıyordu, aralıklı ve bir tek saldırı içindi bu, oysa baskı arttıkça, en çok tehdit edilen noktaya gönderilmek üzere hareket kâbiliyeti olan bir saldırı birliği gerekiyordu. İmparatorluk ister istemez zayıflayınca, barbar sürülerini para vererek geri çevirmeyi başaran ilk siyaset artık sökmemeğe başladı; Marcus Aurelius'un denediği çapulcu oymakların sınırın içine yerleştirilmesi örneğin, savunmayı daha tehlikeye düşürdü. Böylece ırkların sayıları artıyordu; Carpiler Daçya'ya saldırdılar, arkalarından da Gotlar izledi, Daçya teslim oldu ve bir Roma eyâleti oldu. Gotlar uzun yıllar süresince, Doğu Almanya, Transilvanya, İllyricum'a saldırmış, bütün Anadolu'ya denizden akınlar yapmışlar, Yunanistan'a, Atina'ya ve Sparta'ya kadar süzülmüştür. Juthungi'ler Kuzey İtalya'ya kadar gitmişlerdir; İ.S. 210'da ortaya çıkan Alemanani'ler Galya ve İtalya'ya girmişler, bir süre Roma'nın karşısında belirmişlerdir. Bu arada Persler yeniden güç bulmuşlar ve yağmalarına karşı gönderilen Roma ordularını yenmeğe başlamışlardır.

İmparatorluk hükûmeti ayakta durmak için çabalıyordu, türlü tehditler karşısında ne yapacağını bilemiyordu. Bu yüzden İmparatorluğun türlü bölümlerinin kendilerini kurtarmak için çareler aramağa başlamasında şaşılacak bir şey yok; böylece bunlar kendi başlarına devletler kurup, ordular toplayıp, merkezî hükûmete karşı gelmeğe başladılar. Galya İmparatorluğu dedikleri, Kraliçe Zenobia'nın buyruğu altındaki Palmyra devleti –ki bu Mısır'ı fethetmiş ve kısa bir süre Roma'nın zâhire ambarını elinde tutmuştur- böyle vücut bulmuştur. Saldıran oymaklar bir yandan yağma ediyor, yakıp yıkıyor, insan öldürüyordu; bu sürüler büyük miktarda altın ve kıymetli eşyalar alıp götürmüşler, Roma da yoksul bir duruma düşmüştür. Tabiî bunlar ekserî mahvettikleri kimselerin uygarlığını sindirmiş bulunuyorlardı ve bu kargaşalık yılları süresinde Germenlerle Romalılar, âdet, kültür ve hayat görüşü bakımından, birbirlerini etkileyerek yanaştılar, böylece Germen Roma devletlerinin başlangıcı oldu.

Ağırlık merkezi doğuya doğru kayıyordu. İmparatorun bulunduğu yerdeydi Roma, İmparatorsa ekserî Adriyatik denizinin doğusunda bulunuyordu. En son Romalılaşan, Balkan yarımadası oldu, nasıl tefsir edilmiş olursa olsun, Romalılığın tamamıyla farkındaydı. Bu, güçlü askerî birlikler meydana getirdi, generaller çıkardı, generallerden de İmparatorlar. Doğu, atalardan kalma zenginliği ve daha uzun tarihi olan uygarlığı ile ister istemez etki gösteriyordu; imparatorluk istibdadı, çağlar boyunun ürünü Doğu Monarşisinden örnek aldı; işgâl edilme tehlikesi karşısında, şimdi daha çok askerî olan bir hükûmetin karargâhı olarak, stratejik bakımdan uygun değildi. İtalya, Roma'nın beşiği gibi bir ayrıcalığı olan bir topraktan çok, süratle bir eyâlet hâline geliyordu.

İç savaş, anarşi, çözülme, toprakların ve şehrin saldırgan sürüler tarafından yağmasının yarattığı iktisadî sonuçların etkileri, büyük şeyler doğurdu. Daha Antonine çağında kötü belirtiler çıkmıştı ortaya. Eyâletlerin bir zamanlar refah içinde olan şehirleri, masraflarını karşılamayacak duruma geldiler, İmparatorluğun vergileri arttı; büyük paralar istendiğinden, mahallî müsteşarlar işlerinin yük olmağa başladığını gördüler. Paranın değeri düştü; sanayî sadece mahallî ihtiyaçları karşılıyor, mallarını yaymakta bir fayda görmüyordu; imalât, gereken malları yapmadığı için durgun bir hâle geldi. Savaş ve saldırıyla başkent mahvedildi; savaşa para gerektiğinden kasaba ve köylerden zorla

para toplanmağa başlandı; para bulunamayınca, mallara el konuluyordu, özellikle ordunun işine yarayabilecek mallar, zorla alınıyordu. İşsizlik yüzünden topraklar ekilmemeğe başladı; zor olan ve hoş olmayan işlere kimse yanaşmıyordu; bütün bunlara rağmen ordunun ikmâl edilmesi gerekiyordu. Gemilerin bu ikmâl maddelerini taşıması için zorlanıyordu; sivil halk ikinci plâna geçmişti, ithalât sadece askerî ihtiyaçlar için olduğundan ve enflâsyon'un doğurduğu kötü durumlar yüzünden, hayat seviyesi düştü. Yine de, İmparatorluk açlıktan ölse de, orduların yemesi, giymesi, silâhlandırılması ve taşınması gerekiyordu.

Ne kadar koyu renkler kullanırsak kullanalım, bu devrin resmini birkaç sözle çizmemize imkân yok. İmparatorluk yıkıldı yıkılacaktı, yoksulluk, açlık ve yıkıntıların yükü altında ezilmek üzreydi. "Evlenecek miyim? Satılacak mıyım? Mahallî kurulun üyesi mi olacağım? Ücretimi alabilecek miyim? Kaçıp gitsem mi?" Bunlar Mısır'daki bir kutsal kitapta şaşkın bir halk tarafından papirus üstüne yazılmış sözlerdir. Âdi şeyler olmasına rağmen, normal bir insanın aklından neler geçtiğini iyi göstermektedir. Anadolu'dan İmparatora gönderilen bir dilekçede şöyle yazılmaktadır: "Ödevleri halkı korumak olan kimselerin, altında fecî şekilde ezilmekteyiz… Subaylar, askerler, şehir yargıçları ve imparatorluk memurları geliyor, elimizden öküzlerimizi alıyor, bizleri işten ediyor; hakkı olmayan şeyleri istiyor, acı bir adâletsizlik altında kıvranıyoruz."

Bununla birlikte İmparatorluk bir bütün olarak, bir mûcizeyle kurtuldu; ama korkunç bir fiyata mâl oldu bu, öyle korkunç ki, tarihçiler zaman zaman acaba İmparatorluk batsaydı daha iyi olmaz mıydı diye düşünürler. Kurtarıcılar Diocletianus ile Constantinus idi. İliryalı bir aileden gelen İmparator Diocletianus (İ.S. 284-305) bir âzatlının oğluydu; orduda hizmet görmüş ve tahta, subayları tarafından çıkarılmıştır. İmparator Constantinus (İ.S. 306-337) da İliryalı bir aileden geliyordu, Constantinus ile Helena'nın gayrimeşrû çocuğuydu; o da tahta, askerleri tarafından geçirilmiş ve çarpışarak tahtı elde etmiştir. İkisi de kâbiliyetli teşkilâtçıydılar.

Constantinus'un tamamladığı Diocletianus'un aldığı tedbirlerde yeni bir şey yoktur, bunların nasıl meydana geldiğini burada anlatacak değiliz. İmparatorluk muhâsara altındayken, zor durumda bulunduğu zaman girişilen teşebbüs ve yapılan şeyleri bir düzen, bir sistem hâline koydular; buhranın ihtiyaçlarının gerektirdiği tedbirleri hükûmetin daimî bünyesine soktular. Daha iyi korunma çareleri, güven ve enflâsyonun önlenmesi için, bir devletin tehlike durumunu sürdürmesi zor değildir. Böylece devlet en üstün bir mevkîye yükseldi; kişiyle birey olarak ilgilenmiyordu, kendi iktisadî ve idarî ihtiyaçlarını tatmin için düzenlenmiş bir iş sahası veya sınıf, ya da bir "fayda"nın üyesi olarak ilgileniyordu. Böylece herkes, bir bir sonunda devletin kölesi durumuna geldi. İmparatorluk hükûmeti bütün İmparatorluğu bir tutacak olan hapishâne demirleriyle çevirdi etrafı.

Diocletianus ve Constantinus'un reformları güveni sağlamak, düzen vermek için büyük çabalardır. İlk önde de İmparator'un yani İmparatorluk birliğinin güveni geliyordu.

Altmış yetmiş yıl imparatorluğun yetkisi askerler tarafından alınmış, anarşi alıp yürümüştü. Şimdi herhangi bir zümrenin menfâatine bağlı kalmaktan kurtulacaktı. İmparator'un kişiliği herkesten uzak ve ayrı bir durumda olacaktı; halka pek görünmeyecekti; Doğu usûlünde bir divan çevirecekti çevresini. Yeni ünvanlı saray memurları onu koruyacak; halkın isteklerini onlar dinleyecekti; yarı dinsel bir törenle kendisine tanrısal bir yetki tanınıyordu, tahta, tanrının ortağı gibi oturacaktı.

Augustus baş vatandaş olduğunu ileri sürmüştü; Diocletianus bir diktatördü.

Orduya bağlılıktan nasıl kurtulacaktı, nasıl ordunun elinde mahvolmaktan korunacaktı? Son yüzyıl boyunca orduda yer alan değişiklikler kabul olunmuş, genişletilmiş ve sistem hâline sokulmuştu. Ordu senatör ve şövalye sınıflarının subaylarıyla donatılmıyordu artık; en yüksek mevkîlere "barbarlar"

geçmişlerdi; askerlik bir meslek hâline gelmişti. Ordu kumandanı idarî işlere karışmıyordu artık; sivil ve askerî işler ayrılmıştı; eskiden eyâlet vâlisi ve aynı zamanda baş kumandan olan pro-konsüller tarihe karışmıştı. General, imparatora karşı sorumlu olan sivil idareden alıyordu ikmallerini, böylece kontrol altına girmiş oluyordu. Asker bundan böyle idareye, adâlete, ikmâl ve vergi işlerine karışmayacaktı. O sadece basit bir askerdi, başka işlerle uğraşmayacaktı, o işler imparatorluk memurları tarafından görülecekti, aynı zamanda herhangi bir siyasî teşebbüste bulunabilecek imkânlar alınmıştı elinden. Strateji, taktik ve silâhlar tamamıyla değişti; yedekler, lejyon askerlerinden daha çok saygı görüyorlardı; barbarların kolu olan süvari birliği, piyadeden daha çok önem kazandı; çünkü barbarlara kendi silâhlarıyla, barbarlar savaş açıyordu ancak. Bir zamanlar Roma uygarlığının savunucuları ve yayıcıları olan ve saygı gören sınır garnizonları, (*limitanei*) şimdi, en arka plâna geçmişti; çünkü malı mülkü olanlardan ve barbarlardan zorla alınan askerlerden meydana geliyordu. Şehir yakınındaki iç karayollarında mevzîlenmiş birlikler (*comitatenses*), hareket kâbiliyetli bir kuvvet teşkil ediyor; bunlar, komşu sivil halka yıkıcılıklarıyla ve yağmacılıklarıyla usanç verdirmelerine rağmen, el üstünde tutuluyordu.

Orduyu ayakta tutmak için, İmparatorluk vergi toplamak üzere yapılmış büyük bir idarî makine hâline geldi. Bu makine memleketin ekonomisine yardımı dokunabilecek birçok kimseyi memur yaptı; bilindiği gibi, memurlar kendilerini gittikçe çoğaltırlar. Diocletianus İmparatorluğun bir insan tarafından idare edilemeyecek derecede büyüdüğünü gördü; "ortak imparatorlar" yeni bir şey değildi, böylece imparatorluk ikiye ayrıldı, yarısını ortağı idare edecek, ona da kendi gibi Augustus ünvanı verilecekti. Her bir Augustus'a bazı sorumlulukları olan, bir çeşit yardımcı, bir "Caesar" tâyin olunuyordu. Caesar, Augustus'un yerine geçecek, böylece mesele de halledilmiş olacaktı… İtalya da dahil olmak üzre, eyâletler yüzlerce bölgelere, bölgeler de birtakım illere ayrılmıştı. Ünvanlar değişmişti; örneğin Afrika "Kontu" gibi bazı resmî mevkîleri ifâde eden *comes* ortaya çıkmıştır; bölgeler, "İspanya Piskoposu" gibi piskoposların emri altındaydı; İmparatorun istişâre meclisi *Consistorium* idi.

Diocletianus'un en acele yapması gereken görevi, para reformuydu, böylece enflâsyon önlenmiş olacaktı. Bununla yakından ilgili olarak, mallar ve hizmetler için narh koymağa ve ücretler tesbit etmeğe çalıştı. Bir kısmı elimizde bulunan fermânı, kereste, deri, tekstil, tuvalet eşyası gibi şeylerin narhlarını göstermektedir. Aynı zamanda işçilerin ücretlerini de tesbit etmektedir, meselâ doklarda çalışanlar, ipek ve yün işçileri, boyacılar, ilk ve orta okul öğretmenlerinin ücretleri bulunmaktadır, taşıt ücretlerini de tâyin etmektedir; hükûmet malları daha ucuz fiyatla taşınacaktı, bunun gemi sahibine hemen hemen hiçbir faydası yoktu. Modern hükûmetlerin, kâğıt para basmak için giriştiği teşkilâtlara benzeyen bir sisteme sokulmuştu darphaneler. İstikrar için çaba pek sonuç vermedi, buna sebep belki de ocakların, yeter derecede altın ve gümüş sikke sağlayacak maden vermemesiydi.

Esas vergi, yılda bir eşyayla ödeniyordu. İstenilen miktar, her yıl ilân ediliyordu ve dört il arasında paylaştırılıyordu; toprak istihsal kâbiliyetine göre inceleniyor ve vergi payı ona göre hesaplanıyordu. İlk inceleme ve vergilerin tahsili, kasaba veya şehir kurulları, toprak sahipleri ve daha başka birtakım memurlarla yapılıyordu. Eskiden özenilen kasaba veya şehir müsteşarlığı bir yük olup çıkmıştı; bunlar sadece işi yapmakla kalmıyor, aynı zamanda bir bölgenin kesinleşmiş vergisini vermekle ödevli oluyordu. Her beş yılda bir, özel vergiler ödenirdi, bu arada ticarî kârlardan elde edilen vergiler vardı; ayrıca gümrük gibi devamlı olan dolayısıyla alınan vergiler de vardı. Böylece, müsteşarlar, toprak sahipleri, ticaret firmaları ve şirketleri, bilgi ve vergi toplayan ücretsiz hükûmet memuru gibi çalışmak zorundaydılar, tıpkı bugünün firmalarının devlet tarafından istenen hasılâtı

gerçekleştirmek için, ücretsiz hükûmet memurları ve muhasipler tuttukları gibi.

Ama vergiyi sağlayan işten, insanlar fazla vergi yüzünden vazgeçerse, vergi almanın anlamı kalmıyordu. Yine de devlet uğruna çalışılması gerekiyordu –"gerekli çalışma". Böylece iş veya mahâret sadece yönetilmekle kalmıyor, aynı zamanda tarlaya, baroya, doklara veya büroya bağlanıp kalmayı gerektiriyordu. Ne çiftlik işçisi tarlasını bırakabiliyor, ne de kiracı-çiftçi toprağı bırakıp gidebiliyordu; üstelik çocuklarının da, kendi yerini alacak şekilde yetiştirilmesi zorunluluğu vardı. Toprak sahibi fazla vergi yüzünden büyük yük altına girince, toprağını bırakmak zorunda kalırsa, devlet elinden alıyordu, böylece İmparatorluğun büyük bir kısmı devlete geçmiş oldu. Aynı şekilde fabrikalar da millîleştirildi. Ulaştırma çok önemliydi; dok işçileri, ticaret filosu gibi gönüllü toplulukları, hükûmet, polis kuvveti gibi kullanıyordu; insanlar bulunduğu işlerden ayrılamıyordu, âmme hizmetleri mukâvelelerinin tatbik edilmesi gerekiyordu. Böylece bir kast sistemi çıktı ortaya; işi ne olursa olsun – kasaba müsteşarı, asker, fabrika işçisi, memur – herkes işine ve mevkîine bağlı kalmak zorundaydı, bu kimselerin çocukları da aynı durumda olacaktı. Kazarâ bir kimse "ileri" gider de işini değiştirebilmek için bir izin koparabilirse, daha yüksek vergi vermek zorundaydı; o zaman mahvolmak tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Olduğu gibi kalmak daha iyiydi… Bu yüzden bir teşebbüste veya tasarrufta bulunmak için mahal kalmıyordu; cansız ve durgun bir kısırlık'ın sıkı bir örnekliği hüküm sürüyordu. Güven, bireyin devlet tarafından sindirilmesine mâl oluyordu.

Ağırlık merkezinin doğuya doğru kaydığını yukarda görmüştük. Diocletianus, Marmara denizinin doğu kıyısında. Nicomedia'da sarayını ve karargâhlarını kurmuştu; çünkü geçmişte tehlike Tuna'nın ötelerinden ve Perslerden gelmişti; Nicomedia stratejik bir noktaydı. Ama eski Bizans şehri olan, İ.Ö. 600'de bir Dorien kolonisi tarafından kurulan karşı kıyıda olup denizle çerçevelenmiş olup eşsiz bir limana sahipti. Constantinus'un yeni Hıristiyan şehri için, Yeni Hıristiyanlık İmparatorluğunun başkenti Constantinople istilâ edilemez bir yerdi. Yıllar almıştı yapılması; putperest veya Hıristiyan birçok eserle, türlü şehirlerden toplanmış güzelliklerle süslüydü. Ama yeni inanç yüzünden, duvarları içinde herhangi bir putperest kurban töreni yapılmamıştır. 1000 yıl kadar ayakta durdu, 1204'de kurucusunun inancında olan haçlılar tarafından işgâl edildi; ama o zamana kadar Bizans uygarlığı, Doğu Roma İmparatorluğunun kudretini, bilimlerini ve dînini korumuştur.

Böylece İmparatorluk kurtulmuştu. Diocletianus ile Constantinus, Augustus'un eskiden yapmış olduğu gibi bir imar tasarısını gerçekleştirmeğe başladılar. Ama Augustus bu işi gönüllü bir çaba uğruna kuvvet toplamış, güçleri ve iyi niyetleri seferber etmişken, üçüncü yüzyılın reformcuları, hükûmet işi için gerekli kaynakları elde etmek ve güveni sağlamak kaygısıyla bir mekanizmayı zorla kabul ettirmişlerdi. Çağdaş edebiyat pek yoktur; çünkü edebiyat için gerekli, insanın kendi hayatını yaşaması diye bir şey hemen hemen yoktu. Zamanla hayat da edebiyat da canlandı; yeni bir hayâl dünyası açılıyordu, ama bu daha çok esas gövdede olmayıp, Afrika, Galya ve Mısır gibi üye yerlerde oluyordu. Hıristiyan düşüncesinin damarlarında daha kuvvetle akıyordu bu, hayat, putperestliğin yorgun yataklarında parlıyordu; sonunda da bu üyeler kendi hayatlarını yaşamak üzre ayrıldılar.

BÖLÜM IX

Hıristiyanlık ve Roma İmparatorluğu

Romalıların yabancı dinlere karşı çok hoşgörür davrandığını söylemiştik. Niçin o halde Hıristiyanlık "kovuşturmaya" uğradı, sonunda da İmparatorluk nasıl bir Hıristiyan imparatorluğu haline geldi?

Bu soruyu cevaplandırabilmek için geriye, Yahudiliğe dönmemiz gerekir. Roma Yahudi sorununu çözmek için elinden geleni yapmıştı; onlara her türlü ayrıcalık tanımıştı… Dînî işler ve sivil kanunlar, başkanı Yüksek Rabbi olan bir Yahudi kurulunun elindeydi. Yahudiler kendi paralarını kendileri basarlardı; ama İmparatorun resmî sikkelerinin üstüne basılmıyordu; askerlik hizmetinden muaf tutuluyorlardı, Kudüs'te mevzîlenmiş birkaç Roma askeri de, sancaklarını Caesarea'da bırakmışlardı. Roma'nın Yahudilerden bütün istediği, haraç vermeleri ve komşularıyla, yabancılarla, özellikle Suriyeli Yunanlılarla iyi geçinmeleriydi. "Bütün bunlar Gallio'nun umurunda değildi", işte buydu bir Roma yargıcının değişmez ve doğru davranışı; çünkü Roma din konusunda tebâasına özgürlük tanımıştı. Ama hoşgörü'nün karşısına milliyetçilik ve taassub çıktı. Yahudilerin çoğu, Yahve her şeyin efendisi olduğuna göre, dünyanın bir gün Yahudilerin hükmü altına gireceğine inanıyorlardı… Tecrübe ve tarih eğitimi görmüş bazı kimseler, Yahve'nin bütün insanların zihinlerinin efendisi olduğunu düşünüyorlardı, çünkü her türlü tapınma, bilmeden de olsa, Yahve'ye tapınma demekti. Ama vasat Yahudinin anlayamadığı şey evrensellikti, böylece kendi peygamberlerinin bazılarından ayrılmış oluyorlardı; böylece kendi kendilerinin içlerine kapanarak birtakım törenler yapıyorlardı. Irk ve kendi topraklarının münhasıran mâliyeti üstünde durarak

Yahudiler biraraya geldiler. Yahve'nin zamanında inançlarına bağlı kalırlarsa zafer elde edeceklerine inanıyorlardı: hâlâ Yahve'nin adamları olarak dünyaya hükmedeceklerine inanıyorlardı. Dinlerine sarılan yoğun bir ulus olarak kendi bağımsızlıklarını elde edecek olurlarsa, tabiî, Yahve'nin elinde daha uygun bir âlet hâline gelirlerdi. Ama tarihine rağmen, sabır, Yahudiler için yapılmış bir iş değildi; taassubla alevlenen milliyetçilik her an patlak vermek üzereydi. Filistin'deki Roma kuvvetinin küçüklüğü aşağı yukarı 3000 insan – karşı konamayacak bir ayartış olmuş olabilir. Ama bu çıkışların ve Roma hükûmetinin almış olduğu tedbirlerin hikâyesini burada anlatamayız.

Tabiî, başlıca Roma'ya ve ticarî merkezlere olmak üzere, İmparatorluğun dört bir yanına dağılmış Yahudiler için durum başkaydı. Arasıra aralarında rekâbet oluyordu, komşuları âdetleriyle alay etmesine rağmen Yahudiler genellikle barış içinde yaşıyorlardı. Ama Filistin'in dışındaki hayat zihinlerini genişletmişti; yılda bir kere Kudüs'teki tapınağa gidiyorlardıysa da, orada yaşayanlara nazaran daha geniş fikirli ve daha az milliyetçiydiler. Böylece hükûmet tarafından tanınan muafiyetle, halkın hor görüşü Yahudi dîninin özgür bir halde sürmesini sağlıyordu.

Otuz yıl kadar bu özgürlükten Hıristiyanlık da faydalandı, bu özgürlük onlara bile bile verilmiş değildi, Hıristiyanlık hükûmet tarafından olsun, halk tarafından olsun Yahudilikten ayrı bir şey görülmediği için. İlkin müridler Kudüs'te Yahudi yasasını dinlemeğe devam ettiler; çok geçmeden kilise, *Resullerin İşleri*'nin dediğine göre 500'den 3000'e, derken 5000'e yükseldi; çünkü Kudüs'e giden birçok Yahudi din değiştirmişti. Hıristiyanlığı yayanlar, Yahudiler tarafından çok geçmeden Kudüsten, Samarya ve Suriye'deki havralara sürüldü; kovuşturanlar arkalarını bırakmadılar, aralarında Saul da vardı. Çok geçmeden iki zafer kazanıldı: bundan böyle İncil Yahudi olmayanlara va'z edilmeğe başlandı; din değiştirenler de Yahudi âdetlerinden uzaklaştılar. Hıristiyanlar artık Yahudilikten kurtulmuş bir kitab-ı mukaddes okuyabiliyorlardı, yine de her yerde karşılarına "Yahudileştiriciler" çıkıyordu.

St. Paul şimdi, artık Roma barışıyla güven altına alınmış olan ticaret ve ulaştırma kara yollarından yola çıkmıştı; ilkin Yahudi topluluklarıyla görüşmüş, sonra günün Yunancasıyla Hıristiyanlara va'z etmeğe başlamıştı. Din değiştirenlerin çoğu aşağı tabakadandı; va'zı arasıra düzensizliğe sebep oluyorduysa da, buna sebep Yahudilerdi. Romalılar onu başka mezhepten diye koruyordu. St. Paul ihanet suçuyla itham edildiğinde, Caesar'a baş vurmasaydı, Festus "Senin dînin sana" diyerek dâvânın düşmesini sağlayabilirdi; çünkü Festus için ihanet değil, din yasasıyla ilgili olduğunu görmüştü.

Roma hükûmeti, o sıralarda Hıristiyanlıkla Yahudilik arasında bir ayrılık görmemişse de, halk bunu fark etmekte gecikmemiştir: çünkü aralarında Yahudilikten daha tehlikeli ve daha hor görülecek bir şey olduğunu düşünüyorlardı. Nero zamanındaki kovuşturma tarihi olan İ.S. 64'den önce, hükûmet işin farkına varmıştı; saldırıcılarına bakılırsa Hıristiyanlığın resmî dikkati çekmesi gerekiyordu; Roma'nın hoşgörü şartlarına karşı geliyordu.

Bir kere Hıristiyanlık yanlış tefsirlere yol açabiliyordu: sonra Hıristiyanlar ekserî kovuşturmayı teşvik ediyorlardı. O zamanın Romasına, Hıristiyanlar insan ırkından nefret ediyorlarmış gibi geliyordu. Kendilerinden başka herkesin mahvolması için Mesih'in bir an önce gelmesini istiyorlardı; bu fâciâda "Sonsuz Roma" ortadan kalkacak ve insanlık kurulacaktı. İkinci yüzyılda ve bunu izleyen yıllarda, bu zihniyet kendini başka türlü ifâde etmeğe başladı; Hıristiyanlar yollarından ayrılıp, şehit-aziz olabilmek için düşmanlık yaratmağa başladılar. Hıristiyanlar aşağı tabaka halktan geliyordu, öğretileri de sosyal bir devrime yönelmiş gibiydi. Gizli toplantılar perdesi altında korkunç işler beceriyorlardı – ahlâksızlıklar, yamyamlıklar almış yürümüştü. Yuhanna'nın İncil'indeki VI, 52-9

bölümü'nün tefsirinden bu çıkmaktadır. Aile hayatını bozuyorlardı, çünkü dînini değiştiren, aile tapınmasına veya eğlencelere filân katılmıyordu. Dinsel törenlere katılmamaları, üzerlerine resmî sorumluluklar almamaları ve orduda hizmet görmemeleri ile dünyanın mahvolmak üzre olduğunu ifâde etmek istiyorlardı. Oysa putperest dünyayı ve uygarlığını seviyordu. İkinci yüzyılda Hıristiyanlığa karşı davranış bu durumdaydı.

Roma'nın türlü dinler üstündeki kontrolü, Hıristiyanlara da uygulanacaktı, "anti-sosyal" ve "suçlu" davranışları yüzünden yasaya aykırı geldikleri takdirde ortadan kaldırılıverirler, biterdi. Yargıç, ödevleri arasında bu işi de görebilirdi. İhanet fâaliyetlerinden şüphelenildiği takdirde, iş daha önem kazanacaktı; Hıristiyanlar acaba "Roma ve Augustus"a sadakâtlerini gösterecekler miydi?

Hıristiyanlar bu sadakâtı göstermiyorlardı; devlet de ısrar ediyordu; birbirlerini yanlış anlıyorlardı, ters noktalardan hareket etmekteydiler. Romalı için İmparatorluğun birliği hayatî önemi haizdi, "Roma ve Augustus'a" saygı da bu ülküyü gösteriyordu. Siyasal bir inanç konusuydu bu. Bir ırk olarak hükûmetin anlaştığı Yahudiler ve başka bütün öteki din üyeleri, bu saygıyı göstermeğe hazırdılar; ama bütün ırkların dînini değiştirmek isteyen Hıristiyanlığa, bu şartlar tanınamazdı. Üstelik Yahudiler İmparator uğruna, tapınakta yıllık kurbanlarını kesiyorlardı, buysa onlara yetiyordu. Hıristiyan için Roma ve Augustus'un tanrısallığına saygı göstermek, Hıristiyanlık inancıyla bağdaşmayan dinsel bir inançtı. Bu yüzden anlaşmazlık çıktı; iki taraftan hiçbiri ötekinin görüş açısından bakamıyordu. Üstelik, devletin iyiliğine yapılan her hareketin putperestliği sürdürmek olduğunu düşünüyordu. Böylece taraflardan biri dinsel, öteki siyasal açıdan bakıyordu işe: "Kendin yaşa, bırak başkası da yaşasın" ilkesiyle hareket eden başka dinlere benzemediğinden de çatışma er geç olacaktı. Hıristiyanların evrensellik amacı devlet içinde bir devlet düşünüyordu, propagandasını da gizliden gizliye yapıyordu. Roma böylece kendi bakımından haklıydı.

İki özellik daha eklememiz gerek. İ.S. 64'de Nero'nun zamanındaki ilk kovuşturmada bile, Hıristiyan adı yıkıcılık ve ağza alınmayacak derecede tiksinç birtakım hareketleri ifâde ediyordu; "Roma ve Augustus"a saygıya çağrılarak denenmişlerdi… Sonra bir de, ilk iki yüzyıl içinde Hıristiyanlığa karşı *genel* bir ferman çıkmamıştır. Kovuşturma zaman zaman yapılıyor ve mahallî kalıyordu; ekserî eyâletin yargıcının önüne gelen barış bozulması sonucu dikkat çeken olaylardan çıkıyordu. Her neyse İ.S. 112'de Bithynia vâlisi, İmparator Trajanus'a yazıp ne yapması gerektiğini sormuştur. "Sadece ad suçlandırılabilir mi, yoksa o adla ilgili olan suçu mu cezalandıralım?" Tapınma denemesini zorla yaptırmıştı onlara. Trajanus hiçbir evrensel yasanın uygulanamayacağını; Hıristiyanların kendi hallerine bırakılmasını, eğer Hıristiyan oldukları meydana çıkarsa, cezalandırılmalarını, isim verilmeden yapılacak ithamların dikkate alınmamasını yazmıştır. Trajanus Plinius'un dediğine göre; Bithynia'da Hıristiyanların büyük miktarda bulunmasına rağmen; bunu faal bir tehlike olarak görmüyor gibidir. Antoninus Pius ve Marcus Aurelius zamanındaki kovuşturma, resmî teşebbüsten çok halk yığınının öfkesinden ileri gelmiştir.

Ama üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda, Kiliseyle İmparatorluk hükûmeti arasındaki ilişkiler, iki tarafta da olan değişiklikler yüzünden başka bir kılığa büründü. Kovuşturma mahallî yargıcın teşebbüsüyle değil, İmparatorun genel fermanıyla oluyordu. Kilise üyeleri hem artmış, hem de itibarları yükselmişti. İkinci yüzyılın sonunda Teretullianus, ünlü bir yazısında şöyle der: "Daha dünkü çocuklar olmamıza rağmen, sizlere ait olan her yeri doldurduk; şehirler, adalar, kaleler, kasabalar, topluluklar, hattâ kampları, oymaklarınızı, seçim bölgelerinizi, sarayı, Senatoyu, mahkemeleri; size bıraktığımız biricik şey tapınaklarınızdır." Üstelik, Hıristiyanlık dış teşkilâtı bakımından olsun, öğretisinin İmparatorluktaki insan hayatıyla ilgili sorunları konusunda olsun, bir

biçim bulmuştu. Şimdi günün en kâbiliyetli ve iyi okumuş kimselerinin dîni Hıristiyanlıktı. Mesih'in ikinci gelişi ümidiyle, sert bir dille ifâde olunan "vahiy"in, sabırla anlatılan "Savunma" ve "Açıklama" ile havası yumuşamıştı. Hıristiyanlar kendilerine karşı gelenlerle, onların seçtikleri herhangi bir alanda karşı karşıya gelmeye hazırdılar. Daima Kilisenin lehine olmayan uzun barış devreleri, arasıra kovuşturmalarla kesiliyordu. İlk iki yüzyılda da olduğu gibi, bu kovuşturma din uğruna değil, devletin birliği ve refahı için yapılmaktaydı. İnançlarına bağlı olan Hıristiyanlar, başlangıçtan beri mutlakiyetçiliklerini göstermişlerdir, başka dinlerin varlığını kabul etmemişlerdir… Ama üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda, devlet birlik sorunuyla yakından ilgilenmek zorundaydı.

Hıristiyanlıkla hükûmet arasındaki ilişkilerde beliren değişiklik, kovuşturmayı meydana getiren sebeplere bir göz atmakla daha kolay anlaşılabilir. Septimius Severus aslında düşman değildi; nitekim oğlu Caracalla'yı Hıristiyan bir dadıya vermişti; ama Hıristiyanların çabucak artmasından korkup, putperestlerin vaftiz edilmesini yasak etmişti. Bu yasak, ölümünden sonra gözetilmemiştir. Decius'un aldığı tedbirler daha şiddetliydi; bu tedbirlere sebep olan özellikler; Kilise teşkilâtının, toplumun kapalı bir bölümü gibi genişlemeğe yüz tutması, barışçılığı, bu yüzden İmparatorluğun askerî kuvvetine darbe indirmesi ve İmparatorun Senatoyla iyi bağlar kurmak istemesidir. Her vatandaş, yargıç huzurunda putperest tanrılara bir kurban kesecek ve buna dair bir vesikâ alacaktı. Mısır'da bulunan bir vesikâdan alınmıştır: "Daima tanrılara sungularda bulundum; şimdi sizlerin (*yani resmî memurlar*) huzurunda ve fermanın şartlarına uygun olarak sunguda bulunuyor… ve vesikâyı imzalamanızı rica ediyorum.. Ben (*memur*) onu sunguda bulunurken gördüm ve imzamı attım." Böylece Hıristiyanlar ortaya çıkıyordu; ve vahşi bir kovuşturma kısa bir süre için bunu izliyorduysa da, esas niyet, inancın tamamıyla bırakılmasıydı. Ferman epey başarı kazanmıştı ve Kilisenin kaybolan "kuzu"larını toplamada güçlük çekmesine yol açmıştı. Üstelik sahte vesikâ ele geçiren Hıristiyanlar, hor görülüyordu. İ.S. 257'de iki yüzyıldır ortadan kalkmış olan Hıristiyanlığa karşı hoşgörüyü yeniden tesis etmeğe çalışmış, sadece yüksek kilise üyelerini tanrılara sunguda bulunmağa zorlamış ve özel hayatlarına karışmamıştır; doğuda sivil halk olsun, kilise üyeleri olsun Hıristiyan olmaları yüzünden cezâlandırılıyordu, senatörler ve şövalyeler için cezâlar çok ağırdı. Kilise bir teşkilât olarak böyle bir saldırıya uğradı. Ama esas amaç Diocletianus ile daha iyi belirdi. İmparatorluğu biraraya getirmek çabasında ayrılığa sebep olan unsurları ortadan kaldırmağa canla başla çalıştı. İlkin her ne kadar Hıristiyanların kuvvetini küçümsediyse de, İ.Ö. 303'de ortak hakan Galerius'un baskısıyla devlet içinde bir devlet olduğuna karar verdi. Aldığı tedbirler, o ana kadar görülmemişti. Hiçbir Hıristiyan, Roma vatandaşı olamıyordu; bu yüzden İmparatorluk ve vâliliklerde hiçbir işe giremiyordu, herhangi bir iş için mahkemeye de baş vuramazdı. Hıristiyan köleler âzat edilemeyecekti. Kiliseler ve kutsal kitaplar yakılıp yıkılacaktı. Bu fermanı, birçok fermanlar izledi. Kilise üyeleri hapsolunacak ve işkenceyle tanrılara sungularda bulunmalarına zorlanacaktı. Amaç halka yol gösterecek başkanlardan temizlemekti, böylece Kilisenin temelini yıkmış olacaktı… Sonunda bu son ferman bütün Hıristiyanlara uygulanacaktı.

Böylece, İmparatorluğun birliği uğruna Hıristiyanlık yok edilecekti. Bu fermanlar İmparatorluğun birliğini sağlamadıysa da, Kilisede ayrılığa sebep oldu.

Bunu izleyen yıllarda, İmparatorluğun birliğini sarsan rakip imparatorların çatışmasıydı. İ.S. 311'de Kilise ile İmparatorluk arasındaki ilişkilerde, yeni bir safhaya girilmiş oldu. "Her şeye rağmen, büyük sayıda bir insan topluluğu fikirlerinde ısrar ettiklerinden, ve tanrılara saygı göstermediklerini ve onlara tapmadıklarını, kendi tanrılarına taptıklarını göz önünde tutarak, onların yeniden Hıristiyan kalmalarına müsâade ediyoruz… Hıristiyanların ödevi, kendileri için olduğu

kadar, başka halk toplulukları için ve genel refah için de duâ etmeleri olacaktır…" Korkunç bir hastalıktan ölmek üzreyken eski kovuşturuculardan Galerius, bu "Hoşgörü" fermanı'nı yazdırmıştır. Ama meseleye yeni bir veçhe veren İ.S. 313'deki Milano fermanı dedikleri ferman olmuştur – bu da devletin dîne karışmamasını sağlamıştır. Böyle bir ferman, aslında ferman olarak yoktur; ama tarihçi Lactantius'un söylediğine göre, bu "Ferman" denilen şey, İmparator Constantinus tarafından İ.S. 311-13 yılları arasında memurlarına gönderdiği talimattan çıkarılmaktadır. Bu eğilim şu parçalarda görülebilir. "…Hiç kimse Hıristiyan veya başka bir inanca bağlanmaktan alıkonmayacaktır, böylece ulu tanrı ki, özgürce kendimizi ona adamaktayız, lûtfunu ve rahmetini esirgemesin. Hıristiyanlara olduğu gibi, bütün başka inançlara bağlı kimselere de, istedikleri gibi tapmaları için izin veriyoruz ve herhangi bir dîni veya üyelerini hor görmüyoruz." Kilisenin bütün malı mülkü, İmparatorluk hazinesine yük olması uğruna, geri verilecekti. Aynı zamanda İmparator Constantinus Hıristiyanlığını ilân etti ve putperestleri kovuşturmadan Hıristiyanlık tarafını tuttu.

Roma Hükûmeti Hıristiyanlık karşısında şaşırmıştı. Yeni inancı anlamak için epey zaman geçmesi gerekiyordu; bir zamanlar bağlandığı inanç yanlış anlaşılmıştı. Yanlış anlaşma yüzünden olmayacak denemelere tâbi tutmuştu: bu denemeler işe yaramamıştı, arasıra yapılan kovuşturmalar bir teşvik unsuru gibi olmuştu; son genel kovuşturmada çok geç kalınmıştı; biricik çâre dîne karışmamaktı, bu durum altmış yıl aynı şekilde sürmüştür. İmparatorlar putperest de olsalar, Julianus (İ.S. 461) gibi kimseler, putperestliği teşvik etmiş de olsalar, Constantinus'un kendinden önce Hıristiyan Kilisesini teşvik ettiği gibi, dîne karışılmıyordu. İ.S. 378'de son adım Theodosius tarafından atılmış ve lâikliği kabul edip putperestliği yasak etmiştir. Tapınaklar millîleştirilmiş ve sanat müzeleri hâline gelmiştir. O zamana kadar putperestlik bayramlarına dayanan takvim değiştirilmiştir. Bazı karşı koymalara rağmen, Tanrıların yok olduğu ilân edilmiştir. Geçen yüzyılda aleyhine kullanılan âleti bu kez Devlet, Hıristiyanlığın lehine kullanmıştır. Bir zıtlık gibi görünürse de, devlet yine eski sâikle hareket etmiştir. Nasıl eskiden İmparatorluğun birliğinin bozulmaması için Hıristiyanlar kovuşturuluyorsa, bu kez de aynı amaçla Hıristiyan olmayanlar kovuşturulmağa başlanmıştır. İmparatorluğun bekâsı, bir zamanlar İmparatorluğun birliğini tehdit eden şeye bağlanmıştı. Üyelerinin az sayıdaki bir kısmının dîni olan Hıristiyanlığa sığınmıştı şimdi Devlet. Böylece Devlet Cumhuriyetin başlangıcındaki Romalıların, Roma'nın tanrısal kudretinin iyi niyetine bağlı olduğunu söyleyen inançlarına bağlı kalmış oluyordu. Böylece, ilkel Roma'nın inancının öç almış olduğu söylenebilir.

İ.S. 313'de yer alan böyle anî bir siyaset değişikliğinin belli ve önceden görülen sebeplerin kaçınılmaz sonucu olarak göremeyiz. Olayların sırasını izleyen ve insanların düşüncelerini anlamağa çalışan tarihçi, hiç de hazırlıklı olmadığı bir durum karşısında şaşırıp kalır. Bu değişiklik bir kişi tarafından yapılmıştır, karakteri çağa uymayan, inançları tamamıyla kendine özel olan, mektuplarda, hukukî konulardaki cevaplarında görüldüğü gibi, yepyeni ve beklenmedik bir dili olan bu kimse Constantinus'tur. Diocletianus'un kovuşturmasından yirmi yıl kadar sonra, Roma İmparatoru Constantinus şöyle yazmaktadır (bu yazının hangi şartlar altında yazıldığından burada bahsedemeyiz): "Bu çeşit ayrılıklar (*kilisedeki*) benden saklanmamalıdır, çünkü bu yüzden ulu Tanrı sadece insan ırkına karşı değil, bana, kendime karşı da gazaba gelir, ben ki ulu irâdesi sâyesinde dünyanın bütün işlerini yönetmekle görevliyim, işler bugüne dek olagelen şekilde olmamağa başlar. Ancak o zaman kaygıdan tamamıyla uzak olurum ve insanlığın kardeş bağıyla bir olup tâ kendisine lâyık olan Katolik diniyle ulu Tanrıya taptığını gördüğümde, kudretli Tanrının daimâ lûtfuna ve cömertliğine mazhar olduğunu ümit edebilirim". "(*Ayrılığın*) sonucu maddî ve manevî birliği sağlaması gereken kimselerin böyle ayrılması ayıptır, onlar böyle davranarak bu kutsal dinden olmayan kimselerin, onlarla alay

ederek bu dîne sırt çevirmelerine sebep olmuş olurlar. "İnciller ve Resuller" kitapları ve eski peygamberlerin kehânetleri, bize açıkça Tanrıyı düşünmemiz gerektiğini göstermektedir. Bu yüzden savaş açan çatışmayı ortadan kaldıralım ve tanrının ilhamıyla yazılmış o kutsal kitaplarda sorunlarımızın çözümünü arayalım." "Aklımızla kavrayamayacağımız Tanrının, sonsuz ve tanrısal iyiliği insanların uzun süre karanlıkta kalmasına, bazı kimselerin günah yolunda yürümeye devam etmelerine ve kurtuluş ve erdemin ışıklı yoluna karşı kör gibi davranmalarına râzı değildir. Bunu birçok örneklere dayanarak, kendi içimde de tartarak söylüyorum… Bana kuluna lûtfettiği tanrısal cömertliğinin belirtileri olan şeyleri doğrusu sayamam. Mutluyum, mutluyum çünkü özellikle, sizler (*İmparatorun "sevgili kardeşleri, Katolik rahipler"*) şeytanın kötülüğünün işi olan kimseleri doğru yola getirdiniz ve Katolik yasasının mutlu ışığından sırt çevirmemelerini sağladınız."

Bu kısa parçaları burada almamızın sebebi, ikinci yüzyıla nazaran dördüncü yüzyılda, dil ve düşünce alanındaki âni değişikliği daha kolay ve çabuk göstereceğini umduğumuzdandır.

Bir Roma İmparatoru Hıristiyanlığın, Hıristiyan Kilisesinin ve Hıristiyan Akidesinin temsilcisi olarak görüyordu kendini, kaçınılmaz gördüğü bir görevi olduğuna inanıyordu, Hıristiyan Tanrısı onu kulu olarak seçmişti, Roma devletinin birlik ve refahının temel şartı olan Kilise içindeki birliğin uğruna, sabırla çalışıp duruyordu, sadece bir Kilise birliği de değildi amacı, kendisini "dışarıdakiler"i de Katolik Kilisesine sokmakla, özel olarak görevlendirmiş görüyordu.

Hıristiyanlık ilkin büyük ulaştırma yollarında yaşayan toplumun en aşağı tabakasına va'z edilmişti; Constantinus'un saltanatı daha sona ermeden, İmparatorluğun en ücrâ köşelerine ulaşmış ve en yüksek seviyelerine kadar çıkmıştı. İlkin Mesih'in yakında döneceğine inanmıştı, dili de "Vahiy"in diliydi; sonra görüş uzanmış ve öğretilerinin mantıkî savunması ve açıklaması İncilleri okumuşların dikkatine getirmişti; ve en iyi savunma şekli olan saldırma da putperestliğin temellerine balta indirmişti. Putperest edebiyat ve bilim eserlerine karşı önce insafsızca davranıldı, çünkü bunlar putperestliğin kutsal kitaplarıydı. Birtakım vicdan çatışmaları sonucu, kilisenin en kâbiliyetli üyeleri, putperest edebiyatının putperestlik olmadığını ve Hıristiyanlığın bu gibi bilim ve edebiyat eserlerinden faydalanabileceğini düşündüler. Bu üç yüzyıllık devrenin başında, halkın düşmanlığı devletin tedbir almasını gerektirmişti; sonraları Prenslik devrinden birlik üstünde daha çok duran devletin kendi teşebbüse geçti. Hıristiyanlarla putperestler, her yanı kaplayan bir hükümranlık altında barış içinde yaşadılar. Düşünce ve ifâde bakımından Hıristiyanlık, putperestliğe üstün görünüyordu; çünkü putperestlik şimdi hemen hemen tükenmiş bulunan toprakları yeniden sürebilirken, Hıristiyanlık yeni bir hayat anlayışı getiriyor ve bütün dil ve düşünce biçimlerini değiştiriyordu. Hangi kanunî hakla olduğu kesin olarak bilinmiyorsa da, Kilisenin Constantinus'dan önce de malı mülkü vardı. Kilise sırasıyla kovuşturmadan, önce ilgisizliğe sonra da başarıya; hoşgörüden, saygılılığa ve vakâra; kör inançtan felsefenin en güçlü mantıkî düşünceleriyle varılan bir inanca; bilgisizlikten bilime ve âlimliğe geçmişti. Bundan böyle Hıristiyan kilisesi tarihinin ikinci devresine, Greko-Romen uygarlığıyla baştan aşağı mücehhez bir şekilde geçiyordu. Bu devre aslında Roma tarihinin devamı denebilirse de, Orta Çağlardır.

BÖLÜM X

Beşinci Yüzyıl

Ne ak saçlar, ne kırışıklıklar ahlâksal yetkiyi kaldırıp
atamaz; şerefle yaşanan bir hayat sonuna kadar
yetki mükâfatını toplar.

CİCERO

Şimdi beşinci yüzyılın başına geliyoruz, bu, olayların ana hatlarını çizmek için değil, geriye bakıp, o açıdan Roma kuruluşlarında ve fikirlerinde yer alan değişiklikleri görmek içindir. İ.S. 337 (Constantinus'un ölümü) ile İ.S. 400 arasında yer alan şeylerin arasında şunları söyleyelim yeter: putperestliğin canlandırılması için, Julianus tarafından kısa bir teşebbüste bulunuldu; Theodosius Hıristiyanlığı resmî din olarak ilân etti; İ.S. 395'de iki oğlu İmparatorluğu ikiye ayırdılar, Arcadius Doğuda, Honorius da Batıda hüküm sürecekti;: Hunların ve Gotların Tuna'nın kuzey sınırındaki baskısı gittikçe ağırlaşıyor ve tehlike gösteriyordu.

Hükûmet ve âmme hayatı bakımından eski ülküler ortadan kalkmıştı, bununla birlikte özsüz birer gölge halinde adları yaşıyordu; Diocletianus'un saltanatı ve devletçiliği, Cato veya Cicero'nun, hattâ Plinius'un Roma'nın temel özelliği diye gördüğü her şeyi yok etmişti.

Augustus ve Senatonun ortaklığı yavaş yavaş bozulmuştu; Princeps'in durumu birinci yüzyılda daha otokratik olmuştu; ve her ne kadar bir süre Antonin sülâlesi zamanında Senato, İmparatora halef seçiminde etkisini gösterdiğinde durumunu düzeltmeği düşünmüşse de, bu hülyalar ordunun yetkiyi zorla ele almasıyla yıkılmıştı. Diocletianus'dan sonra, Senato, bir kurul hâlinde toplanabiliyor idiyse

de, yavaş yavaş, bazı vergilerden muaf tutulan ve bazı ayrıcalıkları olan bir "toplum sınıfı" hâline gelmişti. Bu sınıfın birçok üyesi Roma'nın yüzünü görmemiş ve doğdukları eyâletlerden ayaklarını dışarı atmamışlardı. Halk tarafından yargıçlıklara seçilip de, Cumhuriyetin büyük meclisinde sandalyesi olan ve herhangi bir hakka dayanmaksızın Roma dünyasına hükmeden senatörler, ayrıcalıkları olan, ama yetkisi olmayan bir toplum sınıfı meydana getirmişlerdi. Öteki insanlardan kaçınıyorlar, kendi kibirli dünyalarına kapanıyorlardı, hiçbir zaman ölemeyeceğini düşündükleri eski gelenek, edebiyat ve kültüre doğru dönüyorlardı. İlkin tanrısallık, sonra Tanrının vekili denen kutsal bir hâleyle çevrili İmparatorun yetkisi mutlaktı, bu konuda sorgu suâl edilmiyordu. İlk İmparatorluğun senatörlerinin, düşündükleri bir Cumhuriyet düzeninin yeniden kurulması ümidi çoktan unutulmuştu. Bununla birlikte eski ifâdeler kalmıştı; İ.S. 458'de, İmparator Majorianus, sırf nezaket için Senatoya *patres conscripti* "Üye babalar" diye hitap eder, bu Cumhuriyetin ilk günlerinde ortaya çıkan Senatonun en eski adıdır. Senatonun onu seçtiğini ordunun da tahta oturttuğunu açıklar… Kendini Augustus tarafından kullanılan Princeps ünvanıyla anar; bununla birlikte *regnum*'dan ve Romalıların nefret ettikleri *rex* mevkîinden de bahseder ve onu saltanat sürmesine zorlayan, birleşik krallığın eski adı *respublica*'ya bağlı kalacağını ümid ettiğini söyler.

Roma vatandaşlığı bir zamanlar değerli bir şeydi. Cumhuriyetin ilk günlerinde, vatandaşlık uğruna savaşılıyor ve ancak o sayede ele geçiriliyordu; Cumhuriyetin son yüzyılında Roma'nın "müttefikleri" vermek istemeyen bir makamdan zorla almışlardı. İ.S. ilk yüzyılın en büyük Romalı vatandaşı olan St. Paul'un vatandaşlık konusundaki istidası, büyük dikkat çekmişti. Vatandaşlık mevkîinin itibarı, hakları ve görevleri tam bünyesinin İmparatorluğun başında gelişmiş olduğu uzun bir siyasal gelişimin sonucudur. İmparator Caracalla, bütün dünya Roma vatandaşının verdiği vergiyi ödeyebilsin diye, bütün Roma dünyasını vatandaşlığa kabul edince, vatandaşlığın değeri kalmamağa başladı. Derken vatandaşlık ülküsü ortadan kalktı; belediyeye bağlı kasabalar değerli bir vatandaş hayatını umursamıyorlar, sadece vergi yükünü omuzlarında taşıyorlardı; şehir meclisi üyeleri mevkîlerinin itibarını bırakıp, zorla vergi tahsildarı sorumluluğu almışlardı üstlerine. Hıristiyan Kilisesi'ne bağlı insanlar, ne Roma'nın, ne de belediyenin onlara sağlayamayacağı bir vatandaşlık duygusu duyuyorlardı…

Devletteki birçok mevkîler, yargıçlıklar ortadan kalkmış, ya da sadece adı eskisi gibi kalan başka şeyler olmuştu. Praetor'un görevi şimdi halk eğlenceleri düzenlemekti; oysa bir zamanlar yüksek bir hukuk göreviyle görevliydi. Konsüllük sadece bir şeref işiydi; çünkü İmparator tarafından bahşediliyordu; bununla birlikte İ.S. 399'da "tanrısal bir mükâfat" denecek kadar değeri artmıştı… Halk tarafından seçilip de, birçok yargıçlıklarda bulunarak devlete hizmet etmiş bulunan kimselerin en ağır sorumluluğu ve en büyük şerefi olan büyük eyâlet kumandanlıkları, İmparatorun istihdam ettiği meslekten olan, hükûmet memurunun terfî merdiveninin basamakları hâline gelmişti. Hepsi aralarında birbirlerini kontrol eden ayrı ayrı memurların ellerindeydi ilk yetki ve ödevler. Bir zamanlar eyâletler, Romalılaşmalarını, birçok bakımdan yetenekli idarecilerin aydın siyâsetine borçluydular, şimdi hükûmet memurundan nefret ediliyordu, çünkü görevi zorla vergi almaktı, kimsenin çalışmak zorunda olduğu işten ayrılmamasına, başka iş aramamasına ve devlete mal, para veya hizmet hâlinde vereceği şeylerden kaçınmamasına bakıyordu. Devlet evrensel bir efendiydi. Cumhuriyetin ilk günlerinde, plebler bir kahramanın çıkmasını istediklerinde, kendi faydalarını korumak amacıyla patrisyenleri, tribünlerin ortaya çıkması için zorlamışlardı. Şimdi baskı altında bulunanlar, güvenlerini devletin bir yargıcında değil, Kilisenin piskoposlarında buluyorlardı. Halk seçtikleri kimseye veriyordu piskoposlukları; St. Ambrose, Milâno Piskoposu mevkîine halkın omuzlarında

getirildiğinde vaftiz bile olmamışlardı. St. Ambrose ve St. Augustine gibi kimselerin mektuplarında, piskoposların işlerini açıkça görürüz. Resmî zorbalığa karşı gelirlerdi, eyâlet vâlilerini dinlemezlerdi, çoğu şahsî dostlarıydı, İmparatorun kulağına kendileri aksettiriyorlardı meseleleri, kavgalarda hakemlik ediyorlardı ve halkı bütün güçlüklerde koruyorlar ve yöneltiyorlardı. Kilise yoksulluk ve sefaleti azalttı, hastaneler, okullar, kimsesizler evi ve her türlü esirgeme kurulları kurdu. Böylece, toplum devletin esiri olsa da, insanın kişiliğinin hâlâ değeri olduğuna inanmağa başladılar. Artık istemeye istemeye iş görmekte olan hükûmetin bir âleti durumunda bulunan yargıcın yerini piskopos aldı; piskopos da şehrin halkı tarafından seçiliyordu.

Orduya gelince, eskiden Roma şehri adına tanrılarının ve ailesinin koruyucusu ve bir vatandaş olarak döğüşmek, Romalının bir ayrıcalığıydı. İlkin süvari, sonra da lejyon askerleri ön plâna geçmişti. Ama İmparatorluğun gittikçe artan ihtiyaçları, bunu değiştirmişti; ilkin muvazzaf ordu, sonra Romalı olmayan elemanların askere alınması, en sonunda da ordunun barbarlaşması yer aldı. Artık, sınırı bir ücret karşılığı savunan barbar krallardı; eyâletlilerin en az uygar olanları ve devlete herhangi başka bir hizmetle görevli olmayan halk, orduya alınmıştı. Romalılaştırıcı bir unsur olan asker ve subay, şimdi Roma dünyasının en kaba ve uygar olmayan kimseleriydi. Theodosius'un Külliyatının icrâsının gösterdiğine göre, disiplin çok sıkı ve şiddetliydi. Artık zırh ve demir elbiselerle korunan süvari, ordunun en gözde birliğiydi; Kral Artür ve Yuvarlak Masa Şövalyelerinin zırh takımları bundan çıkmıştır.

Toprak küçük mal sahipleri ve çiftçilerin elinden gidiyordu. Devlet, ihtiyacı olduğu ve gerektiği gibi faydalanılmayan toprağa el koyuyordu. Devletin kaygısı toprak sahibi olmak değildi, elden geldiği kadar ondan faydalanmaktı. Bu yüzden, tek bir aileye büyük topraklar geçiyordu; eski orta sınıf halk, şimdi serfler gibi hayat kazanmak için ve devletin gözüne batmamak için çalışmaya başlıyorlardı; çünkü toprak sahipleri, ekserî Hükûmet memurlarından kaçınabiliyorlar veya onlara karşı durabiliyorlardı. Üstelik ahlâk bozukluğu ve rüşvet, almış yürümüştü, bunu Theodosius'un Külliyatında görürüz; İmparator hükûmet sandalyesinden bunu önlemeğe çalışıyorduysa da, yetkisi güçsüzdü. Büyük toprakların kâhyaları memurlarla anlaşıyorlar, bazen efendilerini aldatıyorlar, bazen onlarla anlaşarak asker kaçaklarını barındırıyorlar, toprak müfettişliği taslayarak vergi kaçakçılığı yapıyorlardı. Manzara korkunçtu.

Yine de memleket aristokrasisinin sahip olduğu bu geniş topraklarda, eski cins kültür gelişmiştir. Galya'da ve Afrika'da toprak sahipleri, lüks malikânelerinde yalnız bir hayat yaşıyorlar, birbirleriyle mektuplaşıyorlardı (bir edebî tür olarak mektup pek gözdeydi). Klâsik yazarların, Virgilius'un, Horatius'un, Terentius'un ve Statius'un v.s. nin edebî değerleri üstünde tartışıyorlardı. İmparatorluğun dört bir bucağında, akademik inceleme merkezleri vardı; Galya'da, özellikle Bordeaux'da önemli merkezler vardı. Gözde olan edebiyattı, felsefe suya düşmüştü. Bu incelemelerinin çoğunun kısırlığına rağmen, bir bakıma tutkulu denebilecek bir davranışla çalışılıyordu; çünkü birbiriyle çelişen ve şuuraltından çıkan iki duyguyla meydana geliyordu – birincisi eski kültürün ölmek üzere oluşu; ikincisi de hiçbir zaman ölemeyeceğiydi – çünkü o zaman boşluktan başka hiçbir şey kalmazdı elde.

Rutilius Claudius Namatianus toprakları, işgâl eden barbarlarla "çirkinleştirilmiş" Galya'nın, asil ailelerinin birinin üyesiydi. Babası Roma'da bir mevkî sahibiydi, kendi de İ.S. 413'de putperestliği yasak eden kanundan altı yıl ve Alarik'in Roma'ya inişinden dört yıl sonra, şehrin vâlisi olmuştu. 700 mısralık bir şiirde, Roma'dan Galya'ya topraklarına bakmak üzere, istemeyerek dönüşünü anlatmaktadır, "yedi tepe üstünde göğün daha açık olduğu" yerden, nasıl gönülsüzce

ayrıldığını çizer, ayrılırken de gözyaşları içinde bir şükür duâsı okur:

Roma dünyanın kraliçesidir, insanların sütninesi, tanrıların anasıdır, onun görkemi, güneş yok olmadan insanların yüreğinden silinmeyecektir: armağanları güneşin ışığı gibi dört bir bucağa yayılmıştır; o güneş ki, Roma tarafından hükmedilen topraklar üstünde doğar ve batar. Ne yakıcı çöl, ne kuzeyin acı soğuğu onun ilerlemesini engelleyememiştir: tabiat nerde canlı varlıklar yaratmışsa, Roma oraya kadar uzanmıştır. Birçok ulusun anavatanı olmuştur, onun hükmü altına girmek bir lûtuftur. Roma dünyada ne var, ne yok, bir tek şehir hâline getirmiştir, kendi hukukuyla da fethedilen ortaklığı sunmuştur. İyi kalpliliği silâh gücünü yumuşatmıştır; korktuğunu yenmiş ve yendiğini sevmiştir. Hukukuyla bütün dünyayı kucaklamıştır; ortak bir Konfederasyon hâlinde, her şeyin birlikte yaşamasını mümkün kılmıştır. Başka İmparatorluklar kaybolup gitmiştir; oysa Roma'nın savaşı haklı bir temele dayanıyordu, barışında bir kibir yoktu ve geniş kaynaklarına şeref ilâve olunmuştu. Yaptıkları kendisine çizilenleri aşmıştır; hükmettiği, hükmetmesine lâyık olandan daha azdı; derken Rutilius, Roma'ya hitap ederek, eski cesâretini ve yılmazlığını yardımına çağırmasını istiyor… Acıya kulak asma, yaralar iyileşecek, uzuvlar yeniden güçlenecek. Rekâbetten refah çıkar, yıkıntılardan servet. Yıldızlar ışıklarını tazelemek için batarlar: batamayan hemencecik yüzeye sıçrar; meşâle daha çok parlasın diye daha derine batırılır. Bir ara zafer kazanan Roma'nın düşmanları, artık yenilmiştir. Hannibal bile başarısını esefle yâd etmiştir sonradan. Başkalarını yıkan felâketler Roma'yı canlandırır; felâket ânında onu sağ bırakan gücü, onu yeniden doğuracaktır. Düşmanları dize getirilecektir ve Rhineland sonsuzca Roma için sürülecektir, Nil taşacak, Afrika, İtalya ve Batı bol mısır ve şarap sağlayacaktır.

Şiir dört yüzyıl önceki Roma'nın havasını taşımaktadır; tanrılar, efsâneler; yerler eski sihrini muhâfaza etmekte, eski kuruluşlar saygıyla anılmakta ve "eski yaşayış biçimleri" özlenmekte: Yani, Roma'nın büyüsü, her tarafı kaplamaktadır. Eski düzenin geçmiş olduğuna dair hiçbir işaret yok, Hıristiyanlıktan bahis yok; hâlâ Roma'nın zafer kazanacağına umud var. Bağlı bir Romalı olarak, ya da Romaya bağlı bir eyâletli olarak, bu şekilde düşünen sadece Rutilius değildir. Mısır'da doğmuş olan Claudianus, Batı İmparatorunun Roma İmparatoru olduğu süre, Hıristiyan veya Putperest olmasına aldırdığı yoktu; Doğudaki Constantinople'den nefret ediyordu; Senato ve onun için ayakta duran putperest kuruluşlara bağlıydı. Israrla geçmişe yöneliyor ve geçmişten Roma için bir gelecek yaratmayı düşünüyordu. Symmachus'un mektupları da bir durgunluk içinde günün önemsiz şeylerinden söz eder ve papaz kolejlerini, eski tapınma düzenini var farzeder. Bununla birlikte, putperestliğin en büyük düşmanlarıyla dostluk içinde yaşamıştır. Onun gibi başka kimseler de çoktu. Greko-Romen uygarlığının korunmuş olduğu Galyalı asil evlerinden başka yerler de vardı; kilisenin kendi içinde, piskoposların evlerinde ve okullarda, manastırlarda, Kilise medreselerinde hattâ keşişlerin hücrelerinde. Bilindiği gibi Hıristiyan yazar ve düşünürler arasında bir fikir ayrılığı ortaya çıkmıştı; Tertullianus gibi bazıları, kökü putperestliğe dayanan her şeyi yıkmak istiyorlardı; İskenderiyeli Clement gibi başkalarıysa Mısırlıları özlüyorlardı. Beşinci yüzyıla kadar bu çatışma genellikle halledildi; Hıristiyan önderler çoğu zaman günün en iyi okumuş kimseleriydi. Bu merkezlerde hayat kaynıyordu; Roma'nın Retorik eğitimi, okurlar tarafından merakla beklenen tefrikalar hâlinde yayınlanan vaiz ve dinsel eserlerle, yeni bir çıkış yolu buldu. Eski eğitim görmüş, putperestliği savunan kimseler, birtakım polemik risâlelere yol açıyordu; St. Augustine ve St. Jerome gibi kimselerin büyük sayıdaki mektupları, bu tür yazıya yeni bir görünüş veriyordu.

Bu şekilde başlıca Roma ülkü ve kuruluşlarında yer alan değişiklikleri özetlemek kâbil olacak. Ama bu değişikliklerin esas niteliğini Symmachus, St. Augustine ve St. Jerome gibi kimselerin

mektuplarıyla, o zamanın edebiyatından bazı kısımlar okuyarak anlamak mümkündür. Biraz daha üstünde durulması gereken bir nokta var, o da Roma dîninin kaderidir.

İmparatorluk, Akdeniz bölgesini de içine alacak kadar genişleyince, yeni dinsel törenler, felsefeler, bir uçtan öteki uca kadar yayılmıştı, bunların bazıları yerliydi, bazıları da İran ve daha uzak Doğudan gelmişti. Büyük Ana'ya tapmadan önceden söz etmiştik; bu arada bir sürü tanrı daha vardı tapılan; Perslerin güneş tanrısı Mithras, Mısır'ın İsis ve Osiris'i, Jupiter Dolic Henus denen Suriye tanrısı gibi birçok tanrı vardı. Adları ve tapılış şekilleri çok eskiye, Roma'dan önceye kadar uzanan, İtalyan veya eyâletli birçok kır tanrısı vardı, devlet tanrıları Jupiter, Juno, Minerva vesaire; belli belirsiz güçler, Fortune (kader), Tutela, Genius türlü biçimlerde görünüyordu; Fides ve Concordia gibi soyut düşünceler vardı; bazı Galya tanrıları gibi belli bölge ve mahallere ait tanrılar vardı. Tanrılar birbirlerinin adlarını karıştırıyor, törenler, efsâneler birbirleriyle kaynaşıyordu. Bütün bu inanç ve törenler –yüzlercesi vardı- Hıristiyan İmparatorluğu adı altında dahi devam ediyordu. İmparatorlar onları kovuştursa da, onların direnmelerine karşı İmparatorluk yetkisi etkisiz kalmıştır. Çünkü Roma'nın asil aileleri, Cumhuriyetin tanrılarını elden bırakmak istemiyordu, halkın duygusu, alışkanlığı geleneksel boş inançlardan kurtulmağa yanaşmıyordu. Toplum bir bütün olarak –gerçek Hıristiyanlar bir yana, çünkü birçok Hıristiyan geçinen kimse vardı- eski Roma dinlerini kaçınılmaz bir sebep yüzünden muhâfaza ediyordu, Roma devletinin devamının, Roma tanrıları ve onlara tapma sâyesinde olacağına inanıyordu. Kişisel din, her türlü tapınmayla olabilirdi; ama çağlardan beri sürüp gelen Roma'nın dinsel törenlerinin devam etmesi gerekiyordu; çünkü teşkilâtlı hayatın bütün kuruluşunun temeliydi bunlar. Teşkilâtlı hayatsa –bunda "eski yaşayış biçimleri"nin de payı vardı- üçüncü yüzyılın karışıklık zamanları boyunca yıkılmıştı. Her şeye rağmen, korunması gerekiyordu, buysa ancak saygı gören eski din biçimleriyle, edebiyatla ve bu biçimlerin içindeki duygularla olurdu. Geleneksel kültürü aralarında birbirlerine geçirirken, asil aileler birbirlerini izleyen dinlerin moda oluşunu görmüşlerdi; İmparatorlar Güneş-Tanrısını, Hercules'i Suriye'nin Baal'ini ve daha başka tanrıların kendilerinde tecellî ettiğini sanıyorlardı; bu dinlerin en sonuncusu Hıristiyanlıktı, ama devam etmesi ille de gerekmezdi. İmparator Julianus'un putperestliğe dönüşü iyi bir belirtiydi; "resmî" din olarak Hıristiyanlığı yıkamamıştıysa da, teşebbüsü sonradan başarı kazanabilirdi. Putperest kültürü savunanların nefret ettikleri, Hıristiyanlığın, ya da başka herhangi bir dînin varlığı değildi; çünkü hoşgörü büyüktü ve birinin dediği gibi "böyle büyük bir sırra giden bir tek yol olamaz"dı. Karşı oldukları şey; Hıristiyanlığın, çağlar boyunca devam etmiş olan ve Roma'nın istikrarının garantisi olan eski Roma dinlerinden nefret etmesiydi.

Bundan başka şeyler de düşünüyorlardı. Ennius, "Roma Şeyleri"nin iyiliğinin eski yaşayış biçimlerine ve Roma'nın değişmez adamlarına dayandığını söylemişse de, kafasında tasavvur ettiği Roma vardı. O günden bugüne ufuk genişlemişti, Roma'nın kanadı altına aldığı bütün Akdeniz uygarlığı, artık Greko-Romen uygarlığıydı, bunun sürmesinden de Roma sorumluydu. Greko-Romen uygarlığı içinde mükemmelleşme ve sonsuzluk imkânı vardı. Dünya mükemmel olduğundan ve insanın meydana getirdiği kuruluşların sonsuz olduğundan değil, uygarlığın zar zor ulaşabildiği "düşünce-biçimleri"nde –siyasette, sosyal ülkülerde, etikte ve bunların maddî ifâdelerinde– mükemmelleşme ümidi olduğundandı. Bu –ve daha birçok şey- "Sonsuz Roma" ifâdesi içine girer. Roma'nın kendi mânevî yaşantısı, bu yaşantının başka Akdeniz uygarlıklarıyla birleşmesi ve bundan doğan yenilik, içinde, insanlığın kaderinin tâyin olduğu bir çerçeveydi. Bu "Düşünce-biçimleri"ni, bir kısmını eski tanrıların teşkil ettiği eski kültürü yok ederseniz, insanlığın sonu gelmiş demekti.

Hıristiyan yazar ve düşünürlerinin uğraşmaları gereken durum buydu; bu işi yaparken iki

bakımdan zorluk çektiler. Bir kere kendileri Greko-Romen uygarlığının mahsulüydü; hem en iyi mahsulü; bu yüzden, bu uygarlığın dışına çıkabilmek onlar için büyük bir irâde ve zihin çabası gerektiriyordu… Sonra da tenkit edecekleri vasıtalara borçluydular bunu, çoğu da putperest edebiyata âşıktı. Böylece, zihin ve duygu alanında yeni bir yön vermek gibi zor bir görev almış oluyorlardı üzerlerine.

Bu konuya türlü açılardan bakabiliriz; ama en iyi örnek St. Augustine olduğu için, ondan söz etmekle yetinelim.

Hıristiyan olmadan, St. Augustine, İtalya'da bir retorik öğretmeniydi; Roma edebiyatını iyi bilirdi; Lâtin çevirilerinden Yunan edebiyatı ve felsefesini okumuştu. Zamanının edebî ve felsefî tartışmalarını yakından izlemişti; Manişeizm ve yeni-Eflâtunculuk onu çok etkilemişti. Hıristiyan olduktan sonra, bir manastır hayatı yaşamayı ümit etmişti; ama doğduğu memleket Afrikada, bir piskoposun görevlerini ve yüklerini üzerine almak zorunda kalmıştı. İ.S. 410'da Got'ların kralı Alarik, İtalya'yı istilâ etti, Roma'yı ele geçirdi, sonra da çekildi. Mülteciler haberlerle birlikte Akdeniz'in güney kıyılarına kaçtılar. Roma dünyasına büyük darbe olmuştu bu; uygarlık mahvolmak üzere gibi görünüyordu. Roma'nın hâlâ ayakta durmasına devam ettiği ve işlerin eskisi gibi devam ettiği görülünce panik hafifledi; çünkü şehre büyük zarar yapılmamıştı, barbarlar ümit edilemeyecek kadar itidâlle hareket etmişlerdi. Ama duygular üstündeki etki kaldı. Roma eski tanrılarına bağlı kalmış olsaydı bu felâket hiçbir zaman başlarına gelmeyecekti. Roma kültürünün kahramanlarının öfkeli ve korku içindeki savunusu böyleydi.

İ.S. 413'de St. Augustine, *Tanrının Şehri Üzerine* adlı eserini yazmağa başladı; bir kısmını parça parça yayımlamışsa da, İ.S. 426'da bitirmiştir. Zamanın yazdırttığı bir eserdi bu, zamanı açıklayarak kılavuzluk etmekti amacı. 22 bölümünün neler içine aldığından burada söz edemeyiz; ama dikkat edilmesi gereken üç nokta vardır.

Bunların birincisi I-X bölümler; dünyanın kötülükleri "Hıristiyanlar ve Hıristiyan Roma İmparatorluğu tarafından puta tapmanın yasak edilmesidir" ithamına karşı koyar. Bu amaçla Roma, tarihî bir incelemeye tâbi tutulmuştur, sonucu olarak da Roma tanrılarının başka buhranlarda da Roma'yı kurtarmış olmadığı ve karakterleri icabı da kurtaramayacağının bir vâkıâ olduğunu göstermek istemiştir. Aynı zamanda Roma tanrıları, öteki hayat konusunda kişinin rûhunu güven altına alacak bir şeyden söz etmemektedirler. Bu son sözler, yakında yer almış bulunan İmparatorluğun başına gelen felâketler için, Hıristiyanları suçlamaksızın, eski dinlerin gelecek hayat için daha müsbet faydalar sağladığını düşünen putperestlere karşı yazılmıştır. St. Augustine'nin gölgelerle savaşmağa niyeti yoktu; söylendiğine göre bazı putperestler bir cevap hazırlamağa kalkmışlardı. Sadece eski dinlerin ve kültürün uygarlığı kurtarabileceği yaygın ve güçlü inancıyla savaşıyordu.

St. Augustine tarihte Roma başarısına hayran bir kimseydi ve bu başarının elde edilmesini sağlayan Roma erdemlerine de büyük değer veriyordu. Bunda şüphe yok. Bunun böyle olduğunu sık sık söylemekle yetinmiyor, bütün yazıları baştan başa örnekli ve atıflı klâsik düşünceyle doludur; nitekim ekserî koyu putperest açısından başlar sözüne. Roma karakterinde hoşuna gitmediği taraf, bir türlü affedemediği maddecilik, zalimlik ve ahlâksızlıktır. Putperestler Roma tarihini *yapanın* Roma karakteri olduğunu düşünürken, St. Augustine, Roma tarihini, Roma karakterini hayranlıkla anmakla birlikte, bunların eski dinleriyle ilgisi olmadığını ileri sürüyordu. O zamanlar bu durumu anlamak, bugün bize görünebileceğinden daha zordu; bu bakımdan görevi hiç de kolay değildi. Tertullianus'un yaptığı gibi, putperestlikten türeyen bir uygarlığın bütün kuruluşunu ve düşüncesini toptan mahkûm etmek kolaydı. St. Augustine bu yolu seçmedi. Seçseydi tarih başka türlü yönelirdi.

Bir şey var ki; esas mesele şimdiye dek bize göründüğü kadar basit değil. Çünkü Roma tanrıları meselesi çok daha geniş bir şeyin ancak bir cephesiydi. Bunu yine *Tanrı Şehri Üzerine* adlı kitabın bir bölümünde kısaca görebiliriz. St. Augustine, klâsik dünyanın türlü felsefelerinin izlenecek amaç olarak seçtikleri türlü "iyi"lerini incelemiş bulunuyordu. Onlar mutluluğa biricik amaç diye bakıyorlardı, bazıları mutluluğun erdemde, bazılarıysa türlü eğlencelerde, temel unsurların tatmininde filân buluyordu. "Bütün bu konular bir bir sorulduğunda, Tanrının Şehri ne cevap verirdi denecek olsa ve ilkin iyi ve kötünün "amaçları" üstündeki görüşü sorulsa, sonsuz hayatın en yüksek iyi ve sonsuz ölümün de en yüksek kötü olduğunu söylerdi; birbirinden kaçınmak ötekini kazanmak için doğru yola gitmemiz gerekir. "Doğru adam inancıyla yaşar" diye yazılmıştır; çünkü iyi'mizi şimdi görmüyoruz, bu yüzden onu inançta aramak gerek, kendi kaynaklarımıza dayanarak doğru yaşayamayız, bu ancak O'nun yardımıyla bizim duâlarımızla olur, o duâlar ki O'ndan yardım görebileceğimiz inancını sağlar bize." "Sonsuz hayat" dördüncü İncil'deki anlamındadır burada, "sonu olmayan hayattan" çok "sürekli bir nitelik hayatı"dır.

Bu parça, Hıristiyan ile Hıristiyan olmayan görüşlerdeki zıtlığı gösterebilir bize. Greko-Romen uygarlığı özel kültürünün "düşünce-biçimleri" içinde, insanlığın ihtiyaçlarına son cevabı bulmuştu; "Aeterna Roma" (Sonsuz Roma) teriminden bu anlaşılmaktadır. Çünkü, her ne kadar ilk bakışta Roma, refah için Roma tanrılarına güvenirken kendinin dışında bir şeye baş vuruyor gibi görünürse de, başvuruşu aslında Romalıların kendilerinin düşündüklerini tanrıların tasvip etmesi içindi. Hıristiyanların putperest düşüncesini tenkit etmelerine sebep, bunların insanın kendi kendiyle yetinebileceği, dünyanın dünyayla açıklanabileceği inançlarıydı; kendileriyse, insan kendi dışında bir ilkeye baş vurmadan sorunlarını çözemez diyorlardı. Böylece insanların istediklerini ele geçirmesi için, tanrıların iyi niyetine mazhar olmak değildi artık mesele; Tanrının irâdesini, mutlak olarak yerine getirmekti, ekserî kendi hâllerine bırakıldığında, karşı bir davranış gösterecekti insanlar. Hıristiyanlar esas meselenin burada olduğunu düşünüyorlardı. Ayrılık üstünde anlaşmazlık, öğrenimin bir yana bırakılmasını gerektirmezdi. (St. Augustine'den değilse de, konuyu şöyle açıklamak belki daha kolay olur) Arşimed kaldıraç kanununu açıklarken dünya dışında bir dayanak noktası bulsa, dünyayı yerinden oynatacağını söylemişti. Hıristiyanlar (Greko-Romen düşüncesinin dünyayı içinden kaldırmağa kalkışmışlar ve başarısızlığa uğramışlardı; Hıristiyanlık bu ilkenin dışta olduğunu söylüyordu.)

Böylece, St. Augustine eski Roma dîninin destekleyicileriyle tartışıyordu. Ama daha aşağı bir seviyede yapması gereken bir başka görevi vardı, bu, her Hıristiyan öğretmenin zihnini uzun çağlar boyunca meşgûl etmişti; okumamış kimselerin kafalarındaki tanrılar, belli belirsiz kuvvetler (*daemons*); müneccimliğin kötü etkisi, kader kısmet, ispirtizmacıların "büyüsü", yarı yarıya hatırlanabilen boş inançlar, binbir küçük tanrı gibi şeylerdi bunlar. Kitlelerin kurtarılması gereken esir edici güçlerdi bunlar. Birçok mahallî tanrıların Hıristiyan azizi kılığına girdiği bilinir, bunu incelemek kâbildir, ama bu alanda, burada daha bilgi veremeyiz.

St. Augustine ile antikite'nin son büyük adına varmış oluyoruz. İ.S. 430'da öldüğü zaman, Vandallar Afrikayı istilâ etmişler, Hippo'nun kapılarına dayanmışlardı.

Ama söylenecek bir söz daha kaldı. İ.S. dördüncü ve beşinci yüzyıllarda Roma İmparatorluğunu istilâ eden bu barbarlar, İ.Ö. beşinci yüzyılda Yunanistan yarımadasına inmiş olsalardı, pek muhtemelen Atina kültürünün özel niteliklerini görmeyecekler, anlamayacaklar, ve çok şey yok olmuş olacaktı. Sekiz dokuz yüzyıl sonra İtalyan yarımadasına indiklerinde, bir derece anladıkları ve beğendikleri bir uygarlık buldular; çünkü bu uygarlığın bir kısmı, koca koca binalar, yollar, kaleler ve

düzenli bir hükûmet bulmuşlardı. Genellikle amaçları, yıkmaktan çok, mala sahip olmaktı. Ama eğitim görmeleri gerekti, Lâtin edebiyatıysa, şimdilik onlardan uzaktı. Cicero'nun zamanından beri Romalılar, el kitapları ve ansiklopediler yapmakta büyük mahâret göstermiş bulunuyorlardı. En ünlü ansiklopediciler Varro ile Plinius (baba)'du; bu yüzden her ortaçağ kültür merkezinde, bu yazarların etkileri büyüktü. Ama altıncı ve yedinci yüzyıllarda bu eserler, fazla iddialı görünüyordu, bu yüzden birçok yazar kısa "özetler" yazdılar türlü bilim alanlarında. Yeni Batı uluslarının eğitimine yarayacak olan okul kitaplarıydı bunlar; Cassiodorus'un (Beşinci yüzyıl), Sevillalı İsidore'un (altıncı yüzyıl) ve Boethius'un Batı uygarlığına büyük faydaları dokundu. Uluslar bu kitaplarla gelişiyordu; derken Lâtin edebiyatına kendileri inmeğe başladı, Lâtin eserleri kütüphanelerde, manastırlarda ve din eğitimi gösterilen yerlerde muhâfaza edilmişti. Lâtin yazarlarıyla kendileri karşı karşıya geliyordu, bizzat kendisiyle temasa gelmeden Yunan edebiyatının Lâtin çevirileriyle, Yunan düşüncesine de giriyorlardı.

Barbar istilâları ne fecî olmuştur, ne de âni, yıkıcı ve bozucu da olmamıştır. Roma hiçbir zaman düşmemiştir, başka bir kılığa bürünmüştür. Siyasî iktidarın kaynağı haline gelen Roma, bir fikir hâlinde daha bir üstünlük kazanmıştır; Roma Lâtin dilinde ölümsüzlük kazanmıştır.

BÖLÜM XI

Roma Hukuku

Adâlet herkese hakkını veren değişmez ve
sürekli bir irâdedir.

Justinianus'un DİGEST'i

Romalıların en büyük eseri, kendi başına olsun, dünya tarihi üstündeki etkisi bakımından olsun şüphesiz ki hukuklarıdır. "Hukukun hiçbir alanı yoktur ki el uzatmamış olsun" der Lord Bryce, "ışığını tutmadığı hiçbir siyasal bilgiler alanı yoktur." Bir Amerikalı hukukçu da şöyle der: "Günümüzde Amerikan hukukunun en eksik tarafı, Roma hukukunun güçlü, sonsuz etkisinden yoksun olmasıdır". Aynı yazara göre Roma İmparatorluğu'nun nüfusu 50 milyon idiyse, şimdi Roma hukukunun etkisi altına giren nüfus 870 milyondur.

Kısa bir bölümde, Roma hukukunun niçin muazzam bir eser olduğunu anlatmak tabiî imkânsız; ama Romalılar hakkında yazılacak en önemsiz bir kitap bile, bu cephesini ihmal edemez. Basit şekilde verilse de yine de güçtür anlaşılması.

İ.S. 527'de Justinianus başkenti Constantinople olan Doğu Roma İmparatorluğu'nun İmparatoru oldu. Yüz yıldır İtalya Töton asıllı "barbar" kralların hükmü altında kalmıştı. Yüzyılın ortalarında, Justinianus'un generalleri İtalya'yı yeniden fethettiler ve onikinci yüzyıla kadar Doğu Roma İmparatorluğu genellikle onun buyruğu altında kaldı.

Tahta çıktıktan az sonra Justinianus, Roma hukukunun kanunnâme şeklinde toplanması için emir verdi. Hazırlanan bu külliyat İ.S. 533'de yayımlandı, bu Doğu Roma İmparatorluğu'na tatbik

edilecekti. İtalya yeniden ele geçirildiğinde oranın da kanunu bu oldu, böylece Batı tarafından da tanındı. Bu hukuku incelemek için okul ve üniversiteler kuruldu. Justinianus'un bu büyük eseri *Corpus İuris Civilis* (Medenî Hukuk), İmparatorluğun tüzüklerini içine alan *Code*, içtihatları ihtiva eden *Digest*, temel hukuk bilgisi veren *Institutes* ve sonradan İ.S. 535-565 yılları arası yayımlanan kanunlar olan *Novellae*'den müteşekkildir.

Bunca büyük ve sürekli bir etkisi olmasına sebep olan şey neydi acaba Roma hukukunda? Bu soruya verilecek cevap, bu hukuku meydana getiren kimselerin niteliklerine ışık tutacaktır.

Digest Ulpian'ın şu sözleriyle başlar: "Hukuk (*İus*) okumak isteyen herkes, önce *İus* kelimesinin nereden geldiğini bilmelidir. *Ius* adâlet kelimesinden gelir: çünkü Celsus'un ustalıkla tanımladığı gibi hukuk, iyiyle hak sanatıdır. Bu yüzden bir kimse bize rahip diyebilir; çünkü biz adâlete tapmaktayız, iyinin ve hakkın ne olduğunu araştırmaktır amacımız, haklıyı haksızdan ayırarak, izin verilen ile verilmeyeni birbirinden tefrik ederek; insanları suç korkusuyla değil, sadece aynı zamanda mükâfatla da doğru yola getirerek yaparız bu işi; yanılmıyorsam, yapma değil, gerçek bir felsefedir bizimkisi." Bu sözler ilkin tuhaf gelebilir bize, ama büyük bir hukukçu zihninden çıkmıştır bunlar.

Başka yerde olduğu gibi, Roma'da da, rahipler çıkarmışlardır hukuku; Justinianus da, bin yıllık bir Roma hukukundan sonra, hukukçulara adâletin rahipleri gibi bakılacağını söylemektedir. İ.Ö. 450'de hukuk rahiplerden alınmıştı: yazılmamış teamül hukuku On İki Levha'ya yazılmıştı. Bunlar forum'da ilân edilmişti, Roma vatandaşlarıyla ilgili kanunu ifâde ediyordu *ius civile*. Üç yüzyıl süresince Oniki Levha tefsir edilmişti ve Roma genişledikçe ortaya çıkan yeni durumlar, kanunları genişleten mantıkî istidlâllerle, ya da harfine riâyet edip rûhunu değiştiren hukukî hayâllerle karşılanmağa çalışılmıştı. Oniki Levhanın yayımlanmasından 100 yıl geçmeden, özel bir yargıç tâyin olunarak konsüllerin elinden hukukî yetki alınmıştı. Bu, praetor idi. İ.Ö. 242'de vatandaşlarla yabancılar arasındaki ilgilerle özel olarak ilgilenen başka bir praetor daha tâyin olunmuştu; buna *Praetor peregrinus* deniyordu. Daha sonraları bunların sayıları artmıştır.

Üstünde durulacak noktalar: I) Praetor kanunun üstündeydi, II) Yabancılarla (yabancılar İtalyanlardı) Roma vatandaşlarının birbirleriyle iş yapmaları ve anlaşmazlık hâlinde *praetor peregrinus*'a başvurmaya hazır olduğuna göre, Roma ve yabancıların hukuk kavramları arasında bir benzerlik olsa gerek, ancak özel bir yargıcı gerektirmeyecek kadar değildi tabiî, III) *Praetor Urbanus* ile *Praetor Peregrinus*, yıllık işlerinin başında, Oniki Levha konunun açıklanmasında onlara kılavuzluk edecek kuralları (*edict*) beyân etmek zorunda olmaları, IV) Hukuk bilgisi, mevkîin îcâbı hâline geldiyse de praetorlar halk oyuyla seçiliyor, ille de hukukçu olmaları gerekmiyordu. Ama Roma âmme hayatının bir özelliği, bütün mevkî sahiplerinin danışmağa hazır olmasıdır; sonradan İmparatorlar da danışmışlardır. Roma hukukunun kuvvetinin çoğu bundan ileri gelmektedir.

Praetor kanunun üstündeydi. Mevcut bulunan Oniki Levha Kanunu kaldıramazdı, ama *edict*'ini yazıyor, günlük kararlarla ek kanunlar çıkarabiliyor, ya da düzeltebiliyordu; kanun yolda bir engeldi, ama çevresinde dolaşmak mümkündü. *Praetor peregrinus* Roma hukuku altına girmeyen yabancılarla uğraşıyordu; görevi Romalı ve yabancıların âdetlerinden iki tarafın da kabul edeceği bir kanun yaratmaktı. Tabiî bunun çerçevesi daha geniş, mahallî ve ulusal geleneklerle daha az sınırlanmış olacaktı; insanları insan olarak tatmin etmesi gerekti, filân filân devletin vatandaşları olarak değil. Böylece *praetor urbanus* vatandaşlar hukukunu kurmuş oldu, *ius civile*; *praetor peregrinus*, *ius civile*'ye dayanarak, fakat ufkunu genişleterek "milletler hukukunu" *ius gentium*'u kurdu.

Praetor yılda bir tâyin olunurdu. Bu yüzden selefinin *edict*'ini isterse devam ettirebilirdi; ama isterse başta değiştirebileceği gibi iş süresince de genişletebilir, başka kılığa sokabilirdi. Daimî bir

gelişme hâlindeydi; canlıydı: "*edict* hukuku medenî hukukun canlı sesidir (*viva vox*)". Yeni taze kafalar durmadan üstünde çalışıyordu.

Zamanla Romalılarla İtalyanlar arasında, bütün İtalyanlar İ.Ö. 89'da Roma vatandaşı oluncaya kadar, epey anlaşmazlıklar çıktı. Ama o ana kadar vatandaşlar hukukundan daha geniş ve daha âdil olan, *praetor peregrinus* tarafından idare olunan *ius gentium* ile yargılanmışlardı; vatandaşlar da *ius gentium* hakkında birtakım fikirler edinmişlerdi. Böylece İtalyanlar, vatandaş olduklarında daha az geniş bir şey kabul edemezlerdi, Roma vatandaşları da daha geniş bir hukuku kabul etmeğe hazırdılar. Ama tabiî vatandaşların yabancılara nazaran birçok ayrıcalıkları vardı; ve medenî hukukun yerine *ius gentium*'un geçmesi, İ.S. ikinci ve üçüncü yüzyıla kadar olmayacaktı.

Bu arada eyâlet vâlisi de kendi eyâletinde uygulayacağı kendi *edict*'ini yayımlıyordu. Roma'da birtakım hükûmet mevkîlerinde bulunmuş olup, hukuktan anlıyordu. Selefinin *edict*'ini inceliyor ve kendi tecrübelerinin ışığı altında onu değiştiriyordu. Mahallî törenlerini, önyargılarını ve eyâletlilerinin düşünüş biçimlerini göz önüne getirmesi gerekiyordu; bununla birlikte Roma'nın hukuk ve düzen kavramının üstün gelmesi şarttı. Şartların başka olduğu başka bir eyâlete gidebilirdi. Bu durumda mahallî ayrılıkları göz önünde tutarak, davranışını ona göre ayarlaması gerekti. Senatoda yerine döndüğünde, elde ettiği tecrübenin büyük değeri oluyordu; böyle tecrübeli kimselerin meydana getirdiği bir devlet kurulu, tarihte gerçekten ender görülen bir şeydir.

İ.Ö. 89 tarihinde gelmiş bulunuyoruz, sorumuza vereceğimiz cevabın şu noktaları göz önünde tutması gerekmektedir: I) Roma'nın genişlemesi ve yabancı ticaretle bağların artışının "Milletler Hukuku" kavramını gerçekleştirmesi, II) Bu hukukun eski "Vatandaşlar Hukuku"nu etkilemiş, sonra da onun yerine geçmiş olması, III) (I) ve (II) deki genişlemenin, "*edict hukuku*", "canlı ses" vasıtasıyla gerçekleşmesi; genişlemenin kendisi, kanun üstünde olan bir yargıç tarafından sağlanması, herhangi bir engelleme ve gecikme olmaması. Elimizde (a) değişme ve genişleme yeteneği olan, (b) insanları insan olarak ele alan, millî hukuk altında sadece bir vatandaş olarak görmeyen bir hukuk kavramı vardır.

Şimdi, yeniden Cumhuriyete doğru dönüp bakacaksak da, İmparatorluk devrine geçiyoruz. Cumhuriyet devrinde (son yüzyıllar hariç) Senatonun kararları kanun olmayıp, halk meclisine verilen öğütlerdi. İmparatorluğun başında halk meclislerinin kanun yapma yetkileri resmen Senatoya devredildi. Tiberius'dan Septimius Severus'a kadar, sadece İmparatorun tasvip edeceği kanunlar olmasına rağmen, kanunları Senato yapardı. Praetor'un *edict* hukuku gelişmekte devam etti. Ama Hadrianus'un devrinde bu katılaşmış, bir külliyat hâlinde toplanmış ve bitmiştir. Antonin sülâlesiyle, İmparatorun teşriî gücü başka her şeyin yerine geçmiştir. İmparatorun *edict*'i genel bir buyruktu; "kararı" herhangi bir dâvâda verdiği yargıydı; "yazılı cevabı" hukukun bir sorunu üstündeki fikriydi. Bütün bunlar hukuku meydana getiriyordu.

Böylece istenilen kanun yapma yetkisi İmparatorun eline verilmiş oluyordu. "*Edict* hukuku"nun "canlı ses"i susturulmuştu; Senato boyun eğiyordu. Medenî Hukukla, Milletler Hukuku arasındaki ayrılık, (pratik amaçlar yüzünden) Caralla İ.S. 212'de Roma dünyasına vatandaşlığı bağışladığında, ortadan kalktı. Bununla birlikte Trajanus ile Septimius Severus arasında geçen devir, yani kanun yapma gücü gittikçe İmparatorun elinde toplandığı zamanki devir, Klâsik Roma Hukuku'nun çağıdır; onu her çağın dünya hukuku hâline getiren etkilerin, ikisinin en güçlü olduğu çağdı. Bu etkiler (I) hukuk bilginleri ile (II) felsefe'dir.

Cumhuriyetin son yetmiş yıllık süresi boyunca, hukuk eğitimi ve incelemesi birtakım kâbiliyetli ve okumuş adamlar tarafından ilerletilmekteydi; bunların çoğu vatandaki mevkîlerinde ve

eyâletlerindeki idareleri sırasında büyük tecrübe elde etmişlerdi. Bunların bazıları mahkemelerde çalışıyor, bazıları da hukuk üstüne yazıyorlardı. Bunlar "hukuk ehli" kimselerdi, *iurisprudentes* ya da *iurisconsulti*. Amme hayatı, vatan ve eyâletler idaresindeki meselelerin, günün en aydın kafalarını meşgul ederken hukuk bilgisi şarttı. Bu "hukuk ehilleri"ne, herkes başvurabiliyor ve onlar da "fikirlerini" söylüyorlardı. Sorunlara verdikleri "cevaplar" serbestçe yayımlanabiliyor ve büyük değer taşıyordu, çünkü bunlar akıllı, bilgili ve pratik tecrübesi olan kimselerden geliyordu. Bunlar arasında Q. Mucius Scaevola, M. Junius Brutus (Julius Caesar'ın katili değil), Servius Sulpicius Rufus gibi kimseler vardı. Cicero bir hukukçudan çok avukattı.

Bu *iurisprudentes*, halkın gözünde öyle değer kazandı ki, bilgelikleri ve doğrulukları öyle ün saldı ki, "yetkilinin fikri"ne karşı olan saygı öyle arttı ki, Augustus onların bazılarına kendilerine sorulacak sorulara "cevap verme yetkisi" tanıdı, bunların söyleyecekleri fikirler dâvâya bakacak olan yargıçları çok etkiliyordu. Böylece kanun yapmağa yardım etmiş oluyorlardı. Bunlar "ehliyetli müşavir"lerdi. İki yüzyıl cevap vermeğe devam ettiler. Etkileri başka yollarla da genişti. İmparatorlar sık sık onlara başvururdu. Hadrianus kendisine hukukî meselelerde yardım etmesi için bir adâlet kurulu kurmuştu. Birçok hukuk üzerine yazılar yazıldı, "faydalı tefsiri dinleyin" vecizesi gibi vecizeler günlük sözler hâline geldi.

İkinci etki felsefeden geliyordu. Yunan felsefesi, töresel (*nomos*), ihtiyarî, insan âdetleriyle tesbit edilip kanun hâlinde taşlaşmış şeyler ve geniş evrensel bir kanunlar kütlesiyle tâyin olunan ve çağlar boyunca insan işi kurallarla bastırılmış tabiî (*physis*) olan arasındaki ayrılık üstünde, titizlikle durmuştu. Bu düşüncelere yol açan Yunanlıların yaptıkları gezilerdi: çünkü türlü ülkelerde türlü törelerle karşılaşıyorlar, ama yine de sanki hep aynı kaynaktan geliyormuş gibi, bunlarda uzak ve belirsiz bir benzerlik olduğunu fark ediyorlardı. Başlıca öğretileri "insan tabiata uygun olarak yaşamalıdır" yani insan, insan olarak Tabiatın verdiği yaradılışla, dünyayı bir bütün olarak canlı tutan daha büyük bir Akıl'a uygun olarak yaşamalıdır diyen Stoacılar, bu evrensel bir yaradılış fikrini benimsemişlerdi. Üstelik Helen düşüncelerinde insanlığın birliği, kralın Kurtarıcı ve İyilik Yapıcı olarak tebâsının faydalarına çalışmak ve hizmet etmek ve bütün halk topluluklarını böyle bir idare altında toplamak ödevi üstünde birçok öğretiler vardı. Tabiatın kendi kanunları vardı: Tabiattaki Akıl bunların kaynağıydı; bu kanunlarsa dışta, insandan öte bulunuyorlardı.

Romalılar, yazısız bir "Milletler Hukuku" kavramına yabancılarla olan ilişkileri sonucu varmış bulunuyorlardı. *İurisprudentes* geniş edebiyat ve felsefe bilgisi olan okumuş kimseler olup, davranış biçimleri yüzünden Stoacılığa eğilim göstermişlerdi. Onlardı "Milletler Hukukunu" "Tabiat Hukuku" ile bir tutmaya başlayan ve milletler hukukunu "Tabiat Hukuku"nun silik bir kopyası gibi gören. Böylece hukukun amacı, aklın da sadece bir adamın veya bir ulusun aklı değil, Tabiatın bir parçası olan insanın aklı olan, akıla dayanan Tabiat kanunları içinde bulunan objektif ölçülere gittikçe yaklaşmaktı. İki yüzyıl bu olmuştur *iurisprudentes*'lerin görüşü; böylece kanun yaparkenki çabalarında, mevcut kanunu tefsir ederken, ya da ilâveler yaparken, onlara kılavuzluk edecek bir norm, bir ölçü vardı; bu, insanın yaptığından daha geniş ve ulu, objektif bir iyinin tabiî adâlet ülküsüydü; ki bunu hukukçular ve filozoflar arayıp bulacak ve Roma İmparatorluğunun kanunlarına yavaş yavaş sokacaklardı.

Böylece bu bölümün başında bahsettiğimiz *Digets*'in açılış sözlerine dönüyoruz. "İyi ve doğru sanatı", "insanları mükâfatlarla teşvik ederek iyi yapmaktır amacı", "haklıyı haksızdan ayırır", "Adâlete taparız biz"; bir bakıma görmüş olduğumuz gibi hukukçular rahiptiler, mutlak ve sonsuz değerlerle, her zaman, her yerde, herkes için geçerli değerlerle ilgileniyorlardı, bunu da insanlığın

faydası için "resmî kanunlara ilâve edilen adâlet üstüne kurulmuş kurallar ve önceki örnekler" ile ifâde ediyorlardı.

Ama Roma hukuku, insanlığa hizmet edebilecek biçimini daha bulmamıştı; çok karışıktı. Üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda, kanunları bir araya getirmek için tek tük teşebbüsleri geçip, İ.S. 439'da yürürlüğe girecek olan Theodosius'un Külliyatına gelelim. Bu Külliyat, İmparatorların Tüzüklerinin resmî bir toplanışıydı, bunun içinde hiç bir hukukçunun yazısı yoktu. Bunun bizim için değeri büyüktür, çünkü Hıristiyan İmparatorlarının fâaliyetlerinin ve günün toplumsal durumunun resmini vermektedir bize; bunun "barbar" külliyatları üstünde büyük etkisi olmuştur. Çünkü birbirini izleyen barbar ırkları Batıya aktığında ve İtalya yabancı bir hükûmetin eline geçtiğinde, barbarlar kendi kanun külliyatlarına, bol miktarda Roma hukuku aldılar. Böylece *Theodoric*'in *Edict*'i (İ.S. 500) Romalı ve Ostrogotları hükmü altında tutuyordu; Vizigot Alarik II'nin külliyatı İ.S. 506'da yapılmış olup, Thedosius'un Külliyatına, hukukçu Paulus'un Sententiae'sine ve Gaius'un İnstitues'ine dayanıyordu; Batı Avrupa, Roma hukuku üstündeki bilginin çoğunu bundan türetmiştir. Burgundianlıların Lex Romana'sı da vardı (İ.S. 517). Ama Theodosius'un Külliyatı yetmiyordu.

Büyük kanun toplama işi Justinianus'un eseri olmuştur. Bu hem imparatorluk tüzüklerini içine alıyor, hem de hukukçuların yazılarından elenmiş parçaları ihtivâ ediyordu; hükmü geçmiş kanunlar alınmamış olup, her şey mükemmel bir düzen içinde yapılmıştır. Justinianus, üç milyon satırlık hukuk alanındaki yazıların, Digests'in yüzeli bin satırıyla özetlendiğini söyler, "kolayca yolunuzu gösterecek orta büyüklükte bir eser" (*moderatum et perspicuum compendium*). Ama bunun içinde bin yıllık bir pratik bilgelik vardı; bu bilgelik Romalıların kafalarında yeşermişti. Kesin yenilikler yoktu. *Digets*'i hazırlayanlar, Roma hukukunun geçirdiği çağlar süren tarihine dönüp bakmışlar, eserlerini yeni doğmuş Cumhuriyet tarafından başlanan düzenli ilerlemenin bir parçası olarak görmüşlerdir.

Son Söz

Bu kitap; Romalı kafasını belirten bir boyun eğiş duygusuna dikkat çekerek başlamıştı. "Tanrılardan daha az gururla davrandığımız için dünyaya hâkimsiniz". Bin yıl süresince, Romalıların tâbîi oldukları eğitim gibi, hiçbir ulus eğitim görmemiştir, bu süre boyunca hep o boyun eğiş duygusunu saklamışlardır. Yine de, Romanınki kadar uzaklara erişen ve temelden insansı olan bir İmparatorluk yoktur. Roma'nın itâatinin büyük armağanı, zamanla Roma hukukunun büyük ülkülerinde çiçek açmıştır. Büyük şeylere mâl olan Roma, bu ülküleri öteki çağlara geçirmiştir. Romalılar "hukuk ilhamlı bir ulustu" ama hukuku kendileri yapmıştı, kendi kendilerine zorla kabul ettirmişlerdi. Bu hukukun temel fikirleri incelenince, eski zamanların, Romalılarının kendileri için amaç edindikleri, şimdi genişlemiş ve incelmiş ve evrensellik kazanmış ülkü ve niteliklerini ihtivâ ettiği görülür.

Sonsuz değerlere saygı, tanrıların irâdesi (*pietas*) ve insanın hayatının pratik şeylerinde, bunların objektif "hak" olarak ifâdeleri – her bir kişinin kişiliğine karşı olan ve özgürlüğünün korunması (*libertas*) yüzünden meydana gelen, ailede olsun, dostlar arasında olsun veya devlet camiâsı içinde olsun, insan kişiliğine ve insan ilişkilerine (*himanitas*) saygı – tek bir anın veya tek bir kimsenin sağlayamayacağı birikmiş bilgelik ihtivâ ettiği için, atalardan kalma şeylere sıkıca tutunduran geleneğe (*mores*) saygı – üstün kudrete itâat gibi değil, tecrübesi ve bilgisinin lâyık yaptığı kimselerin yargısı olarak yetkiye, (*auctoritas*)'a saygı – verilen söze (*fides*) ve ifâde olunan niyete saygı, ki bu "arkadaşlarıyla daimî şekilde dost olarak yaşamalarını sağlayan" Romalıların inancı "hayattaki en kutsal şeydi".

Bunlara saygı eğitimle öğreniliyordu (*disciplina*); aile terbiyesi, âmme terbiyesi, hayat terbiyesi ve kişinin kendi benliğinin terbiyesi (*severitas*). Önemli şeylere önem veren, sorumluluk duygusu olan bir zihniyet (*gravitas*) yaratıyordu bu cins bir eğitim, öyle ki; insan elini sabana değdirdi mi bir kez, geri dönüp bakmıyor, duraklamıyor, amacında ilerliyordu (*constantia*). Roma halkının dehâsını meydana getiren nitelikler budur.

İsa'dan Önce

753 Roma'nın Kuruluşu
(Rivâyet)
510 Kralların atılması
451 Oniki Levhâ Kanunu
390 Roma'nın Galyalılar
tarafından yağması
367 **Praetor Urbanus**
262-242 İkinci Kartaca Savaşı
242 **Praeator Peregrinus**
236-183 Scipio Africanus
234-149 Cato (Baba)
218-202 İkinci Kartaca Savaşı
185-129 Scipio Aemilianus
133 ö. Tiberius Gracchus
121 ö. Caius Gracchus
113-101 Tötonyalılar ve Cimbrilerin İtalya'yı tehdidi
106-43 Cicero
102-44 Julius Caesar
89 Müttefikler Savaşı
86-78 Sulla'nın Anayasası
427-348 Eflâtun
384-322 Aristo
356-323 Büyük İskender
300 s. Zeno
300 s. Euklides, Aristarhos
272 Livius Andronicus'un Roma'ya Getirilmesi
240 s. Naevius
236-169 Ennius
250-184 s. Plautus
160 s. Terentius
202-120 s. Polybius
135-51 Poseidonius
55 s. Lucretius'un Ölümü
66-62 Pompeius Doğu'da
63 Cicero'nun Konsüllüğü
58-49 Caesar Galya'da

44 Caesar'ın Katli
31 Actium Muharebesi
27-
İsa'dan Sonra
14 Augustus'un Prensliği
9 Varus'un Yenilmesi
14-37 Tiberius
37-41 Caius
(Caligula)
41-54 Claudius
54-68 Nero
69 Dört İmparator Yılları
69-79 Vespatianus
79-81 Titus
81-96 Domitianus
96-98 Nerva
98-117 Trajanus
117-138 Hadrianus
138-161 Antoninus
Pius
180-193 Commodus
193-211 Septimius Severus
222-235 Alexander Severus
116-27 Varro
70-19 Virgilius
65-8 Horatius
İsa'dan Sonra
64- İ.S. 19 Strabo
59- İ.S. 17 Livius
43- İ.S. 18 Ovidius
İ.Ö. 4-65 Seneca
İsa'dan Sonra
65 Petronius
23-79 Plinius (Baba)
70 Titus tarafından
Kudüs'ün ele geçirilmesi
90 s. Epiktetos
35-95 Quintilanus
97 s. Frontinus
46-120 Plutarchos
55-120 Tacitus
62-113 Plinius (Oğul)
65-140 Juvenal
75-160 Suetonius
160 s. Apuleius
200 s. Tertullianus
212 Caracalla Roma vatandaşlığı vermesi
228 Ulpian'ın Ölümü
249-251-Decius
284-305-Diocletianus
306-337 Constantinus
361-363 Julianus
379-395 Theodosius I (Batı)
527-565 Justinianus (Doğu)

313 Milano Fermanı
265-340 Eusebius
325 Nicaea Konseyi
330 Constantinople'un
Kuruluşu
340-420 St. Jerome
354-430 St. Augustine
384 Şehrin Vâlisi
Symmachus
404 Claudian'ın Son Şiiri
410 Alarik'in Roma'yı Yağması
413 Rutilius Claudius Namatianus, Şehir Vâlisi
420 s. Vegetius
438 Theodosius'un Külliyatı
455 Roma'nın Vandallar tarafından yağması
522 İtalya'nın Justinian tarafından yeniden ele geçirilmesi
533 **Digest**'in İlânı